

न्यायिक आचार र न्यायाधीशको आचारसंहिता एक अध्ययन

डा. आनन्द मोहन भट्टराई



राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

न्यायिक आचार र न्यायाधीशको आचारसंहिता एक अध्ययन

डा. आनन्द मोहन भट्टराई
का.मु.मुख्य न्यायाधीश
पुनरावेदन अदालत, तुलसीपुर दाङ्ग



राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर
२०७०

ले-आउट/डिजाइन : श्री बिष्णुबहादुर बरुवाल, प्रकाशन सहायक

प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, हरिहरभवन, ललितपुर

प्रकाशित : ५०० प्रति

मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि.।



दामोदरप्रसाद शर्मा

(का.मु.) प्रधान न्यायाधीश

सर्वोच्च अदालत, नेपाल

शुभकामना

च. नं. ४/२०८०/८१२६

प. सं.

पुरावेदन अदालत, तुल्सीपुरका का.मु. मुख्य न्यायाधीश डा. आनन्द मोहन भट्टराईद्वारा लिखित "न्यायिक आचार र न्यायाधीशको आचार संहिता" शीर्षकमा तयार भएको पुस्तकको पाण्डुलिपि पढ्ने मौका मिल्यो ।

न्यायिक आचार न्यायाधीश तथा न्यायसँग आवद्ध सबैको चासोको विषय हो । नेपालको न्यायपालिकाले न्यायाधीशको आचार संहिता सर्वप्रथम वि.सं. २०५५ सालमा ग्रहण गरेको थियो । सो आचार संहितालाई वि.सं. २०६५ सालमा परिमार्जन गरेपश्चात् संहितामा उल्लेखित मूल्य तथा सिद्धान्तहरूको व्याख्या एवं विश्लेषणको आवश्यकता महशुस भएको थियो । प्रस्तुत पुस्तकले सो खाँचो पूरा गर्नेछ भन्ने मलाई लागेको छ ।

प्रस्तुत पुस्तक आचार संहिताको दफावार टिप्पणीमा मात्र सीमित नरही यसले "न्यायिक आचार"को बृहद् परिधिलाई समेटेको छ । आचारका पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यताको साथै यस विषयमा तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित सिद्धान्तहरूलाई पुस्तकमा संकलन र विश्लेषण गरिएको छ । यस अर्थमा प्रस्तुत पुस्तक नेपालको कानूनी साहित्यमा एउटा महत्वपूर्ण कीर्तिको रूपमा स्थापित हुनेछ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

न्यायाधीशहरूले उच्चस्तरको नैतिक आचरण प्रदर्शन गर्छन् भनेर नै उनीहरूलाई आफ्नो कार्यमा स्वतन्त्रता र स्वायत्तता प्रदान गरिएको हो । उनीहरूले निजी र सार्वजनिक जीवनमा प्रदर्शन गरेको आचरण एवं व्यवहारबाट नै जनताले न्यायपालिकाप्रति धारणा बनाउँछन् । न्यायाधीश प्रति सर्वसाधारणको विश्वास नभएमा न्याय विश्वासिलो बन्न सक्दैन । न्यायाधीशले निजी र सार्वजनिक जीवनमा के गर्न हुन्छ र के गर्न हुँदैन भन्ने विषयमा विद्वान् लेखकले विभिन्न उदाहरणहरूसहित प्रस्तुत पुस्तकमा प्रष्ट्याउनु भएको छ । यस पुस्तकले नेपालका न्यायाधीश, कानून व्यवसायी, कानूनका विद्यार्थी तथा न्याय र कानूनको क्षेत्रमा चासो राख्नेहरूको बौद्धिक खाँचो पूर्ति गर्न सफल हुनेछ भन्ने मलाई लागेको छ ।

आफ्नो न्यायिक कार्यहरूको व्यस्तताको बावजूद समय निकालेर लेखकले जुन कार्य गर्नु भएको छ, ज्यादै प्रशंनीय छ । साथै, यो पुस्तक प्रकाशन गरी न्यायिक आचारको विषयलाई अझै घनिभूतरूपमा सेवाग्राही समुदायसमक्ष पुऱ्याउने प्रयास गरेकोमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानलाई धन्यवाद छ ।

कार्तिक २०७०

दामोदरप्रसाद शर्मा
का.मु.प्रधान न्यायाधीश



राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

National Judicial Academy, Nepal

(Estd. under the National Judicial Academy Act, 2006)

"...committed to Excellency of Nepalese Law and Justice Sector."

मन्तव्य

माननीय डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई, का.मु. मुख्य न्यायाधीश पुनरावेदन अदालत, तुल्सीपुर, नेपालको न्यायिक क्षेत्रमा सुपरिचित र विलक्षण प्रतिभा हुनुहुन्छ। धेरैलाई यो थाहै छ पनि। न्याय, कानून र वातावरणीय क्षेत्रमा समेत वहाँको सशक्त बौद्धिक योगदान रहेको छ। यस्तो योगदान राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय प्रकाशन गृहहरुबाट प्रकाशित पनि भएका छन्। अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य बृटेन, जर्मनी र अन्य थुप्रै मुलुकमा विभिन्न न्याय तथा कानून सम्बद्ध सम्मेलन सेमिनारहरुमा विद्वत् प्रस्तुति र प्रवचनद्वारा पनि आफ्नो बौद्धिक पहिचान दिन सफल हुनु भएको छ। नेपालको न्याय क्षेत्र डा. भट्टराईको यो प्राज्ञिक उचाइले लाभान्वित भइरहने आशा राख्न सकिन्छ।

माननीय डा. भट्टराईको प्रस्तुत पुस्तक नेपाल र दक्षिण एशियामै दुर्लभ र धेरैको लागि नयाँ विषय रहेको छ भने पनि हुन्छ। "आचार संहिता" जुनसुकै पेशा व्यवसायको पनि हुन्छ नै। व्यवसायी त्यस्तो संहिताबाट निर्देशित हुनु वा बाधित हुनेको स्वेच्छाचारिता माथि नियन्त्रण राख्ने र आफैले आफैलाई आत्म नियन्त्रण गर्ने प्रतिबद्धताको आलेख हो भने पनि हुन्छ।

वहाँको यो पुस्तकको पाण्डुलीपि पढ्दा वहाँले धेरै मिहिनेत गर्नु भएको महसुस हुन्छ। राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ सामग्रीहरुको समुल्लेखनले यसलाई थप समृद्ध बनाएको छ। गहिरो अध्ययन र चिन्तनले पुस्तकलाई विशिष्ट, रुचिपूर्ण र आधिकारिक श्रोत सामग्रीका रूपमा स्थापित गरेको छ।

परिच्छेद एक अन्तर्गत न्यायिक आचारले विषय तथ्यको सामान्य परिचय सहित हिन्दू दर्शनको विविध सामग्री सहित न्याय र न्यायकर्ता बारेको संक्षिप्त विवेचना गर्न चुक्नु भएको छैन र पाश्चात्य दर्शन र न्यायिक आचारको संहिताबद्ध विकास बारे र अध्ययनको उद्देश्य र सीमाका बारे पनि प्रकाश पार्नु भएको छ। परिच्छेद दुईमा न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक उत्तरदायित्व शीर्षक अन्तर्गत विभिन्न कोणबाट अन्तर्निभर र अन्तरप्रभावी विषयमा विस्तृत रूपमा कलम चलाइएको पाइएको छ। Bangalore Principles, UN Basic Principles सहित न्यायाधीशको योग्यता, नियुक्ति र बर्खास्ती प्रक्रिया र स्वतन्त्रता तथा न्यायिक स्वतन्त्रता र आत्मसंयमका बारे एवं न्यायमा पहुँच र यसमा न्यायाधीशको भूमिकाको विवेचना गरिएको छ। परिच्छेद तीनमा न्यायिक पूर्वाग्रह र अयोग्यताको स्वयं घोषणाका बारे र परिच्छेद चारमा न्यायाधीशको व्यवहार र परिच्छेद पाँचमा नेपालमा न्यायाधीशहरुको आचार संहिता सम्बन्धमा प्रकाश पारिएको छ।

समग्रमा यो पुस्तक आद्योपान्त न्यायालय र न्यायाधीशको संस्थागत र पदीय गरिमासँग गाँसिएको महत्वपूर्ण प्रश्नको सांगोपांगो औचित्य, दर्शन, व्यवहार, उपाय र दायित्वहरुका बारे एउटा भरपर्दो सामग्रीका रूपमा अगाडि आएको छ।

के कुरा महत्वपूर्ण हो भने न्यायिक आचार संहिताका आधारभूत सिद्धान्तहरूका बारेमा मतान्तर नभए तापनि यसको निर्धारणमा स्थानीय सन्दर्भले छुट्टै ठाउँ राख्न सक्छ । जस्तो कतिपय युरोपेली तथा कतिपय अमेरिकी राज्यका न्यायाधीशहरू राजनीतिमा अथवा न्यायिक निर्वाचनमा अथवा सार्वजनिक मानोरञ्जन र मनोविनोदका अवसरमा संलग्न रहने परम्परा हाम्रो जस्तो कतिपय मुलुकमा स्वीकार्य नहुन सक्छन् । जसवारे पुस्तकले प्रकाश पारेको पनि छ । तर जहाँ जे जस्तो रूपमा न्यायिक आचार संहिता अस्तित्वमा रहेका छन् त्यहाँ पनि यथा रूपमा र अपेक्षा गरे अनुसार त्यसको परिपालना नभई रहेको विश्वव्यापी अवस्थाबाट हामी निरपेक्ष रहन भने मिल्दैन र नेपालमा पनि यसको अक्षरशः परिपालनाको सुखद अपेक्षा बाहेक धेरै उपलब्धिपूर्ण हुन नसकि रहनुमा आश्चर्य मान्ने ठाउँ रहँदैन ।

अर्को के कुरा महत्वपूर्ण हो भने न्यायिक स्वतन्त्रताको संपोषण र सकारात्मक प्रभाव आचार संहिताको असन्दिग्ध परिणाम अपेक्षा हो । संहिता न्यायाधीशहरूलाई तह लगाउने अथवा दण्डित गर्ने जस्तो न्यायाधीशहरू माझ बोझिलो र अप्रिय मापदण्डका रूपमा लिने गरिआएको पनि पाइन्छ । स्वतन्त्रताको अतिशयोक्तिपूर्ण अर्थ्याइलाई नियन्त्रणमा राख्न यस्तो संहिता मापदण्डको तर्जुमा भएको ठान्नेहरू पनि पाइन्छ । परन्तु यी दुवै विषय अनर्गल हुन् । न्यायकर्मीहरू माझ व्यापक छलफल र जनतामाझ पनि यसको मन्थन पश्चात तयार भएको यस्तो आचार संहिताले दुर्भावनापूर्ण भ्रमको सट्टा न्यायिक आचार संहिता न्यायाधीशहरूको लागि उनीहरूले नै तयार पारेको अभेद्य रक्षाकवचका रूपमा स्वामित्व ग्रहण गरिने हुन्छ । जस्तो नेपालमै पहिलो न्यायाधीश सम्मेलनले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको हाराहारीमा न्यायिक आचार संहिताको स्वामित्व ग्रहण गर्दै सर्वसम्मत रूपले पारित गरेको थियो । त्यो संहिताको परिपालनाको मूल्यांकन न्यायपालिका भित्र र बाहिरको सम्बद्ध पक्षहरूले गर्ने नै छन् । परन्तु यस्तो आचार संहिताको विद्यमानता र यसको अनुशरणको जरुरीपना बारेको सार्वजनिक जानकारीले यसको परिपालनाको अनुशासित पद्धतिलाई टेवा पुऱ्याउँछ । त्यसै कारण पनि यो पुस्तकको प्रकाशनको महत्व विशिष्ट रहेको छ ।

सन् १९७२ यता खास गरेर संसारका प्रायः धेरै न्यायपालिकाले आचार सिद्धान्तहरू अथवा आचार संहिताको अवलम्बन गर्दै आएका छन् । युरोप, अमेरिका, क्यानाडा, अष्ट्रेलिया, अफ्रिका, भारत लगायत थुप्रै मुलुकहरूले र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत सम्बन्धी रोम विधान, १९९८ ले पनि त्यस पछिका दशकहरूमा विभिन्न स्वरूप र पैमानामा कुनै न कुनै किसिमको न्यायिक आचार संहिताको अभिलेखीकरण गरी आएको पाइन्छ । Hague को Peace Palace मा सन् २००२ सेप्टेम्बरमा सम्पन्न १७ प्रधान न्यायाधीशहरूको गोलमेच सम्मेलनले Bangalore Principles of Judicial Conduct लागु गरे यता यसैलाई न्यायपालिकाको सम्बद्ध सदस्य राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको आचार संहिताको मापक मानिँदै आएको छ । यस प्रतिको नेपालको प्रतिबद्धता नेपालका न्यायाधीशहरूको २०६५ मा काठमाडौँमा सम्पन्न प्रथम सम्मेलनमा पनि परिलक्षित भएको थियो ।

वास्तवमा न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षताको सवालमा आचार संहिता सर्वथा प्रेरक मन्त्रणा र मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू हुन् भने पनि हुन्छ । यस्तो सदिकाको अभाव र आत्मबोधको शून्यतामा आचार संहिताले कागजको खोस्टो बाहेकको मूल्य राख्न सक्दैन । सक्षम र लगनशील न्यायाधीशले मात्र न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षतालाई हार्नबाट जोगाउन सक्छ । जनताको अदालत प्रतिको आस्थालाई जून जस्तै

शीतल र आफ्नोपनको चमक दिन सक्छ । आस्थाको यो क्षितिज जोगाउने जिम्मेवारी न्यायाधीश, न्यायिक कर्मचारी, वकिल र जनसमुदाय आफैमा पनि रहन्छ ।

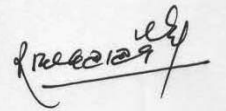
यो पुस्तकको प्रकाशनबाट सार्वजनिक रूपमा न्यायालय र न्यायाधीशबाट राखिने अपेक्षालाई सार्वजनिकीकरण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । धेरै कुराको र राज्य लगायत धेरै जिम्मेवार पक्षहरूको जवाफदेही सदिक्षापूर्ण सहयोग बेगर र पूर्वाधार शून्य वातावरणमा एक्लो न्यायकर्ताले मात्र न्यायालय प्रतिको आस्थापूर्ण धरोहर धानिरहन मुस्किल पर्छ । यी यावत सबालहरूलाई पुस्तकमा डा. भट्टराईले विभिन्न परिच्छेदमा विभिन्न किसिमले समेट्ने कोशिस गर्नु भएको छ ।

जनतालाई फैसला मात्र होइन सही न्याय दिन उद्यत न्यायाधीश निर्माणमा यस्तो मापदण्डले उत्प्रेरणा मात्र दिन सक्छ । आत्मनिरीक्षण र आत्मनियन्त्रणको जरुरीपनाको धरातलीय यथार्थलाई स्वीकार्ने जुनकुनै न्यायकर्मीले पनि यो पुस्तक आद्योपान्त पद्धा आफूलाई अल्हादित भएको पाउनु हुनेछ । सत्कर्मको चैतन्य सहितको आत्मविभोर न्यायिक पुस्ताको जगेर्ना, निर्माण र सम्बर्द्धनमा पुस्तकले योगदान दिइरहने विश्वास लिन सकिन्छ ।

यो पुस्तक लेखनको माध्यमबाट न्यायालय र न्यायाधीशप्रतिको चासो, सरोकार र अन्तर्गुणको वाञ्छनीयतालाई सार्वजनिक गर्न लेखक सफल हुनु भएको छ । तपाईं धन्यवाद र बधाईका अत्यन्त लायक व्यक्तित्व हुनुहुन्छ भन्न पाउनु मेरो आफ्नै लागि पनि सौभाग्य हो । प्रतिष्ठानको प्रकाशन श्रृंखलामा यो एउटा महत्वपूर्ण स्रोत सामग्री थपिएको छ । अनुसन्धानमूलक रूपमा तयार भएको यो महत्वपूर्ण कृति प्रकाशन गर्ने अवसर दिनु भएकोमा प्रतिष्ठानको तर्फबाट विद्वान लेखकप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यो पुस्तकको प्रकाशनमा रुचि राखी प्रोत्साहन दिनुभएकोमा र शुभकामना मन्तव्य समेत प्रदान गर्नु भएकोमा का.मु. प्रधान न्यायाधीश सम्माननीय श्री दामोदरप्रसाद शर्माज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यो पुस्तक प्रकाशनको क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने प्रतिष्ठानका सम्बन्धित कर्मचारी लगायत सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । आशा छ पाठकहरूबाट यो पुस्तक रुचाइनेछ । धन्यवाद ।



राघवलाल वैद्य
कार्यकारी निर्देशक

मेरो भन्नु

न्यायिक आचारको मुद्दा हाम्रो न्याय व्यवस्था जत्तिकै पुरानो हो । “धर्म शास्त्रानुशारेण क्रोध लोभ विभर्जित” भन्ने उक्ति र “युक्ति हिने विचारेषु धर्महानी प्रजायते” भन्ने बचनको कारण आचारलाई हाम्रो न्याय व्यवस्था र संस्कृतिमा अति नै महत्वका साथ हेरिदै आएको हो । हाम्रो सन्दर्भमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्थापना लगत्तै सर्वोच्च अदालतका भित्ताहरुमा न्यायिक आचारसंग सम्बन्धित नीति वाक्यहरु लेखिएको पाइएतापनि न्याय क्षेत्रमा यस बारेमा व्यवस्थित छलफल हुन थालेको धेरै भएको छैन । पहिलो पटक २०५५ सालमा न्याय परिषदले न्यायाधीशको अचार संहिता निर्माण गरे पनि विश्वव्यापी रूपमा विकसित भैरहेको आचार संहिताको वृहत परिवेशलाई यसले समेट्न सकेको थिएन । २०६५ मा जब न्यायाधीशहरुको प्रथम राष्ट्रिय सम्मलेनले न्यायाधीशको आचार संहितालाई ग्रहण र अनुमोदन गर्‍यो तब न्यायिक आचारको विषयले महत्व पाउन थाल्यो ।

आचार संहिताको अनुमोदन पश्चात् दुईखाले चुनौतीहरु अहिले न्यायपालिका समक्ष उत्पन्न भएका छन् : पहिलो, न्यायिक आचारको विषयलाई यसको दार्शनिक एवं विधिशास्त्रीय परिवेशमा कसरी हेर्ने; दोश्रो, सोही वृहत परिवेशमा आचार संहिताले आत्मसात गरेका मूल्य मान्यताहरुलाई न्यायाधीश एवं न्यायकर्मीहरुको व्यवहारिक जीवनमा कसरी उतार्ने । यिनै दुई उद्देश्यहरुलाई मध्यनजर गर्दै न्यायिक आचारको विषयलाई विज्ञ न्यायाधीश तथा अन्य पाठकहरु समक्ष पस्कने प्रयास स्वरूप प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ ।

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले युनिभर्सिटी अफ क्वीन्सलेण्डसंग न्यायिक आचारको विषयमा सहकार्य गरी सन् २००७ मा एउटा प्रशिक्षण सञ्चालन गरेको थियो । सो सहकार्यले प्रतिष्ठानलाई तुलनात्मक विधिशास्त्रमा यो विषयलाई कसरी हेरिएको छ भनी जान्ने बुझ्ने अवसर प्राप्त भयो । न्यायिक आचार संहिताको अनुमोदन पश्चात् अहिले यो विषयलाई अरु घनिभूत रूपमा लिइनु पर्ने आवश्यकताको सृजना भएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा उठाइएका कैयौं सैद्धान्तिक र व्यवहारिक कुराहरुलाई हामीले कसरी लिएका छौं । एउटा आदर्श न्यायाधीशको परिकल्पना, जुन प्रस्तुत अध्ययनले गरेको छ, त्यो ग्राफमा हामी न्यायाधीश कहाँ छौं ? भन्ने कुरा आफैमा विचारणीय छ, तर यहाँ पस्किएको सामग्रीको अध्ययन पश्चात हामीहरु मार्ग हराएको दिग्भ्रमित पथिक बन्नु पर्नेछैन भन्ने मेरो विश्वास छ । मलाई आशा छ प्रस्तुत अध्ययन सामाग्रीले केही हदसम्म पाठकहरुको बौद्धिक तृष्णा मेट्ने प्रयासका साथै न्यायिक आचारलाई व्यवहारिक जिन्दगीमा उतार्ने प्रयास गर्ने छ ।

प्रस्तुत पुस्तकमा मन्तव्य सहित शुभकामना प्रदान गर्नु भएर सम्माननीय का.मु. प्रधान न्यायाधीश श्री दामोदर शर्माले ठूलो हौसला प्रदान गर्नु भएको छ । म सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाहले उदारतापूर्वक वैङ्गलोर सिद्धान्तको टिप्पणी प्रदान गर्नु भएकोमा श्रीमान प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । प्रस्तुत पुस्तकले टेकेको भावभूमि र पकेका अडानका कतिपय सैद्धान्तिक पक्षमा मैले पटक पटक माननीय न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठसंग छलफल गरेको छु । ती छलफलहरुले मलाई आफ्नो बौद्धिक कार्य जारी राख्न उर्जा प्रदान गरेका छन् । म श्रीमान प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक श्री राघवलाल वैद्यज्यूले यो कार्य सम्पन्न गर्नको लागि मलाई सदा घच्चच्याई रहनु भयो । पाण्डुलिपी तयार भएपछि न्यायाधीश श्री टेकनारायण कुँवर तथा उप-रजिष्ट्रार श्री विमल पौडेलले पाण्डुलिपी माथि विस्तृत टिप्पणी गर्नु भयो । यसले प्रस्तुत अध्ययनलाई अरु परिमार्जन गर्न मलाई मद्दत मिल्यो । म उहाँहरुलाई हृदय देखि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । सुश्री पुनम लाखे र श्रीमती सोभा थापा एवं श्री वाङ लामा छुमीले मलाई टाईपमा मद्दत गर्नु भएको छ । म उहाँहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

सि.नं.

विषय सूची

पृष्ठ

परिच्छेद एक: न्यायिक आचार

| | | |
|-----|---|-----|
| १.१ | विषय प्रवेश | १-६ |
| १.२ | न्यायाधीश र न्यायिक आचार: हिन्दु दर्शन | १ |
| १.३ | न्यायाधीश र न्यायिक आचार: पाश्चात्य दर्शन | २ |
| १.४ | संहितावद्वरूपमा न्यायिक आचारको विकाश | ५ |
| १.५ | अध्ययनको उद्देश्य | ५ |
| १.६ | अध्ययनको सीमा | ६ |

परिच्छेद दुई: न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक उत्तरदायित्व

| | | |
|-----|--|------|
| २.१ | विषय प्रवेश | ७-२० |
| २.२ | न्यायिक स्वतन्त्रता | ७ |
| २.३ | न्यायिक उत्तरदायित्व | ७ |
| २.४ | न्यायाधीशको योग्यता, नियुक्ति प्रकृया, पदबाट हट्ने विधि र न्यायिक स्वतन्त्रता | १० |
| २.५ | न्यायिक आत्मसंयम, न्यायिक गतिशिलता र न्यायिक सक्रियता स्वतन्त्रता एवं उत्तरदायित्वका आयामहरु | ११ |
| २.६ | न्यायमा पहुँच र न्यायाधीशको भूमिका | १३ |
| २.७ | उपसंहार | १५ |

परिच्छेद तीन: न्यायिक पूर्वाग्रह र अयोग्यताको स्वयंघोषणा

| | | |
|-----|---|-------|
| ३.१ | विषय प्रवेश | २१-३२ |
| ३.२ | के हो अयोग्यताको स्वयं घोषणा | २१ |
| ३.३ | अयोग्यताको स्वयं घोषणाको सीमा | २१ |
| ३.४ | आर्थिक स्वार्थ र अयोग्यताको स्वयं घोषणा | २६ |
| ३.५ | उपसंहार | २९ |

परिच्छेद चार: न्यायाधीशको व्यवहार

| | | |
|-----|--|-------|
| ४.१ | विषय प्रवेश | ३३-५४ |
| ४.२ | न्यायाधीशले अदालतमा गर्नुपर्ने व्यवहार (Court Room Behavior) | ३३ |
| | क. न्यायाधीश र कर्मचारीको पोशाक | ३३ |
| | ख. अदालत र इजलासको समय | |
| | ग. इजलासबाट गर्नुपर्ने व्यवहार | |
| | घ. इजलासमा शान्ति र सुव्यवस्था | |
| | ङ. इजलासमा हथकडी | |
| | च. लैङ्गिक तथा जातीय पूर्वाग्रह देखाएकोमा न्यायाधीश उपर कारवाई भएका केही अमेरिकी मुद्दाहरु | |
| | छ. होच्याउने शब्दावलीको प्रयोग | |
| | ज. विचारमा स्थिरता | |
| | झ. निर्णय र फैसला | |

| | | |
|-----|--|----|
| ४.३ | इजलास बाहिरको व्यवहार (Off the bench Behavior) | ४३ |
| ४.४ | न्यायाधीश र फेसबुक, ट्वीटर र ब्लग | ४५ |
| | क. समावेशी अवधारणा (Integrative Approach) | |
| | ख. आत्मसंयमी नियन्त्रणमुखी अवधारणा (Restrictionist Approach) | |
| | ग. सामाजिक सञ्जालको प्रयोग र सैद्धान्तिक बहस | |
| ४.५ | उपसंहार | ५४ |

परिच्छेद पाँच: नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिता

| | | |
|-----|--|---------|
| | | ५५-१२४ |
| ५.१ | विषय प्रवेश | ५५ |
| ५.२ | न्यायाधीशको आचार र न्याया परिषदको भूमिका | ५५ |
| ५.३ | बैडलोर सिद्धान्त र नेपाल | ५५ |
| ५.४ | नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिता: दफावार टिप्पणी | ५६ |
| | क. प्रस्तावना | |
| | ख. नाम र प्रारम्भ | |
| | ग. परिभाषा | |
| | घ. स्वतन्त्रता | |
| | ङ. निष्पक्षता | |
| | च. निष्ठा | |
| | छ. सदाचार | |
| | ज. समानता | |
| | झ. सक्षमता र लगनशीलता | |
| | सन्दर्भ सामग्रीहरू | १२९-१३० |

परिच्छेद - १

न्यायिक आचार

१. विषय प्रवेश :

भाषागत रूपमा हेर्दा “आचार” शब्दले असल व्यवहार भन्ने जनाउँछ। आचारपूर्ण व्यवहार भन्नाले असल, नैतिकपूर्ण र स्वच्छ व्यवहार भन्ने बुझिन्छ। सदाचारी व्यक्तिले असल खराब, गुण दोष राम्रोसँग छुट्याउँछ र गलत काम एवं प्रवृत्तिहरूलाई निरुत्साहित गर्छ। न्यायिक आचारले न्यायकर्मीहरूलाई गुणी, जिम्मेदार र असल कार्यप्रति दत्तचित्त रहन प्रेरित गर्छ। न्यायिक आचार न्याय व्यवस्थासँग अभिन्न रूपमा जोडिएको विषय हो। न्यायाधीशले आदर्श व्यवहार नगरेमा न्याय आदर्श बन्न सक्दैन। न्यायलाई आदर्शपूर्ण बनाउने कार्य न्यायिक आचारले गर्छ।

न्याय व्यवस्था राज्य सञ्चालनसँग जोडिएको कारणले मानव इतिहासको विभिन्न चरणमा यो ईश्वर, धर्मगुरु, राजा आदिद्वारा प्रदान गरिने विषय बन्यो। यहाँसम्म “न्याय” राज्यको शक्तिसँग प्रत्यक्षरूपमा जोडिएको हुँदा यसले आफ्नो स्वीकार्यताबारे त्यति सोच्नु परेन। तर आधुनिक लोकतन्त्रसँगै न्यायपालिका कार्यपालिकाबाट अलग भएपछि यसले राज्यको शक्ति भन्दा पनि आफ्नो कार्य मार्फत प्रतिष्ठा आर्जन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो। प्रकारान्तरले न्यायलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष एवं सामाजिक निन्दा भन्दा माथि उठेका व्यक्तिहरूद्वारा सम्पादन गरिने कार्यको रूपमा बुझिन थालियो। आधुनिक लोकतन्त्रमा न्यायाधीशहरूलाई सम्प्रभुको प्रतिनिधिको रूपमा हेर्ने अष्टिनियन विधिशास्त्रीय सोच भन्दा भिन्न दृष्टिकोण विकास भएपछि यदि न्यायमा राजकीय शक्तिको प्रयोग हुँदैन भने न्यायलाई किन मान्ने भन्ने प्रश्न पनि साथ साथै उब्जन पुग्यो। त्यसले गर्दा न्यायले एउटा नयाँ आधारभूमि खोज्नुपर्ने र आफ्नो अन्तरनिहित गुणहरूलाई उजागर गरी आफ्नै जगमा उभिनुपर्ने भयो। परिणामतः “न्यायिक निष्पक्षता र आचारपूर्ण व्यवहार” न्यायको गहना बन्न पुग्यो।

न्यायले सम्मान प्राप्त गर्नको लागि न्यायकर्ताको व्यवहार आचारपूर्ण हुन जरुरी हुन्छ। न्यायिक आचार भित्र आधारभूत रूपमा सक्षमता, स्वच्छता र न्यायिक पद प्रतिको सम्मान पर्दछ। यी तीनवटाहरू मध्येपनि “स्वच्छता” आचारको दृष्टिबाट सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय बन्दछ।^१ किनभने न्यायाधीश त्यति जान्दैन भन्नु वा न्यायिक पदको गरिमा अनुसार आचारण गर्दैन भन्नु जति घातक हुन्छ सो भन्दा कैयौं गुणा घातक उ स्वच्छ र निष्पक्ष छैन भन्नु हुन्छ। ज्ञान र सिपको दृष्टिबाट सामान्य देखिने व्यक्ति न्यायिक पदमा बहाल रहन सक्छ तर निष्पक्षता उपर प्रश्न उठेको व्यक्ति एकछिन पनि आफ्नो पदमा रहन सक्दैन। न्यायिक आचारभित्र न्यायकर्ताले गर्न हुने र नहुने कार्यहरू पर्छन् तर दार्शनिक रूपमा आचारले न्यायिक आदर्शलाई पनि इङ्गित गर्छ; त्यस्तो आदर्श जस अन्तरगत न्यायमूर्तिहरू हरेक किसिमको शंका उपशंका र आलोचना भन्दा माथि उठ्न सक्छन्, आफ्नो बुद्धि विवेक, ज्ञान, शीपद्वारा यथार्थ न्याय गर्न सक्छन्।

न्यायमूर्ति J.B. Tomas का अनुसार न्यायाधीशहरूले अदालतभित्र वा बाहिर जहाँ भएपनि निश्चित मानक अनुरूप व्यवहार गर्नु पर्छ किनभने उनीहरू एउटा सम्मानित समुदायका सदस्य हुन्। लेखक भन्छन्:

"We form a particular group in the community. We comprise a select part of an honorable profession. We are entrusted, day after day, with the exercise of considerable power. Its exercise has dramatic effects upon the lives and fortunes of those who come before us. Citizens cannot be sure that they or their fortunes will not some day depend upon our judgment. They will not wish such power to be reposed in anyone whose honesty, ability or personal standards are questionable. It is necessary for

^१ David Wood, JUDICIAL ETHICS: A DISCUSSION PAPER 1996 at p 11.

the continuity of the system of law as we know it, that there are standards of conduct, both in and out of court, which are designed to maintain confidence in those expectations.”^२

न्यायिक आचार न्यायिक स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विषय पनि हो । वस्तुतः न्यायाधीशहरूको आचरण पवित्र तथा आदर्शपूर्ण रहन्छ भनेर नै उनीहरूलाई स्वतन्त्रता तथा स्वायत्तता प्रदान गरिएको हो । न्यायिक आचारको पालना मार्फत नै न्यायाधीशहरूले न्यायिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न सक्छन् । त्यसैले भनिन्छ :

Holding judges to the highest standards of conduct is not flattery but their part of the bargain in which the public has granted them independence.^३

अन्यत्र भै हाम्रो मुलुकमा पनि न्यायाधीशहरू उपर अनुत्तरदायी भएको आरोप पटक पटक लागे गरेको छ । न्यायाधीश उपर मुद्दाका पक्ष वा आफ्नो अदालतमा बहस गर्ने कानून व्यवसायीलाई आफ्नो नीजि निवासमा भेटेको, उनीहरूको आतिथ्य स्वीकार गरेको, अनावश्यक हिमचिम वा उठबस गरेको, राजनीतिक दलका नेतासंग विशेष सम्पर्क वा संगत कायम राखेको, जातीय, वर्गीय वा क्षेत्रीय पूर्वाग्रह देखाएको आरोप लागे गरेको छ । आचार सम्बन्धी प्रश्न उठ्दा न्यायाधीशहरूले म त न्यायाधीश हुँ मैले त जे गरे पनि हुन्छ भन्ने धारणा राख्न मिल्दैन; बरु, उठेका प्रश्नहरूलाई नम्रतापूर्वक सम्बोधन गर्नु पर्छ । उनीहरू ढँभी भए, अविश्वासिला भए भने न्याय व्यवस्था कदापि विश्वासिलो बन्न सक्दैन । उनीहरू उपर विश्वास गरिएको कारण नै उनीहरूलाई कठिन भन्दा कठिन एवम् राजनीतिक प्रश्न सन्निहित संवैधानिक र सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निर्णय गर्ने अधिकार दिइएको हो । जहाँ यस्ता अधिकारहरू प्रदान गरिएको तर लोकतन्त्र संस्थागत हुन नसकेको संक्रमणकालीन अवस्था छ, त्यहाँ न्यायाधीशहरूले आचारको विषयमा अझै बढी संवेदनशील बन्नु जरुरी हुन्छ । न्यायाधीशहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक फैसला लेख्ने अधिकार संविधान एवं कानूनले प्रदान गरेको हुन्छ । तर, यदि फैसलामा न्यायाधीशको निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठता र व्यवसायिकता देखिन सकेन वा न्यायाधीशको व्यवसायिक निष्ठा उपर नै शंका गर्न सकिने खालको भयो भने जति नै विद्वतापूर्ण भए पनि त्यसले आस्था जगाउन सक्दैन । अदालतले गरेको फैसलामा “के गयो” भन्ने र “कसले गयो” भन्ने दुवै प्रश्न जवरजस्त रूपमा उठ्छन् । यो कुरा न्यायाधीशहरूले राम्रोसंग बुझ्न उनीहरू विश्वासनीय बन्नु जरुरी छ ।

" If you don't trust the judge, you don't trust what he or she decides; if you don't trust what he or she decides, you either will not obey it or more likely, you will turn to political branches on which that decision was based or keep judges entirely away from the issue"^४

२. न्यायाधीश र न्यायिक आचार : हिन्दू दर्शन

हिन्दू विधिशास्त्रमा न्यायको कुरा गर्दा धर्म र न्यायलाई एउटै रूपमा हेरिएको अर्थात् धर्मशास्त्र अनुसार न्याय गरिनुपर्ने कुरालाई यसले महत्व दिएको विशेष मननीय छ । यद्यपि वर्ण व्यवस्था र जातीय विभेदको कारण हिन्दू विधिशास्त्रले अहिले कति स्वीकार्यता प्राप्त गर्छ त्यो वेग्लै छलफलको विषय होला तर यो प्रणालीमा न्यायाधीश तथा न्यायकर्मी (जसलाई सभ्य भनिएको छ) कस्तो योग्यता हुनु पर्छ भन्ने बारेमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ । न्यायाधीश, विद्वानको साथै सत्पुरुष हुनुपर्छ भन्ने नारद स्मृति लगायत धेरै स्मृतिहरूको मत छ ।^५ न्यायमूर्ति रमा जोइस (Rama Jois) ले विभिन्न स्मृतिमा रहेका सम्बन्धित

^२ J.B. Thomas, JUDICIAL ETHICS IN AUSTRALIA, Sydney, Law Book Company, 1988 p.7

^३ Cynthia Gray, AVOIDING THE APPEARANCE OF IMPROPRIETY: WITH GREAT POWER COMES GREAT RESPONSIBILITY 28 U Ark. Little Rock L. Rev 63, 101 (Fall 2005)

^४ Nancy Gertner " Judging Judges' Ethics : To Speak or Not to Speak : Musings on Judicial Silence, 32 Hofstra L. Rev. 1147, 1149 (Summer 2004)

^५ "राजा सत्पुरुषः सभ्या शास्त्रं गणकलेखकौ"-नारदस्मृति १५

व्यवस्थाहरुलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ ।^६ यहाँ ती व्यवस्थाहरुलाई संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रधान न्यायाधीशको योग्यता बारेमा नारद स्मृति, धर्मकोष पृ. ४३ मा भनिएको छ :

अष्टादशपदाभिज्ञ षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
आन्विक्रियादिकुशल : श्रुतिस्मृति परायण : ॥
विवादसंश्रित धर्म पृच्छति प्रकृतं मतम्
विवेचयति यस्तस्मात् प्राडिवाकस्तु संस्मृत : ॥

अर्थात् कानूनका अठार शीर्षक र तीनका आठ हजार उपशीर्षकमा पारंगत, तर्कशास्त्र, भिमांशा र अन्य सान्दर्भिक विषयमा दक्ष, वेद र स्मृतिमा उत्कृष्ट ज्ञान भएको र न्यायिक कारवाइको सन्दर्भमा कानूनको प्रयोग गर्दा सत्य पत्ता लगाउन र दोहन गर्न सक्ने व्यक्तिलाई नै प्रधान न्यायाधीश नियुक्त गरिनु पर्छ । नारद स्मृतिमा पुनः भनिएको :

राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् ।
व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ता : सद्भवाइव ॥
धर्मशास्त्रा कुशला : कुलीना : सत्यवादिन : ।
समा शत्रौ च मित्रे च नृपते: स्यु: सभासद:॥

अर्थात् राजाले सच्चरित्रताको परीक्षणबाट खारिएका, सम्मानित, न्याय प्रशासनको जिम्मेवारी बोक्न सक्ने र पवित्र कानूनहरु तथा विवेकका नियमहरु राम्रोसँग जानेका, उदात्त स्वभावका मित्र र शत्रु प्रति समान व्यवहार गर्न सक्ने व्यक्तिहरुलाई न्यायालयको सदस्यको रूपमा नियुक्त गर्नुपर्छ ।

हिन्दु विधिशास्त्रमा राजा नै न्यायको श्रोत भए पनि न्याय सम्बन्धी काम उनले न्यायाधीश (सभ्य) मार्फत नै सम्पादन गर्ने हो । त्यसैले भर गर्न सकिने र योग्य मानिसहरुलाई न्यायाधीशको रूपमा नियुक्त गरिनु भन्ने स्मृतिहरुको मत छ ।

कस्ता व्यक्तिहरुलाई राजाले न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्नु पर्छ भन्ने बारेमा राजधर्ममा भनिएको छ :

व्यवहारेषु धर्मेषु योक्त व्याश्रय बहुश्रुता : ।
प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिन : ॥
वेदार्थतत्त्वविद् राजन् तर्कशास्त्र बहुश्रुता : ॥
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तागया विज्ञानता ।

अर्थात् एउटा व्यक्ति जो (क) न्यायिक कारवाइ (अर्थात् व्यवहार) र धर्म अर्थात् सबै विषयका कानून राम्रोसँग जान्दछ, (ख) जो प्रकाण्ड विद्वान (बहुश्रुत) छ, (ग) जो प्रमाण कानूनमा विज्ञ (प्रमाणज्ञा) छ, (घ) जो न्यायशास्त्रको अवलम्बन गर्छ (न्यायशास्त्रावलम्बिन) छ अर्थात् कानूनको राम्रो पालन गर्छ, र जसले वेद र तर्कशास्त्रको राम्रो अध्ययन गरेको छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई राजाले न्याय प्रशासन गर्नको लागि नियुक्त गर्नुपर्छ ।

कात्यायनले पनि न्यायाधीशको योग्यता बारेमा त्यस्तै मत व्यक्त गरेका छन् । न्यायाधीशको योग्यता बारेमा कात्यायन भन्छन् :

अकुरो मधुर : स्तित्गध : क्षमायातो विचक्षण
उत्साहवान लुब्धश्च वोदे योज्यो नृपेणतु ॥

^६ Justice Rama Jois, LEAGL AND CONSTITUTIONAL HISTORY OF INDIA, Universal Publishing Co. Pvt. Ltd. 1984 at pp. 494-497

एकशास्त्र माधियानो न विधात् कार्य निश्चयम् ।

तस्माद वद्वगमः कार्यो विवादिषुत्तमो नृपै ॥

अर्थात् विवादहरुको निरोपणको लागि राजाले दयालु (अक्रुर) मृदुभाषी, सफा, चलाख, जाँगरिलो तर लोभलालच नभएको व्यक्ति नियुक्त गर्नुपर्छ । जसले केवल कानूनको एउटा शाखाको मात्र अध्ययन गरेको छ, त्यसले सबै खाले मुद्दाहरु हेर्न सक्दैन । तसर्थ राजाले सबै शास्त्र जान्ने व्यक्तिलाई न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्नु पर्छ ।

न्याय गर्नु पर्ने दायित्व बारे सबै धर्मशास्त्र र स्मृतिहरुले एक स्वरले, यो न्यायाधीशको सबै भन्दा माथिल्लो धर्म हो भनेका छन् । मनु भन्छन् :

धर्मो विद्वस्त्व धर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठते

शल्यं चास्य न कृतन्ति विद्वान्स्तत्र सभासदः ॥

यत्र धर्मो ह्याधर्मेण सत्य यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासद् ॥

मनु VII (१२-१४)

अर्थात् जहाँ अधर्म (अन्याय) ले धर्म (न्याय) उपर विजय प्राप्त गर्छ, जहाँ असत्यले सत्यलाई जित्छ र त्यस्तामा पनि न्यायाधीशले अन्यायलाई हटाउन सक्दैन भने त्यस्तो न्यायाधीशले आफ्नो अकर्मण्यताको कारण अधर्म गर्छ ।

शास्त्रले न्यायाधीशलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र निडर भै कार्य गर्न निर्देश गरेको छ । यस बारेमा कात्यायनको मत छ :

अधर्मतः प्रवृत्त तु नृपक्षरेण सभासदः

उपेक्षमाणाः स नृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥ ७४

अर्थात् जव राजाले अन्यायपूर्वक कार्य गर्न थाल्छन् न्यायकर्मीले त्यस्ता राजाको मतमा पस्नु हुँदैन : त्यसो गरेमा राजासँगै उनीहरु पनि नरकमा पर्छन् । कात्यायन फेरि भन्छन् :

अन्यायेनापी तं यान्तं चेऽनुयान्ति सभासदः।

तऽपि तद्बुभगिनस्तस्मात् बोधनीयः स तैनृपः॥

न्याय मार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चिन्त महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत् ॥ ७५-७६

अर्थात् अन्यायपूर्वक कार्य गर्ने राजाको कार्यमा सहमति जनाउने न्यायाधीशहरु त्यस्तो अन्यायको कारण उत्पन्न हुने पापको भागीदार हुन्छन् । त्यसैले उनीहरुले राजालाई सर्वप्रथम मनपर्ने अर्थात् सहमति जनाउने कुरा गरेर नरम बनाउने र त्यसपछि राम्रा सुभावा दिदै विस्तारै न्यायको मार्गमा ल्याउनु पर्छ । न्यायाधीशको कर्तव्यबारे कात्यायन अरु भन्छन् :

अधर्माय यदा राजा नियुज्जीत विवादिनाम् ।

विज्ञाय नृपति सभ्यः तदा कार्य निवर्तयेत् ॥ (७८)

अर्थात् जव राजाले अन्याय हुने फैसला गर्न न्यायाधीशलाई निर्देशित गर्छन् त्यतिखेर न्यायाधीशले त्यस्तो फैसलाले अन्याय हुने कुरा सम्झाउँदै उनलाई अन्यायको मार्गबाट निरुत्साहित गर्नुपर्छ । उनी अरु भन्छन् :

सभ्येनावश्यवक्तयं धर्मार्थ सहितं वचः

श्रृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोक्नघः (७७)

अर्थात् न्यायाधीश (सम्य) ले कानून र न्याय बमोजिम नै आफ्नो निर्णय दिनुपर्छ । यदि राजाले त्यस्तो निर्णयको उपेक्षा गर्छ भने त्यसको पाप न्यायाधीशहरुलाई लाग्दैन ।

यसरी शास्त्रले न्यायाधीशको योग्यता, उसमा हुनुपर्ने व्यक्तिगत गुण, उसको आचार, व्यवहार र कर्तव्य बारे कैयौ व्यवस्थाहरु मार्फत प्रशस्त निर्देशन गरेको छ । ईतिहासको काल खण्डमा यी मध्ये कति पालन गरिए वा गरिएनन् भन्ने कुरा चाहिँ यसै भन्नु सकिने अवस्था छैन । त्यति हुँदा हुँदै पनि यी

व्यवस्थाहरूले न्यायिक आचारको पाटोमा भने प्रसस्त प्रकाश पार्दछन् । त्यसैले शास्त्रमा व्यक्त कुराहरूको मानन गर्नु न्यायिक आचारको साँगोपाँगो अध्ययनको क्रममा सान्दर्भिक छ ।

३. न्यायाधीश र न्यायिक आचार : पश्चात्य दर्शन

न्यायिक आचारको विषयमा हिन्दु विधिशास्त्रमा जस्तै अन्य न्यायिक प्रणालीहरूमा पनि सान्दर्भिक व्यवस्थाहरू भेटिन्छन् । पश्चात्य न्यायिक दर्शनमा प्राचीन मानिएका जस्टिनियन कोड (Justinian Code) रोमका बाह्र टेबल (Twelve Table of Rome) ले न्यायलाई सामाजिक जीवनको आदर्श मान्दै अन्तिम न्याय गर्नु प्रत्येक राजाको कर्तव्य हुने कुरामा जोड दिएका छन् । न्यायाधीश सबै विधाको ज्ञाता हुन नसक्ने कुरालाई स्वीकार गर्दै न्यायाधीशले आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञको सहयोग लिन सक्ने कुरालाई रोमन कानूनले स्वीकार गरेको छ । तर त्यसको विपरित प्राचीन फारसी दर्शनमा हिन्दु दर्शनमा जस्तै न्यायाधीशलाई सर्वज्ञाता मानिएको छ ।

सारांशमा पूर्वीय र पश्चात्य दर्शन दुवैमा न्याय गर्नु न्यायाधीशको पदीय कर्तव्य मात्र होइन जीवनको आदर्श पनि हो भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ । यदि व्यक्तिलाई उसले जे पाउन योग्य छ सो दिनु न्याय (Giving one what he deserves is justice- Aristotle) हो भने सो चिज पाउन सो व्यक्ति योग्य छ वा छैन भन्ने कुराको परख न्यायाधीशले गर्ने पर्छ । तसर्थ न्याय मार्फत समाजको आदर्श पहिल्याउने र त्यही आदर्शमा न्यायकर्मी आफू पनि आवद्ध रहनु पर्छ । दुवै दर्शनमा न्यायिक आचारलाई न्यायिक आदर्शसँग जोडिए पनि आचारलाई संग्रहित रूपमा राखिएको भने पाइदैन ।

४. संहितावद्धरूपमा न्यायिक आचारको विकास

विधिशास्त्रीय रूपमा संहितावद्ध आचार संहिताको निर्माण पहिलोपल्ट अमेरिकामा सन् १९२४ मा न्यायमूर्ति टाफ्ट (Howard Taft) को अग्रसरतामा ३४ बुँदे एउटा व्यवस्था मार्फत भएको हो । यो व्यवस्थालाई “न्यायाधीशहरूको लागि समुचित मार्गदर्शन र संझौटो (A proper guide and reminder for judge)” त भनियो तर यसको कार्यान्वयन बारे मार्गदर्शनमा कुनै व्यवस्था गरिएन ।^९ सन् १९२४ को आचार सम्बन्धी व्यवस्थालाई परिमार्जन गर्दै अमेरिकन बार एशोसिएशनले १९७२ मा "Code of Judicial Conduct" लाई अनुमोदन गर्‍यो । सन् १९९० मा यो आचारमा थप परिमार्जन गरी नमुना आचार सम्बन्धी व्यवस्था (ABA Model Code) जारी भएको छ । जसका पाँचवटा सुत्रहरू देहाय बमोजिम छन्:-

THE FIVE CANONS OF ABA MODEL CODE DIRECTED JUDGES TO :

- Uphold the integrity and independence of the judiciary
- Avoid impropriety and appearance of impropriety in all of the judge's activities.
- Perform the duties of judicial office impartially and diligently
- So conduct the judge's extra judicial activities as to minimize the risk of conflict with judicial obligation, and
- refrain from inappropriate political activity

^९ यद्यपि आचारसंहिता बनाउने प्रयास सन् १९०९ र १९१७ मा पनि गरिएको थियो, तर न्यायमूर्ति ल्याण्डिस (Judge Landis) ले न्यायाधीशको कार्यलाई बेवास्ता गर्दै कार्यालय समय मै बेसबलको कमिस्तर बन्न नगएसम्म (त्यस्तो कार्यलाई Moonlighting भनिन्छ) आचार त्यति आवश्यक मानिएन । हेनुहोस् Benjamin B.Strawn, DO JUDICIAL ETHICS CANONS AFFECT PERCEPTIONS OF JUDICIAL IMPARTIALITY, 88 B.U.L. Rev. 781, 786 (June 2008): आचारको इतिहासबारे हेनुहोस् रामकुमार प्रसाद शाह, “न्यायाधीशको आचार: संहिता, सैद्धान्तिक पक्ष र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, न्याय परिषद् बुलेटिन वर्ष ८ अंक ८ पृ. ८४-८६ (२०६८) ।

न्यायिक आचार संहिता निर्माणको निम्ति अमेरिकामा गरिएको यो प्रयास सो देशमा मात्रै सिमित रहेन । विसौं शताब्दीको उत्तरार्धमा न्यायाधीशहरूको लागि आचार संहिता तर्जुमा तथा अनुमोदन गर्ने एक प्रकारको होड नै लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा चल्यो । यिनै विभिन्न मुलुकका आचारसंहिता र न्यायिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूलाई समेटे समेटी तयार भएको Bangalore Principles of Judicial Conduct परिमार्जित रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्बाट समेत अनुमोदन भएकोबाट आचार संहिताको विषयले अब विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त गर्ने स्थिति रहेको छ ।

५. अध्ययनको उद्देश्य

न्यायिक आचार वा कानूनी आचार मूलतः कानूनको अध्ययनमा नै जोडिनु पर्ने विषय हो । पश्चिमी विश्वविद्यालयहरूमा आचार (Ethics) विषयलाई कानूनी अध्ययनको मूल विषय बनाइएको पाइन्छ । छिमेकी भारतमै पनि मोडल ल कलेजहरू मध्येको प्रमुख नेशनल ल स्कुलमा Judicial Process लाई पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको छ । यो पाठ्यक्रम अन्तरगत कानूनी तथा न्यायिक आचार (Legal and Judicial Ethics) को अध्ययन अध्यापन त्यहाँ हुन्छ । तर नेपालमा न्यायिक आचारको विषय कानूनी अध्ययनको पाठ्यक्रममा परेको पाइदैन । त्यसैले यस विषयमा एउटा व्यवस्थित अध्ययनको खाँचो अहिले महसूस भएको छ ।

नेपालमा २०६५ सालमा न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय भेलाले आचार संहिताको अनुमोदन गरे पश्चात् त्यसले अङ्गिकार गरेका मूल्य तथा मान्यताहरूलाई न्यायाधीशको व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनमा उतार्नु अत्यन्त आवश्यक भएको छ । आचार संहिताले विश्वव्यापी मान्यतालाई अङ्गिकार गरेको कारण पनि आचारका मूलमान्यता के हुन तुलनात्मक विधिशास्त्रमा यी विषयहरूलाई कसरी हेरिएको छ, के कस्तो प्रतिवद्धताहरू व्यक्त भएका छन्, के कस्तो विवादहरू अदालतमा वा अन्य रूपले सार्वजनिक चर्चामा आएका छन् र यी विषयहरूलाई कसरी संबोधन गरिएको छ, भन्ने जान्नु आवश्यक बनेको छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा न्यायिक आचारसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई आचार संहितामा समेटेको भन्दा पनि वृहत् परिवेशमा हेर्ने कोशिस गरिएको छ । हामीले स्पष्टसँग के बुझ्न जरुरी छ कि न्यायिक आचार न्यायाधीशहरूलाई अनुशासनात्मक कारवाइको धम्की दिने दण्डात्मक व्यवस्थाहरूको संग्रह मात्र होइन बरु यो त उनीहरूले निर्वाह गर्ने भूमिका बारे नैतिक शिक्षाका आधार पत्र हो । त्यसैले अध्ययनको क्रममा यहाँ न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक दायित्व, योग्यता तथा अयोग्यता, न्यायमा समान पहुँच अभिवृद्धि गर्नमा न्यायाधीशको भूमिका, अदालत भित्र र बाहिर न्यायाधीशले गर्ने र गर्नु पर्ने व्यवहार, आर्थिक स्वार्थको घोषणा र पूर्वाग्रह जस्ता विषयहरूलाई पनि समेटिएको छ । अन्त्यमा न्यायाधीशहरूको आचार संहितामा समेटिएका विषयहरूमा संक्षिप्त टिप्पणी प्रस्तुत गरिएको छ ।

६. अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः संविधान, कानून, पुस्तक, अनुसन्धानात्मक लेखहरू, पत्र पत्रिका, लगायतका सामाग्रीहरूमा आधारित छ । यसमा ती सामग्रीहरूको सिलसिलेवार अध्ययनका साथै त्यसको नेपाली सन्दर्भ मिल्ने गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । लेखक स्वयं न्यायाधीशहरूको आचार संहिता २०६५ तयार गर्ने कार्यमा सम्बद्ध भएको हुँदा सो संहिताको टिप्पणीहरूको पनि अध्ययन गरी त्यसमा उल्लेखित आवश्यक कुराहरूलाई पनि प्रस्तुत अध्ययनमा समेटिएको छ । तर प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा कुनै स्वतन्त्र अध्ययन वा Empirical Study गरिएको छैन ।

परिच्छेद - २

न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक उत्तरदायित्व

१) विषय प्रवेश

न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक उत्तरदायित्वको बारेमा संविधानसभा देखि राजनीतिक दल र नागरिक समाजमा समेत बहसहरु भैरहेको बेला कसै कसैलाई यो कसरी न्यायिक आचारको विषय बन्छ भन्ने पनि लागिरहेको हुन सक्छ। तर यहाँ न्यायिक स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व दुवै न्यायिक आचारका विषय हुन् भन्ने मान्यताका साथ यो विषयलाई समेटिएको छ। कुरा स्पष्ट छ : न्यायाधीशले सधैं आफू मात्र स्वतन्त्र रहने होइन, न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता अक्षुण्ण रहने गरी कार्य गर्नुपर्छ।

२) न्यायिक स्वतन्त्रता

न्यायिक स्वतन्त्रता न्यायाधीशको हक भन्दा पनि स्वच्छ सुनुवाई र विधिको शासनको लागि अपरिहार्य हुन्छ। मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरुले यो कुराको पुष्टि गर्छन्। उदाहरणार्थ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १९ मा भनिएको छ :

“प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्ना अधिकार र कर्तव्यको निश्चय गर्ने र उ विरुद्धको फौजदारी अभियोगमा पूर्ण समानताका साथ स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरणद्वारा स्वच्छ र सार्वजनिक/खुला सुनुवाईको हक हुनेछ।”

उक्त व्यवस्थावाट स्वच्छ सुनुवाईको हक सुनिश्चित गर्न न्यायापालिका स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनुपर्छ भन्ने अर्थ निस्कन्छ। त्यसैले यदि न्यायिक स्वतन्त्रता स्वच्छ सुनुवाईको अपरिहार्य पूर्वशर्त हो भने त्यस्तो स्वतन्त्रता अक्षुण्ण राख्नु न्यायाधीशको कर्तव्य हो।^{१५} न्यायिक स्वतन्त्रता अन्ततः उपयुक्त न्याय प्रशासनमा निर्भर रहन्छ, समुचित न्याय प्रशासन गर्ने व्यक्ति अरु कोही होईन, न्यायाधीश नै हुन्।

न्यायाधीशहरुको आचार संहिताले स्वतन्त्रतालाई विधिको शासन र स्वच्छ सुनुवाईसँग जोड्दै भनेको छ : “कानूनको शासन र स्वच्छ सुनुवाईको आधारभूत प्रत्याभूति नै न्यायिक स्वतन्त्रताको पूर्वशर्त हो। त्यसैले न्यायाधीशले व्यक्तिगत एवं संस्थागत रूपमा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सुदृढ गर्न उदाहरणीय रूपमा क्रियाशील रहनु पर्छ।”

Judicial independence is a prerequisite to the rule of law and a fundamental guarantee of a fair trial. A Judge shall therefore uphold and exemplify judicial independence in both its individual and institutional aspects.

Bangalore Principles of Judicial Conduct

न्यायिक स्वतन्त्रता विधिको शासनसँग सम्बन्धित विषय हो। न्यायाधीशहरुको आचार संहिता र न्यायिक व्यवहारको बेङलोर सिद्धान्त (Bangalore Principles of Judicial Conduct) ले यस बारेमा समान रूपमा जोड दिएका छन्। न्यायाधीशले आफ्नो र न्यायपालिकाको संस्थागत स्वतन्त्रता सुदृढ गर्न उदाहरणीय रूपमा काम गर्नु पर्छ। यो उनीहरुको दायित्व हो। कानूनको निष्पक्ष प्रयोग मात्रले विधिको शासनलाई मजबुत बनाउने हुँदा न्यायाधीशलाई सो गर्न सक्ने हैसियतमा राखिनु पर्छ। विधिको शासन र

^{१५} मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र भन्दा एक कदम अघि बढेर नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय महासन्धिको धारा १४ (१) मा कानूनद्वारा स्थापित सक्षम स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरण भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको छ।

न्यायिक स्वतन्त्रता विच रहेको अन्तरसम्बन्ध बारेमा प्रकाश पार्दै सर जेरार्ड वृनान (Sir Gerard Brennan) भन्छन् :

The reason any judicial independence is of such public importance in that a free society exists only so long as it is governed by the rule of law.....However vaguely it may be perceived, however inarticulate may be the thought, there is an aspiration in the heart of all men and women for the rule of law. That aspiration depends for fulfillment on the competent and impartial application of the law by judges. In order to discharge that responsibility, it is essential that judges be, and be seen to be, independent.⁹

न्यायिक स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा अकसर उठ्ने प्रश्न “को देखि स्वतन्त्र ?” भन्ने हुन्छ, यसको स्पष्ट उत्तर “सरकार देखि स्वतन्त्र” भन्ने नै हो । अर्को शब्दमा न्यायिक स्वतन्त्रता भनेको राजनीतिक शक्तिबाट स्वतन्त्रता भन्ने हो । वि.स. १९९७ देखि र विशेषतः २००७ देखि नेपाली न्यायपालिकाले स्वतन्त्रताको जुन प्रयास गर्‍यो, त्यो कार्यपालिका र व्यवस्थापिका देखि स्वतन्त्रताको लागि नै हो । विगत ६२ वर्ष विभिन्न आरोह तथा अवरोहका बावजूद नेपाली न्यायपालिकाले आफूलाई कार्यपालिकाबाट अलग राख्ने प्रयास गर्दै आएको छ । २०४७ को संविधान पछि न्यायिक स्वतन्त्रताको राम्रो आधारशीला खडा गरेकोमा अन्तरीम संविधानले यसमा केही विचलन ल्याएको छ । अर्को संविधानले यथार्थमा कार्यपालिका र विधायिका शक्तिबाट न्यायपालिकालाई कसरी स्वतन्त्र राख्छ, त्यो चाहीं हेर्न बाँकी नै छ ।

Judges should not defer to expressions of parliamentary opinion or decide cases with a view to either defer to expressions of parliamentary opinion or decide cases with a view to either earning parliamentary approbation or avoiding parliamentary censure. They must also plainly ensure that their impartiality is not undermined by any other association, whether professional, commercial, personal or whatever."

Lord Bringham of Cornhill, Lord Chief justice of England¹⁰

न्यायिक स्वतन्त्रता जनताको न्यायपालिका प्रतिको जनआस्था र न्यायपालिकाको नैतिक शक्तिसँग पनि सम्बन्धित विषय हो । न्यायाधीशहरू स्वतन्त्रतापूर्वक तथ्य र कानूनमा आधारित रहेर मुद्दाको निरोपण गर्न सक्दैनन्, राजनीतिक शक्तिहरूको इसारामा चल्छन् भने उनीहरूले जनताबाट सम्मान पाउँदैनन् । उनीहरू जनताको नजरमा गिन्छन् । यस्ता न्यायाधीशहरूद्वारा सम्पादित न्यायलाई मान्नु पर्ने वाध्यता पनि रहँदैन । जनआस्थाको विषयमा Justice Frankfurter ले सन् साठीको दशकमा व्यक्त गरेको धारणा यहाँ स्मरणीय छ, उनी भन्छन् :

The Court's authority.....possessed of neither the purse nor sword....ultimately rests on sustained public confidence in its moral sanction. Such feeling must be nourished by the court's complete detachment, in fact and in appearance, from political entanglements and by abstention from injecting itself into the clash of political [forces] in political settlement.¹¹

न्यायिक स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा १९८५ मा जारी गरिएको न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको “आधारभूत सिद्धान्तहरू” लाई विर्सन मिल्दैन ।¹² न्यायिक स्वतन्त्रताको संविधान तथा कानूनद्वारा नै प्रत्याभूत गरिनु पर्ने मान्यता अघि सार्दै “आधारभूत सिद्धान्त” मा न्यायपालिकाले पनि आफू समक्ष पेश गरिएका सबै विवादहरूको कानून बमोजिम निष्पक्षतापूर्वक र कुनै बन्देज अनुचित प्रभाव, दवाव, उक्साहट, धम्की वा हस्तक्षेप वेगर गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिईएको छ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा,

⁹ Sir Gerard Brennan, Chief Justice of Australia, 'Judicial Independence, The Australian Judicial conference, 2 Nov. 1996 Canberra www.hcourt.gov.au

¹⁰ Bringham of Cornhill *Judicial Independence*, Judicial Studies Board, Annual Lecture 1996, www.jsboard.co.uk

¹¹ Baker v. Carr, (1962) 369 US 186

¹² UN BASIC PRINCIPLES ON INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY 1985

अनुशासनात्मक कारवाई हुने अवस्थामा बाहेक न्यायाधीशलाई उसले न्यायाधीशको हैसियतले काम गर्दा प्राप्त गरेको जानकारी खुलासा गर्न कर नलाग्ने, त्यस्तै गरी न्यायाधीशको हैसियतले काम गर्दा कुनै अनुपयुक्त काम गरेको वा गर्नुपर्ने कार्य नगरेकोबाट कुनै पक्षलाई हुन गएको क्षति वापत देवानी मुद्दाबाट उन्मुक्ति प्रदान गरिएको छ ।

UN BASIC PRINCIPLES ON INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY

"The Judiciary shall decide matters before it impartially, on the basis of facts and in accordance with the law, without any restrictions, improper influence, inducements, pressures, threats or interferences, direct or indirect, from any quarter or for any reason."

Everyone shall have the right to be tried by ordinary court or tribunals using established procedures. Tribunals that do not use the duly established procedures of the legal process shall not be created to displace the jurisdiction belonging to the ordinary courts or judicial tribunals.

The principle of independence of the judiciary entitles and requires the judiciary to ensure that judicial proceedings are conducted fairly and that the rights of the parties are respected.

न्यायिक स्वतन्त्रता अदालतले आफ्नो निष्पक्ष कार्य मार्फत प्राप्त गर्ने शक्ति हो त्यस अर्थमा यो वातावरणीय (Environmental) मात्र होइन कार्यगत प्राप्ती (Functional Achievement) पनि हो । तर संविधान र कानूनमा लेखेर मात्र यो प्राप्त भई हालै न । कतिपय मुलुकमा संवैधानिक र कानूनी संरचना त्रुटिपूर्ण हुन सक्छ तथापि निरन्तरको अभ्यासद्वारा न्यायाधीशहरूले यसलाई मजबुत पार्दै लगेका हुन्छन् । यसको विपरित कतिपय मुलुकमा चुस्त कानूनी व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि ऐतिहासिक कारण यसको राम्रो प्रयोग हुन सकिरहेको हुँदैन । उदाहरणको लागि कम्युनिष्ट शासनबाट १९९० को दशमा लोकतान्त्रिक पद्धति अपनाएका पूर्वी युरोप र सोभियत संघबाट छुट्टिएका मुलुकहरूमा न्यायिक स्वतन्त्रताको स्थिति कस्तो छ भनी जर्मनी स्थित म्याक्स प्लान्क इन्स्टिच्यूट अफ इन्टरनेशनल ल ले सन् २०१२ मा सम्पन्न गरेको एउटा अध्ययनले मध्य र पूर्वी युरोपका कतिपय मुलुकहरूमा चुस्त कानूनी संरचना हुँदाहुँदै पनि अदालतहरूले स्वतन्त्रता पूर्वक कार्य गर्न नसकी कार्यपालिकाको लाचार छाँयाको रूपमा कार्य गरिरहेको देखायो ।^{१३} सो अनुसन्धानकी प्रमुख अध्येता एन्जा सेइवर्टसँग लेखकले गरेको कुराकानीमा उनले हाभेलको समयमा चेकोस्लोभाकियामा बाहेक अन्य मुलुकमा न्यायपालिका अभै पूर्ण स्वतन्त्र रहन बाँकी रहेको बताइन ।^{१४} तुलनात्मक विधिशास्त्रको अध्ययनले के देखाउँछ भने न्यायिक स्वतन्त्रता निरन्तर विकसित भै रहने अवधारणा पनि हो, यसमा न्यायाधीशहरूको नियुक्ति राजनीतिक प्रभाव देखि कति मुक्त छ, वकीलहरूको समुदाय कति सशक्त छ, न्यायपालिकाले ऐतिहासिक रूपमा के कस्तो भूमिका खेलेको छ, यो आफैले निर्माण गरेका मानकहरू कस्ता छन् भन्ने कुराले पनि प्रभाव पार्छ । उदाहरणको लागि पाकिस्तान र नेपालमा लोकतन्त्र अभै पनि संक्रमणमा छ, तथापि यी देशहरूका न्यायपालिकाले न्यायिक स्वतन्त्रताका केही मिसालहरू प्रस्तुत गरेका छन् तर यी देशहरू भन्दा विकासमा अघि रहेका कतिपय लेटिन अमेरिकी मुलुकमा न्यायपालिकाले स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्न सकेका छैनन् ।^{१५} यसको एउटै सन्देश के हुन्छ भने न्यायिक

^{१३} Anja Seibert Fohr, "Judicial Independence in the Normativity of Transitional Principle in JUDICIAL INDEPENDENCE IN TRANSITION (Anja Seibert Fohr Eds. 2012) at p 3-32 citing examples of Armenia, Belrus, Russia, Moldova, Georgia, Russia etc maintains that in these countries the judiciary is still considered by general public as part of executive state power

^{१४} Ananda M. Bhattarai, "Designing the System of Justice for Federal Nepal: Possible Contribution of Comparative Constitutional Law, NJA L.J. 115, 138-142

^{१५} *Id.*

स्वतन्त्रताको विरुवा हुर्काउन सर्वपक्षीय र सर्वकालिक प्रयास जरुरी हुन्छ तर यसमा न्यायाधीशहरुको भूमिका सधै केन्द्रीय रहन्छ ।

३) न्यायिक उत्तरदायित्व

न्यायिक स्वतन्त्रतासँग जोडिएको विषय उत्तरदायित्व पनि हो । यो स्पष्टै छ कि न्यायिक स्वतन्त्रता भनेको न्यायिक स्वच्छन्दता होइन । न्यायाधीश व्यक्तिगत रुपमा र न्यायपालिकाले संस्थागत रुपमा संविधान र कानून प्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल भावनासँग मिल्ने गरी जे जस्तो उत्तरदायित्व खोजिन्छ सो कुरा कानूनमा नै स्पष्टसँग लेखिनु पर्छ । उत्तरदायित्वको कुरा गर्दा स्पष्ट रुपमा भनिनुपर्ने कुरा के हो भने न्यायाधीश संविधान र कानून प्रति मात्र होइन, मुद्दाका पक्ष प्रति आफ्नो कार्य मार्फत सोभै र बृहत जनसमुदाय प्रति आचारपूर्ण व्यवहार मार्फत उत्तरदायी हुनुपर्छ । जनता न्यायाधीशले आफ्ना व्यवसायिक र व्यक्तिगत जीवनमा पनि उदाहरणीय व्यवहार देखाउन; सामान्य समझको व्यक्तिले अनुचित ठहर्‍याउने कुनै कार्य उनीहरुले नगरुन भन्ने चाहन्छन् । यस मानेमा न्यायिक उत्तरदायित्व र न्यायिक आचार विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ ।

लामो समयसम्म न्यायिक स्वतन्त्रताको सही प्रयोग र वस्तुनिष्ठताले न्यायपालिकालाई उत्तरदायी बनाउँछ भन्ने सोचियो । त्यसैले न्यायपालिकाको स्वायत्त नियमन (Auto regulation or self policing) लाई उनीहरुले जोड दिदै आए । यसो किन गर्नु पर्ने भयो भने जो जसले उत्तरदायित्वलाई जोड दिन्थे उनीहरु कि त प्रशासनिक न्यायमा विश्वास गर्ने महाद्विपीय पद्धतिका अनुयायी थिए वा विभिन्न खाले तानाशाही व्यवस्थाका पक्षधर । त्यसैले लामो समय सम्म न्यायिक उत्तरदायित्व शब्द न्यायिक क्षेत्रमा त्यति लोकप्रिय बन्न सकेन । न्यायिक स्वतन्त्रताका पक्षधर परम्परावादीहरुले के भन्दै आए भने न्यायपालिका अनुत्तरदायी संस्था हुँदै होइन, यो संविधान र कानून प्रति उत्तरदायी छ, सो बाहेक कसैप्रति पनि यो उत्तरदायी छैन र हुनु पनि हुँदैन । यस क्रममा के पनि भनियो भने कार्यगत रुपमा अदालत मुद्दाका पक्षप्रति, पक्षको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने वकीलहरु प्रति, पुनरावेदन सुन्ने अदालत प्रति, आफूलाई नियुक्त गर्ने र अनुशासनात्मक कारबाई गर्न पाउने न्याय परिषद् प्रति र परोक्षरुपमा सञ्चारका माध्यम मार्फत आम नागरिक प्रति उत्तरदायी रहने हुँदा सो बाहेक के पनि उत्तरदायित्व खोजिनु हुँदैन । तर अहिले उत्तरदायित्वलाई नयाँ ढंगबाट हेर्न थालिएको छ । व्यवस्थापन र असल शासनका मान्यताहरुलाई न्यायपालिकाले पनि अनुशरण गर्नु पर्छ भनिएको छ । अदालत व्यवस्थापन र मुद्दा फछ्यौटलाई वृत्तिविकाससँग जोड्ने, फैसलाको गुणस्तर, कारबाईको चुस्तता र स्वच्छता मार्फत उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्ने कोशिश गरिएको छ ^{१६} उत्तरदायित्वलाई अहिले, विषयवस्तु (Content), कार्यविधि (Process), कार्यसम्पादन (Performance), निष्ठागत (Probity) उत्तरदायित्व मार्फत हेर्ने कोशिश पनि गरिएको छ । यसलाई तलको टेबल मार्फत स्पष्ट गर्न सकिन्छ :

Examples of Content, Process, Performance and Probity Accountability

| Content Accountability | Process Accountability | Performance Accountability | Probity Accountability |
|---|--|---|---|
| -Faith in constitution, laws and recognized principles of justice. -Written, reasoned judgments. -Reasoned orders | -Transparent procedural rules from filing to disposal and their abidance. Easy filing system, e.g. e-filing in existence. -Methods for | -Annual plans for judicial reform. Explanations for time taken to determine cases. -Target setting and target achievement, -Case and time management | -Explanations about court fees (and lawyers fees), and transparency in dealing. -Annual allocations to courts, their Expenditures and basic financial audit, and their access to public. -Systems for judges |

^{१६} *Id.*

| | | | |
|---|---|---|---|
| <p>Including rejection of the leave to appeal and revision. -Contributions of individuals in collegial work and appreciation. -System of appeal to Correct mistakes and errors.</p> | <p>selecting which cases to hear. -Selection of panels of judges. -Where process is not up to the mark, proposal for change of procedural rule.</p> | <p>-Legal aid provisions for prose and indigent litigants. -Easy access to the dossier and judgments through ICT. -Quick enforcement of judgments. -Reimbursement of cost by the winning party including lawyer's fee and court fee. -Wise use of allocated budget. -Capacity building through judicial education</p> | <p>registering or Disclosing pecuniary and other interests and recusal in appropriate cases. -Asset disclosure - Compliance with the code of conduct. -Publication of judgments and monthly and annual reports. -Respect to right to information. -System of assessment of performance in place, -Career development based on performance and integrity. -Observance of separation of powers and diversity in judicial appointment.</p> |
|---|---|---|---|

Source: Adapted from Andrew Le Sueur (2006)^{१७}

न्यायिक स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्वसँग जोडिएको महत्वपूर्ण पक्ष न्यायाधीशको नियुक्ति, सेवाको सर्त र उनीहरू उपर हुने अनुशासनात्मक कारवाई सम्बन्धी विषय पनि हो । यदि नियुक्ति गर्ने निकाय स्वतन्त्र छैन, वा योग्यता अनुभव आदिको वस्तुनिष्ट रूपमा मूल्यांकन हुन सक्दैन, नियुक्ति स्पष्टतः राजनीतिक भागवण्डाका आधारमा वा प्रत्यक्ष प्रभावमा हुन्छ वा कारवाईका आधारहरू स्पष्ट छैनन् वा कारवाईको क्रममा स्वतन्त्र एवं स्वच्छ सुनुवाइको व्यवस्था गरिएको छैन भने न्यायाधीशहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्न सक्दैनन् । तसर्थ न्यायिक नियुक्तिलाई आचारको परिपालना गर्ने गराउने सन्दर्भबाट पनि हेर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

८. न्यायाधीशको योग्यता, नियुक्ति प्रक्रिया, पदबाट हट्ने विधि र न्यायिक स्वतन्त्रता

न्यायिक कार्य विशेष ज्ञान, सीप र अनुभव आवश्यक पर्ने पद हो । यस कारण प्राय जसो लोकतान्त्रिक मुलुकमा न्यायाधीशमा हुनुपर्ने योग्यता, उनीहरूको नियुक्ति र अनुशासनात्मक कारवाईको प्रक्रियाबारे संविधान एवं कानूनमा नै उपयुक्त व्यवस्था राखिएको हुन्छ । यस्तो व्यवस्था न्यायिक स्वतन्त्रताको लागि आवश्यक हुन्छ ।^{१८} योग्यता बारे कानूनमा नै स्पष्ट व्यवस्थाहरू नराखिएमा न्यायिक नियुक्ति स्वेच्छाचारिताको विषय बन्न पुग्छ । न्यायिक नियुक्ति स्वच्छ, र पारदर्शी हुन सकोस् भनेर नै छानौट बारेमा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तमा न्यायिकपदको लागि छानिने व्यक्तिहरू

^{१७} Andrew Le Sueur, *Developing Mechanisms for Judicial Accountability in the UK* in INDEPENDENCE, ACCOUNTABILITY AND JUDICIARY (Guy Canivet, Mad Andenas and Duncan Fairgrieve eds: (London, British Institute of International and Comparative Law, 2006) at pp 49-76

^{१८} UN Basic Principles on independence of the judiciary मा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता बारे भनिएको छ । The independence of the judiciary shall be guaranteed by the state and enshrined in the constitution or the laws of the country. It is the duty of all governments and other institutions to respect and observe the independence of the Judiciary.

उपयुक्त तालिम वा कानूनको योग्यता मात्र नभै चरित्रवान व्यक्तिहरु (Individuals of integrity) हुनुपर्ने भनिएको छ । नियुक्तिको बारेमा उक्त सिद्धान्तमा उल्लेखित देहायका कुराहरु महत्वपूर्ण छन् :

- न्यायिक छनौटको कुनै पनि प्रक्रियामा गलत नियतले गरिने न्यायिक नियुक्तिलाई रोक्ने व्यवस्थाहरु हुनेछन्,
- न्यायाधीशहरुको छनौटमा जात जाती, लिङ्ग, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, जन्म वा हैसियत, आदिको आधारमा कुनै विभेद गरिने छैन,
- न्यायाधीशको पदावधि उनीहरुको स्वतन्त्रता, पदीय सुरक्षा, पर्याप्त तलब सुविधा, सेवाका सर्त, निवृत्तिभरण, सेवाबाट निवृत्त हुने उमेरको हद कानूनद्वारा सुनिश्चित गरिने छ,
- नियुक्ति भएका वा छानिएका जे भए पनि न्यायाधीशहरुले सेवाबाट अनिवार्य रुपमा निवृत्त हुने उमेर वा सेवा अवधि तोकिएकोमा सो सकिने अवधि प्रत्याभूत गरिनेछ,
- न्यायाधीशहरुको बहुवा, जहाँ त्यस्तो व्यवस्था छ, वस्तुगत आधारहरु जस्तो क्षमता, सच्चरित्रता र अनुभवमा आधारित हुनेछ ।

हाम्रो सन्दर्भमा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि सर्वप्रथम २०४७ सालको संविधानले न्यायाधीशको रुपमा काम गरेको वा वकालत गरेको वा विशिष्ट कानूनविद्को रुपमा कार्य गरेको व्यक्तिलाई योग्य मान्दै नियुक्तिका आधारहरु स्पष्ट गर्‍यो । साथै संविधानले पहिलो पटक कानूनमा स्नातकलाई न्यूनतम योग्यताको रुपमा तोक्दै एउटा प्रस्थान विन्दू तय गर्‍यो ।^{१९} संविधानले सर्वोच्च अदालत र पुनरावेदन अदालतमा न्यायाधीशको अतिरिक्त कानून व्यवसायी कानूनविद् मध्येबाट नियुक्ति गर्ने र जिल्ला न्यायाधीशको पदमा भने न्याय सेवाका अधिकृतहरुबाट हुने गरी एउटा सन्तुलित व्यवस्था गर्‍यो । यो व्यवस्थालाई कुन हदसम्म जोगाउन र अरु संवर्द्धन गर्न सकिन्छ, आउँदा दिनहरुले बताउनेछन् । नियुक्तिको लागि योग्यताको अतिरिक्त सेवा निवृत्तिको लागि ६५ वर्ष र ६३ वर्ष गरी उमेरको हद तोक्नु, न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा सरुवा वा काजमा खटाउन बन्देज लगाइनु र नियुक्ति “न्यायपरिषद्” जस्तो व्यवसायिक निकायबाट हुने व्यवस्था गरिनुलाई २०४७ को संविधानको उपलब्धी मान्नु पर्छ ।

अन्तरिम संविधान २०६३ ले पुनरावेदन र जिल्ला अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुनका लागि उम्मेदवारको योग्यता, अनुभव, न्याय प्रतिको निष्ठा र योगदान, सार्वजनिक जीवनमा आर्जन गरेको ख्याती, उच्च नैतिक चरित्र समेतलाई विचार गरी नियुक्त गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ ।^{२०} त्यस्तै गरी न्याय परिषद् ऐन, २०४७ ले नियुक्तिको लागि संविधानद्वारा तोकिएको योग्यताको अतिरिक्त वरिष्ठता, अनुभव, विषयवस्तुको ज्ञान, कार्यकुशलता, इमान्दारिता, निष्पक्षता र नैतिक आचरणलाई मूल्याङ्कनको आधार बनाएको छ ।^{२१}

पदबाट हट्नु पर्ने अवस्थाको बारेमा राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तमा असक्षमता (Incapaity) वा खराब आचरण (Misbehaviour) लाई प्रमुख कारण बताइएको छ ।^{२२} राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तमा न्यायाधीश विरुद्धको कारवाई उपयुक्त कार्यविधिको अवलम्बन गरी सीघ्रता पूर्वक गरिने र अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा कारवाई गोप्य राखिने, आरोप लागेको न्यायाधीशलाई स्वच्छ सुनुवाईको हक हुने र अनुशासन, निलम्बन र सेवाबाट हटाउने, कारवाईको स्वतन्त्र पुनरावलोकन (Independent Review) हुने कुराको प्रत्याभूति गरिएको छ । नेपालमा न्यायपरिषद् ऐन, २०४७ को दफा ४ र नियमावली २०५६ को नियम ५ मा यी मध्ये केही आधारहरु उल्लेख गरिएको छ तर कारवाईका आधारमा असक्षमता र खराब आचरणको अतिरिक्त “इमान्दारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको, शारीरिक वा मानसिक कारणले कार्य सम्पादन गर्न

^{१९} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ धारा ८७(३), ९० (१) (२)

^{२०} अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १०९ (५)

^{२१} न्याय परिषद् ऐन, २०४७ दफा ४(१)

^{२२} UN Basic Principles on Judicial Independence 1985, Art. 18

असमर्थ भएको” भन्ने र पुनरावेदन र जिल्ला न्यायाधीशको हकमा “न्यायमा विचलित भएको” भन्ने जस्ता अस्पष्ट र जे पनि अर्थ लाग्न सक्ने व्यवस्थाहरु राखिएको छ।^{२३} कारवाई गर्दा प्रारम्भिक अनुसन्धानको क्रममा कारवाई गोप्य राखिनु पर्ने भनिएता पनि अनावश्यक प्रचारबाजी गरिएको, कारवाईमा पर्ने न्यायाधीशलाई स्वच्छ सुनुवाई र स्वतन्त्र पुनरावलोकनको हक प्रदान नगरिएको कुरा पनि स्पष्ट रूपमा खट्किँदो छ।

५) न्यायिक आत्मसंयम, न्यायिक गतिशिलता र न्यायिक सक्रियता: स्वतन्त्रता एवं उत्तरदायित्वका आयामहरु

न्यायिक आत्मसंयम (judicial self-restraint), न्यायिक गतिशिलता (judicial dynamism) र न्यायिक सक्रियता (judicial activism) लाई न्यायाधीशले अवलम्बन गर्ने न्यायिक दृष्टिकोणसंग जोडेर हेरिन्छ। न्यायिक आचारको दृष्टिबाट पनि यी विषयहरु महत्वपूर्ण छन् किनभने अदालतको भूमिकालाई सही रूपबाट बुझिएन भने आत्मसंयमी, गतिशील र सक्रिय तिनै खाले न्यायाधीशहरुलाई न्यायिक आचार उल्लंघन गरेको आरोप लाग्न सक्छ।

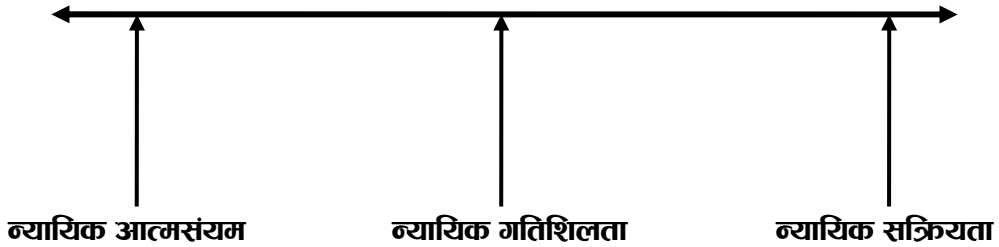
न्याय मानवीय संवेदना र जीवन जगत बारेको न्यायाधीशको सोच, न्यायिक दायित्व बारे उसले गर्ने पारखसंग सम्बन्धित विषय भएर पनि न्यायाधीशलाई आत्मसंयमी, गतिशील वा सक्रिय भन्ने संज्ञा दिइएको हुन सक्छ। तर न्याय, सक्रियता वा आत्मसंयमसंग सम्बन्धित विषय मात्र होइन। मुलुकको संवैधानिक र कानूनी संरचनाले न्यायाधीश र न्यायपालिकालाई कुन जिम्मेवारी र भूमिका प्रदान गरेको छ सो कुराले उसको मार्ग सुनिश्चित गर्छ। उदाहरणको लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार वा न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्राधिकार हाम्रो सर्वोच्च अदालतलाई संविधानले प्रदान नगरेको भए सायद न्यायिक सक्रियताका दृष्टान्तहरु जुन रूपमा फेला परिरहेका छन् सो पढेनथे कि भन्न सकिन्छ।

न्यायिक सक्रियताको आधारभूमि वस्तुतः न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार नै हो। यसै अन्तरगतको रणनीतिक उपायको रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकारलाई लिन सकिन्छ। तर यो न्यायिक भूमिका बारेको बुझाई सर्वमान्य वा सर्वस्वीकार्य भने अवश्य होइन। न्यायिक भूमिका बारे अझ गहिरिएर हेर्ने हो भने संवैधानिक जिम्मेवारी भन्दा पनि न्यायिक दायित्व बारे न्यायाधीश, वकील कानूनविद् र आम जनताको के बुझाई छ, मुलुकका अलिखित कानूनहरु जस्तो धर्म, संस्कृति, सामाजिक प्रचलन र मान्यताहरुले न्यायिक कारवाई, प्रकृया र दर्शनलाई कुन रूपमा प्रभावित पारिरहेका छन् भन्ने पनि हेरिनु पर्छ। न्याय भनेको “न्याय दिने” (delivering Justice) हो वा “न्याय सुनिश्चित गर्ने” (securing Justice) को विषय हो भन्ने बारे न्यायाधीशको बुझाईले पनि न्यायिक कारवाईको भाव भूमि (Locus) तय गर्छ। यदि न्यायाधीशको काम न्याय सुनिश्चित गर्ने हो भनी मान्ने हो भने न्यायिक सृजनशिलता त्यसको अपरिहार्य तत्व बन्छ चाहे मुलुकको कानूनले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार अदालतलाई प्रदान नगरेको नै किन नहोस्। यसको चाखलाग्दो दृष्टान्तको रूपमा बेलायती अदालतलाई नै लिन सकिन्छ। बेलायती न्यायपालिकाले सधैं संसदीय सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्‍यो। तर यति हुँदा हुँदै पनि अंग्रेज न्यायाधीशहरुको सृजनशीलताको कारण व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र विधिको शासन बेलायतमा सुरक्षित रहन सक्यो। न्यायिक सृजनशीलता कै कारण बेलायतमा लामो समयसम्म संहिताबद्ध रूपमा अधिकार तथा नागरिक स्वतन्त्रताका व्यवस्थाहरु आवश्यक ठानिएन। अदालतहरु आफैले अधिकारलाई apriori मान्दै त्यसमा लगाम लगाउन कानूनी शक्ति आवश्यक पर्ने बताए। यसलाई स्पष्ट गर्दै Lord Atkin ले भनेका पनि छन् :

^{२३} अन्तरिम संविधान २०६३ धारा १०५ (२) र १०९ (१०)

“In accordance with British jurisprudence, no member of the executive can interfere with the liberty or property of a British subject except on the condition that he can support legality of his action before a court of justice”^{२४}

सामान्यतः हेर्दा न्यायिक आत्मसंयम, गतिशिलता तथा सक्रियतालाई न्यायिक यात्राको मार्गमा यसरी राख्न सकिन्छ ।



न्यायिक आत्मसंयमलाई सामान्यतः सम्पूर्ण संवैधानिक संरचनाभित्र अदालतले आफूलाई प्राप्त अधिकारबारे गर्ने संकोचपूर्ण व्यवहार र मान्यताका रूपमा लिन सकिन्छ । यस अन्तर्गत कुनै निर्णय गर्नु अघि अदालतले आफूलाई प्राप्त क्षेत्राधिकार बारे यकिन गर्छ र राज्यका अन्य दुई निकायहरु - कार्यकारणी र विधायिकाको क्षेत्राधिकार (Jurisdiction) र बुद्धि विवेक (Wisdom) दुवै प्रति आदर भाव राख्छ । आत्मसंयमी न्यायाधीशले कानून बमोजिम न्याय गर्छ । उसले कानूनलाई “Lex” को रूपमा बुझ्छ “Jus” को रूपमा होइन । उसले कानून उचित, न्यायपूर्ण वा तर्कपूर्ण छ वा छैन भनी कहिल्यै प्रश्न गर्दैन । न्यायिक आत्मसंयमको सिद्धान्तले न्यायिक कार्यको परम्परागत मान्यतालाई सहर्ष स्वीकार गर्दछ । परम्परागत रूपमा अदालतहरुले व्यक्ति व्यक्ति बीचको करार, देवानी दायित्व, सम्पत्ती र पारिवारीक विवादहरु हेर्दै आएका हुन् । यिनै विवादहरुमा पनि अदालत सबैले सहर्ष स्वीकार गरेको निरोपणकारी निकाय होइन । अन्य उपायहरु जस्तो मेलमिलाप जस्ता माध्यमबाट विवाद समाधान नभएमा मात्र व्यक्तिहरु आफ्नो विवाद लिएर अदालत जान्थे । न्यायिक पद्धतिको परम्परागत सिद्धान्तले पनि अदालतको लागि मूलतः निष्कृय भूमिका (Passive role) नै प्रदान गरेको थियो । यस अन्तर्गत देहायका सिद्धान्तहरुलाई अदालतले लामो समयसम्म स्वीकार गरे :

- अदालतले कानून निर्माण गर्ने होइन व्याख्या सम्म गर्दछन् ।
- जहाँ अदालतले कानून निर्माण गर्दछन्, त्यहाँ विधायिका निर्मित कानूनमा रहेको स-साना छिद्रहरु टाल्नुसम्म उनीहरुको उद्देश्य हुन्छ र त्यो पनि आफू समक्ष परेको विवादको निरोपण गर्नको लागि ।
- अदालतले आफू समक्ष परेको विवादको निरोपणको लागि अत्यावश्यक/अनिवार्य भएमा बाहेक कानूनी प्रश्नमा प्रवेश गर्दैन ।
- अदालतले विवादको निपटारा गरी निर्णय दिएपछि त्यो निर्णय पक्षहरुको लागि बाध्यकारी हुन्छ, त्यही विवाद पुनः सोही वा त्यस्तै अधिकार भएका अदालतहरुमा उठाउन पाईदैन ।
- क्षति पुऱ्याइएको वा अधिकारको उल्लंघन भएको व्यक्तिले मात्र अदालतमा प्रवेश गर्न पाउँछ, अरुले होइन ।
- मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको र विवादित विषयमा हकदैया भएको व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएको हदम्यादभित्र अदालतमा प्रवेश गरिसक्नुपर्छ ।^{२५}

^{२४} Eshugbaye v Govt of Nigeria, 1931 AC 662(1931); All ER 44,49 (1931)

^{२५} SP Sathe, "Judicial Activism", 5 Wash. U. L.J. and Pol'y 29, 64 (2001)

यसरी हेर्दा न्यायिक कार्यको परम्परागत धारणा समग्रमा नकारात्मक छ । यो निजी कानून (Private Law) को व्यापकता रहेको र स्वतन्त्र बजार अर्थनिति (Laissez faire economics) मुलुकले अंगिकार गरेको लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाले मान्यता पाई नसकेको अवस्थामा स्वीकार्य हुन सक्थ्यो । तर जब संवैधानिक कानूनको महत्व बढेर गयो तब अधिकारहरु संविधानमा प्रचलनीय अधिकारको रूपमा राख्ने, अधिकारहरुको संरक्षण गर्ने र संविधानको व्याख्या गर्ने जिम्मेवारी अदालतलाई दिइयो । प्रकारान्तरले अब न्यायिक आत्मसंयमको परम्परागत सोचको सान्दर्भिकता घट्दै गयो । अदालतले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गर्न थालेपछि न्यायिक कार्यलाई न्यायिक गतिशिलता र न्यायिक सक्रियताको चस्माबाट हेरिन र व्याख्या गर्न थालिएको छ । यस अन्तरगत निम्न कुराहरु अदालतबाट भएका छन्:

- अधिकारहरुको उदार व्याख्या गरी उपेक्षित जनताका आर्थिक सामाजिक अधिकारको स्थापना गर्ने,
- सार्वजनिक सरोकारका निवेदनहरु मार्फत कार्यपालिकी तथा विधायिकी क्षेत्रबाट हुन नसकेका कार्यहरु गर्ने गराउने ।

६. न्यायमा पहुँच र न्यायाधीशको भूमिका

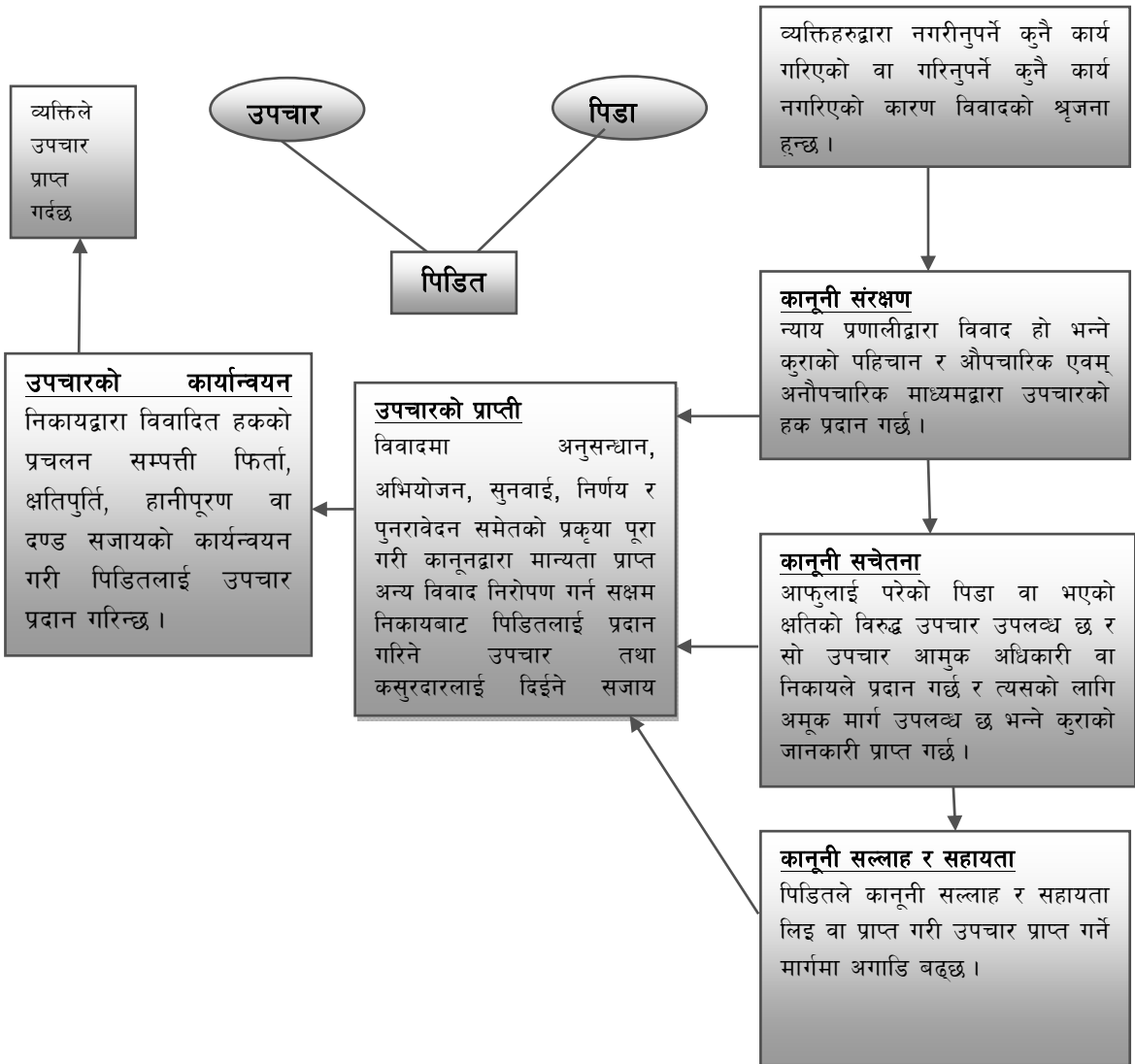
हाम्रो सन्दर्भमा कुरा गर्दा, अदालत सर्वसाधारण जनताको न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्ने कुरालाई न्यायापालिकाको रणनीतिक योजनाले महत्वका साथ हेरेको छ । प्रथम रणनीतिक योजना (२००४-२०-०८) ले उपेक्षित र असक्षम पक्षका साथै आम जनताको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिलाई न्याय सम्पादनको एउटा महत्वपूर्ण मूल्य (Value) को रूपमा स्वीकार गरेको छ । कुरा स्पष्ट नै छ, न्यायापालिका जनताको लागि हो न कि जनता न्यायापालिकाको लागि । अदालतहरुले न्यायलाई जनताको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन जरुरी छ । त्यसैले कानूनले अनुमति दिएसम्म र निष्पक्षता जोखिममा नपर्ने हदसम्म न्यायाधीशका हरेक क्रियाकलापहरु जनताको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्नेतर्फ लक्षित हुनुपर्छ ।

वस्तुतः जनताको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने कुरा मानव अधिकारको महत्वपूर्ण मुद्दा हो । समाजमा गरिव र निमुखाहरु नै फौजदारी तथा अन्य गैरकानूनी कार्यहरुबाट बढी पीडित हुन्छन् । उनीहरु नै चोरी, जालसाजी, यौन हिंसा, जग्गा खिचोला, आर्थिक शोषणका शिकार हुन्छन् । कानून विरुद्ध हुने कार्यहरुको प्रभाव पनि उनीहरुमा अरु गम्भीर रूपमा पर्छ । समाजमा हलचल, दंगाफसाद आदि भयो भने सबैभन्दा पहिले गरिव कै भुपडि जल्छ । सहज रूपमा न्याय प्राप्त नहुँदा र उनीहरु गरिवीको दलदलमा अझ नराम्रोसंग फस्न पुग्छन् । शक्तिको दुरुपयोगले मानिसहरुको आर्थिक सामर्थ्य, आय आर्जनको क्षमता, भौतिक सम्पत्ति, श्रोतसाधन र शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको अवसरहरुमा नोक्सान पार्छ । परिणामतः यसले व्यक्तिको मात्र नभै समुदायको स्थायित्व तथा स्थिरतामा नै प्रतिकूल असर पार्छ । सक्षम न्याय प्रणालीले राज्य संयन्त्रमा उत्तरदायी संस्कृतिको निर्माण गर्दै सो मार्फत दण्डहिनताको अन्त्य गर्नुका साथै आर्थिक थिचोमिचोबाट समेत जनतालाई जोगाउँछ । आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरुको सहज उपभोगको विद्यमान अप्ठ्याराहरु हटाई उनीहरुलाई ती अधिकारहरुको उपयोग गर्न सक्ने स्थितिमा पुग्न मद्दत गर्छ ।

मानिसहरुको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक शैक्षिक स्थितिमा रहेको विविधताको कारण उनीहरु प्रति राज्य संयन्त्रबाट गरिने व्यवहार फरक हुन्छ । उदाहरणार्थ एउटा राजनीतिक व्यक्ति वा स्नातकको तुलनामा सामान्य, निरक्षर व्यक्तिलाई प्रहरी हिरासतमा यातनापूर्ण वा होच्याउने व्यवहार गरिने संभावना बढी रहन्छ । अदालतभित्रै पनि सेवाग्राहीको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक, जातिय वा लैंगिक स्थितिलाई दृष्टिगत गरी पूर्वाग्रही वा विभेदपूर्ण व्यवहार हुन सक्छ भन्ने कुरालाई न्यायाधीशहरुले विर्सन मिल्दैन ।

न्यायमा पहुँचको कुरा केवल अदालत तथा न्यायिक निकायद्वारा प्रदान गरिने उपचारसंग मात्र सम्बन्धित छैन । वस्तुतः मुलुकको कानूनी प्रणालीद्वारा गरिएको अधिकारहरुको प्रत्याभूति, त्यस्तो हकहरु र हक प्रचलन गराउने निकाय वा जनतामा रहेको ज्ञान, एवं सचेतना अधिकारहरुको उल्लंघन हुँदा

न्यायिक प्रक्रिया^{२६}



उपचार प्रदान गर्ने निकायहरु जस्तो प्रहरी, स्थानीय अधिकारी, वकील र कानूनी सल्लाह र सहायता प्रदान गर्ने निकाय र अदालत सम्मको पहुँच र सो सन्दर्भमा प्राप्त हुन सक्ने कानूनी सहायता, न्यायिक र अन्य कानूनद्वारा स्थापित निकायद्वारा प्रदान गरिने उपचार र सो उपचारको कार्यान्वयनबाट नै न्याय प्राप्त हुन सक्छ । तसर्थ न्यायमा पहुँच बारे चर्चा गर्दा यो बृहत दायरा बारे पनि न्यायकर्मीहरु चनाखो

रही हरेक तहमा पर्ने बाधा एवम् अप्ठ्यारा फुकाउने तर्फ सचेत रहनुपर्छ । जनताको न्यायमा पहुँचबारे चर्चा गर्दा सर्वप्रथम मुलुकको कानूनी एवम् न्यायिक संरचनाहरु र अनौपचारिक रुपमा स्थापित नीति, परम्परा वा मान्यता बारे नै चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । माथि उल्लेख भए जस्तै पहुँचको सन्दर्भमा मुलुकको कानूनले व्यक्तिको अमूक कार्यलाई कसुर मानेको वा बर्जित गरेको छ वा छैन, यस्तो कानूनले यथार्थमा पिडितलाई न्याय वा अन्याय के गर्छ सो हेरिनुपर्छ । उदाहरणार्थ अमूक सार्वजनिक परम्पराको कारण समाजको निश्चित वर्ग सार्वजनिक कुवा वा पानीको धाराको उपयोग गर्न, कुनै वस्तुको किनबेच गर्न, सार्वजनिक सेवाको उपभोग गर्न वञ्चित छन् भने पहुँचवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा त्यस्ता विभेदकारी कानून वा रीत वा परंपरालाई परिवर्तन गर्नेतर्फ नै सबैको ध्यान जानुपर्छ । यहाँ सम्भवतः नयाँ कानूनको आवश्यकता पर्छ । तर सबै अवस्थामा कानून निर्माण मात्र प्रयाप्त हुँदैन । उदाहरणको लागि बोक्सीको आरोप लगाउनु, बोक्सी वा बोक्सो हो भन्ने कुराको प्रचार गर्नु, सो कुराको प्रचार गरी त्यस्तो बोक्सी वा बोक्सालाई यातना दिनु वा क्रुर, अमानवीय एवम् अपहेलना जनक व्यवहार गर्ने कार्यलाई अहिले कानूनद्वारा अपराधिक कार्य घोषित गरिएको र त्यस्तो कार्यमा संलग्नलाई सजायको व्यवस्था गरिएको पनि छ । तथापि, मुलुकमा बोक्सीले क्षति पुऱ्याउन सक्छन् भन्ने कुराको विश्वास यति गहिरो छ कि अदालतको प्रयासबाट मात्र यस्तो आरोपबाट पिडितहरुको रक्षा हुन असम्भव नभए पनि दुरुह छ । प्रतिष्ठापूर्ण जीवनको हक विरुद्ध हुने यस्ता आरोपबाट पिडितको हकको रक्षा गर्न प्रभावकारी कानूनको साथै रूढीवादी सोचको विरुद्ध शिक्षाप्रद कार्यक्रमहरुको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तै गरी न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिको गर्ने क्रममा न्यायाधीशले कानूनको प्रभाव बारे पनि ध्यान दिनुपर्छ । कतिपय अवस्थामा कानूनद्वारा बन्देज लगाइएका कार्यहरुले गरिव तथा सीमान्तकृतहरुलाई बढी असर गर्छ, यो कुरालाई पनि न्यायाधीशले ध्यानपूर्वक हेर्नु पर्छ । उदाहरणार्थ यासागुम्बाको संकलनलाई अवैध घोषित गरिएमा वा गौचरण वा वन क्षेत्रमा चौरी चरन वा सुकेका काठपात पतिङ्गर संकलनमा रोक लगाईएमा अन्य व्यक्तिको तुलनामा त्यस्तो श्रोतमा निर्भर रहने वर्गलाई बढी असर गर्छ । त्यसैले न्यायमा पहुँच बारे कुरा गर्दा विद्यमान वा निर्माण गरिने कानूनले उपेक्षित वा सिमान्तकृत वर्गको व्यक्तिलाई कस्तो प्रभाव पर्छ, न्याय वा अन्याय के गर्छ सो हेरिनु वान्छनीय हुन्छ ।

न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा न्यायाधीशहरुले ख्याल गर्नुपर्ने अर्को कुरा मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरु पनि हुन् । मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, घोषणापत्र र सम्बन्धित समितिहरुबाट जारी गरिएका टिप्पणी वा सामान्य सिफारिसहरुले राष्ट्रिय कानूनले भन्दा व्यापक दायरा समेटेका हुन्छन् । ती दस्तावेजहरुको सही कार्यान्वयनबाट गरिव र उपेक्षितहरुको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि हुन सक्छ । मुख्य रुपमा जहाँ कानून छैन वा भएपनि अपूर्ण छ, यस्तोमा नयाँ मानक मार्फत न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरु महत्वपूर्ण औजारको रुपमा प्रयोग हुन सक्छन् । हाम्रो मुलुकमा र छिमेकी भारत लगायत कैयौँ मुलुकहरुमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सृजनात्मक प्रयोगद्वारा उपेक्षित वर्गको हक हितको संरक्षण गरिएका दृष्टान्तहरु फेला पर्छन् ।^{२७} हाम्रो न्यायपालिकाले पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, पानी र वातावरण सम्बन्धी हकको प्रचलनमा महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरु कायम गरेको छ, जस बारे न्यायाधीशहरुलाई जानकारी नै छ ।^{२८}

मानव अधिकार कानूनले सारवान हक र कार्यविधिमा समेत उचित प्रकृया तय गर्न न्यायकर्मीहरुलाई मद्दत गर्छ । जहाँ विद्यमान कानून मानव अधिकारका मानकहरुको विरुद्ध छ अदालतहरुलाई

^{२७} See Pashchhim Banga Khet Majdoor Samity v West Bengal, India (for the right to medical care); Grootboom v Union – South Africa (for right to housing); PUCL v Union of India – (for right to food) UNDP supra note 25 at p 42-43

^{२८} For a comprehensive study on the response of the South Asian Courts on Economic, Social and Cultural Rights, see Ananda Mohan Bhattarai, Access of the Poor to Justice: The Trials and Tribulations of ESC Rights Adjudication in South Asia, NJA L.J. (Special Issue 2012) at p 1-34.

संवैधानिक सीमा र कानूनी अख्तियारीभित्र रही त्यस्ता कानून नमान्ने अधिकार पनि रहन्छ । यथार्थमा अदालतहरुले त्यसो गर्न सकेमा गरिव र निमुखाहरुको न्याय पाउने सम्भावना बढेर जान्छ । हाम्रो सर्वोच्च अदालतले न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिको सन्दर्भमा मानव अधिकार कानूनको प्रयोग गरी महिलाहरुको गोपनीयताको हक बारे निर्देशनहरु जारी गरेर कसरी मानव अधिकार कानूनको सृजनात्मक प्रयोग हुन सक्छ भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गरिसकेको छ ।

न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हक अधिकार बारेको सचेतनाको कमी हो । विशेष गरेर गरिव र जातिय, वर्गिय, शैक्षिक तथा लैंगिक रुपमा सिमान्तकृत वर्गका व्यक्तिहरुको कानून निर्माणमा न्यून सहभागिता त छँदैछ, विद्यमान कानूनद्वारा प्रदान गरिएका हक अधिकारहरु बारेमा सामान्य जानकारी सम्म पनि नभएको स्थिति छ । कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने आडल अमेरिको विधिशास्त्रको दम्भी व्यवस्थाले गरिवी, अशिक्षा र निमुखोपनको उपहास गरिरहेको छ । यस्तो स्थितिमा आफू समक्ष परेका मुद्दाहरुमा निर्णय दिने मात्र होइन न्यायको बृहत परिवेशको निर्माण गर्दै सम्पूर्ण जनतालाई न्याय सुनिश्चित गर्नु र सो गर्ने सन्दर्भमा हक अधिकार बारे र अधिकारको उल्लंघन हुँदा प्राप्त हुन सक्ने उपचार बारे जनतामा सचेतनाको अभिवृद्धि गर्नु न्यायकर्मीहरुको दायित्व बन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ ले न्याय सम्बन्धी हक प्रत्याभूत गरेको सर्वविदित नै छ । यो हक अन्तर्गत कानूनी सल्लाहको हक पर्दछ । यो हकलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनसंगै जोडेर हेरेको खण्डमा आर्थिक असक्षमताको कारण कानूनी सल्लाह प्राप्त गर्न नसक्ने व्यक्तिहरुको हकमा कानूनी सहायताको हक पनि पर्दछ । तसर्थ यी हकहरुको सही रुपमा उपभोग हुन पायो भने सेवाग्राहीहरु अदालतमा न्यायको लागि सहज रुपमा आउन सक्ने स्थिति बन्छ । तसर्थ न्यायकर्मीहरुले कानूनी सल्लाह र सहायता स्वच्छ सुनुवाईको हकको भावना र मर्म अनुरूप हुन सकोस् भन्नेमा विशेष ख्याल गर्नु वान्छनीय हुन्छ ।

अदालत प्रवेश गरेपछि अदालतले विधिसम्मत प्रकृयाद्वारा विवादहरुको निरोपण गर्दै पिडितलाई उपयुक्त उपचार प्रदान गर्दछ । विवादको प्रकृति अनुसार अदालतद्वारा प्रदान गरिने उपचारहरु तय गरिन्छन् । यहाँ पनि ती उपचारहरु विवादको प्रकृति अनुसार सहि छन्, अर्थात पिडितलाई पुग्न गएको क्षतिलाई सम्बोधन गर्छन् र क्षति हुनुभन्दा पहिलेको स्थितिमा पुऱ्याउँछन् । त्यस्तै गरी दण्ड सजाय गर्दा अपराधको गाम्भीर्य, अपराध हुँदाको अवस्था, अभियुक्तको व्यक्तिगत स्थिति, सुधारका संभावना, पिडितको दृष्टिकोण, सामाजिक क्षति आदिलाई विचार गरिएको छ भन्ने कुरालाई न्यायकर्मीहरुले सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ । अपराधीलाई सजायको प्रावधानहरुमा फिट गराउने होइन् कि अपराधलाई वैयक्तिकीकरण गर्दै अभियुक्तको व्यक्तिगत स्थिति अनुरूप अत्यधिक चर्को नपने गरी सजाय गर्ने कुरालाई न्यायाधीशहरुले सदा मनन गर्न वान्छनीय हुन्छ । साथै अदालतद्वारा गरिने न्याय निरोपणको कार्य एउटा निश्चित प्रकृयाको अनुशरण गरी गरिएको छ । यो प्रक्रिया पूरा गर्दा अनावश्यक रुपमा ढिलाई भएको छैन, सबै कार्यहरु पारदर्शी ढंगले गरिएका छन् र कुनै किसिमको पूर्वाग्रह राखिएको छैन भन्ने कुरालाई पनि न्यायाधीशहरुले सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

न्यायालयद्वारा विवादमा फैसला हुनु पहुँचको दृष्टिबाट जति महत्वपूर्ण छ, त्यत्तिकै महत्वपूर्ण कुरा त्यसको कार्यान्वयन छ । कार्यान्वयन हुन नसक्ने फैसला भएमा न्याय उपहासको विषय बन्छ भने कार्यान्वयन हुन सक्ने फैसला पनि कार्यान्वयन नहुँदा न्यायाधीश र अदालतको सक्षमतामा नै प्रश्न चिन्ह लाग्छ । आफ्नो फैसला कागजको खोस्टोमा परिवर्तन हुने कुरालाई न्यायाधीशले हरहालतमा निरुत्साहित गर्नुपर्छ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी रणनीतिक योजनाले फैसला कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ । राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले गरेको अनुसन्धानबाट फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित कानूनमा मात्र होइन, सम्पूर्ण फौजदारी र देवानी कानूनको नै पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक छ भनी देखाएको छ । तथापी फैसला कार्यान्वयनको विषयले न्यायाधीशहरुको सक्रिय सहयोग अभै प्राप्त गर्न सकेको छैन । धेरै लामो समयसम्म कतिपय न्यायाधीशहरुले फैसला कार्यान्वयन कार्यपालिकाले गर्नुपर्छ, अदालतले होइन” भन्ने जस्ता गैर जिम्मेदार तथा विधिशास्त्रीय रुपमा नमिल्ने कुरा गर्दै आए । अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी अदालतले नै नलिने हो भने यो जिम्मेवारी कसैले लिदैन । परिणमतः

न्याय व्यवस्थामा ठूलो अराजकताको सृजना हुन्छ । कागजको खोष्टो लिनको लागि कोही पनि व्यक्ति अदालत आउँदैन । हाल त्यस्तो अराजक विचारको अन्त्य त भएको छ तर फैसला कार्यान्वयनले गतिशिलता लिन अभै सकेको छैन जसले न्यायमा पहुँचमा प्रकारन्तरले असर गरिरहेको छ । यस विषयमा न्यायकर्मीहरूले विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

संक्षेपमा जनताको न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्न न्यायाधीशको सक्रिय भूमिकाको अपेक्षा न्याय व्यवस्थाले गरेको हुन्छ । सतही रूपमा हेर्दा न्यायमा पहुँच कानूनी सहायतासंग मात्र जोडिएको विषय देखिन्छ । कानूनी सहायताले पहुँचको अभिवृद्धि पनि गर्छ, तर बृहत रूपमा हेर्दा यो सक्षम विस्तृत र समयसापेक्ष कानूनको निर्माण, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको समन्वयात्मक भूमिका, श्रोतसाधनको उपलब्धता, न्यायकर्मीहरूको सृजनात्मक भूमिका समेतसंग सम्बन्धित विषय हो । न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको समेत देखिनु पर्छ भन्ने उक्तिलाई न्यायकर्मीहरूले सधै मनमा राख्नुपर्छ । जनताको न्याय व्यवस्थामा पहुँचको अभिवृद्धि गर्नु न्यायिक आचारको दृष्टिबाट समेत महत्वपूर्ण कुरा हो भन्ने न्यायकर्मीहरूले कहिल्यै विर्सन हुँदैन । न्यायिक सुधारको रणनीतिक योजनाले जनताको न्यायमा पहुँच बढाउन कार्ययोजना बनाएको छ जसमा उल्लेखित सबै कुराहरू समेटिएका छन् । तर तीनले आकार नलिँदासम्म न्यायाधीशहरूको तहबाटै पनि केही कुराहरू गर्न सकिन्छ । उदाहरणार्थ जनताको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा न्यायकर्मीहरूले तत्काल देहायका कार्यहरू गर्न सक्छन् :

- क) अदालती कारवाहीमा लाग्ने शुल्कहरू वारे फिराद वा प्रतिउत्तर दर्ता गर्दा नै जानकारी दिने,
- ख) मुद्दामा के काम कुन मितिमा हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट संग देखिने क्यालेण्डर निर्माण गर्ने र त्यसको अनुशरण गर्ने । व्यवहारिक रूपमा सम्भव भएका कुराहरूको निरन्तर सुनुवाई गर्ने,^{२९}
- ग) फौजदारी मुद्दामा सुनुवाई अभियुक्तको उपस्थितिमा मात्र गर्ने,
- घ) अभियुक्त एउटा मात्र रहेको स्थितिमा थुनछेकको सुनुवाईको लगत्तै पिडित र साक्षीको बकपत्र गराउने,
- ङ) असक्षम पक्षको हकमा कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने, प्रदान गरिएको सेवाको गुणस्तर कायम राख्ने,
- च) फैसला भएपछि अविलम्ब फैसला उपलब्ध गराउने,
- छ) फैसला अन्तिम भएपछि तुरुन्त कार्यान्वयन गर्ने गराउने, सो कार्य मुद्दा जित्ने पक्षलाई सहयोग पुग्ने गरी सरोकारवालाहरूको सहयोग जुटाई शिघ्रता एवम् सक्षमता पूर्वक सम्पन्न गर्ने,
- ज) सूचना प्रविधिको प्रयोग, न्यायमा पारदर्शीता, पहुँच बढाउने किसिमले गर्ने ।

Without raising reasonable questions about impartiality, judges should exercise discretion to make equitable, procedural accommodations [and] to provide self-represented litigants reasonable opportunity to have cases fully heard.³⁰

^{२९} मकवानपुर जिल्ला अदालतमा २०६९ श्रावणदेखि विभिन्न नौ प्रकारका सरकारवादी मुद्दाहरूमा न्यायाधीश टेकनारायण कुँवरले निरन्तर सुनुवाईको व्यवस्था प्रारम्भ गर्नु भएको छ भने पाँच प्रकारका देवानी मुद्दाहरूमा परीक्षणको निमित्त क्यालेण्डर प्रणाली लागू गरिएको छ ।

^{३०} Russel Engler, *Ethics in Transition: Unrepresented Litigants and the Changing Judicial Role*, 22 NDJ. L. Ethics & Pub. Pol'y 367, 376 (2008)

७. उपसंहार

यसरी हेर्दा न्यायिक स्वतन्त्रताले न्यायाधीशलाई नै कार्यगत रूपमा स्वतन्त्र रहने जिम्मा सुम्पन्छ । यो यथार्थपरक अपेक्षा पनि हो । तुलनात्मक विधिशास्त्रको अध्ययनले स्पष्ट देखाएको छ, संविधान र कानूनमा लेख्दैमा न्यायिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित हुँदैन । व्यवहारिक रूपमा स्वतन्त्र छु भन्नको लागि न्यायाधीशले अन्य धेरै कुराहरु गर्नु पर्छ । पछिल्लो समयमा आएर अदालतलाई त्यसको संस्थागत संरचनाको आधारमा होइन कि, उसले दिने सेवाको गुणत्मकतामा हेर्न र जाँचन थालिएको छ । न्यायाधीशले मुद्दाको विषयवस्तुमा, कार्यविधिमा, परिणाममा र न्यायिक निर्णयमा र त्यसको परिणाममा समेत उत्तरदायी रहनु पर्छ । त्यसो भएमा मात्र अदालत जनताको भरपर्दो मित्रको रूपमा स्थापित हुन सक्छ । राज्यका अन्य संयन्त्रमा निजी क्षेत्रमा जस्तै व्यवस्थापनका आधुनिक सिद्धान्तहरुको प्रयोग हुन थालेको सन्दर्भमा अब न्यायपालिका त्यसबाट अछुतो रहन सक्ने स्थिति छैन । वाह्य नियन्त्रण हामीलाई अस्वीकार्य छ, तर आन्तरिक नियमन र नियन्त्रणलाई तिरस्कार गर्नु पर्ने कुनै कारण छैन । वरु पारदर्शितालाई प्रवर्द्धन गर्दै आन्तरिक संयन्त्रको विकास गरी हामीहरु न्यायिक सेवालाई सक्षम, दक्ष र प्रभावकारी बनाई न्यायिक स्वतन्त्रतालाई अक्षुण्ण राख्न सक्छौ ।

परिच्छेद तीन

न्यायिक पूर्वाग्रह र अयोग्यताको स्वयं घोषणा (Judicial Bias & Disqualification/Recusal)

१. विषय प्रवेश

न्यायाधीशले कस्ता मुद्दा हेर्नु हुन्छ र कस्ता मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्ने बारेमा हामी कहाँ अभै स्पष्ट धारणा बनी सकेको छैन । कानूनी रूपमा अदालती बन्दोबस्तको ३० नं. मा न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न नमिल्ने व्यक्तिहरूको सूची दिइएको छ भने न्यायाधीशहरूको आचार संहितामा यस बारेमा केही व्यवस्थाहरू छन् । यस परिच्छेदमा यी र तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित केही अवधारणाहरूलाई पाठक सामु राख्ने कोशिश गरिएको छ ।

२. के हो अयोग्यताको स्वयं घोषणा ?

आफ्नो अदालतमा दर्ता भएको मुद्दा न्यायाधीशले हेर्न नमिल्ने अवस्थालाई अंग्रेजीमा Disqualification वा Recusal भनिन्छ । शाब्दिक र प्राविधिक रूपमा भन्ने हो भने यी दुई शब्दहरू फरक हुन् । "Recusal" न्यायाधीश आफैले मुद्दा हेर्दैन भनी आदेश गरेको अवस्था हो भने "Disqualification" सविधान वा कानूनले मुद्दा हेर्न मिल्दैन भनेबाट न्यायाधीश समक्ष पेश भएको मुद्दा नहेरेको अवस्था हो ।^{३१} यस अर्थमा Recusal ले Disqualification भन्दा बृहत् परिवेशलाई समात्छ । तर, न्यायिक आचारको प्रसङ्ग अयोग्यताको स्वघोषणासँग भएकोले व्यवहारिक रूपमा दुवैले एउटै परिणामलाई इङ्कित गर्दछन् । अर्थात् अयोग्यताको स्वयं घोषणा न्यायाधीश स्वयंको आदेशबाट गरिने भए पनि त्यसको आधार कानून, आचार संहिता र अदालतले अनुशरण गर्दै आएको व्यवहार आदि हुन् । उदाहरणार्थ मुलुकी ऐन, अ.व. ३० नं. को व्यवस्था अयोग्यताको स्वयं घोषणासँग सम्बन्धित व्यवस्था हो । अ.व. ३० नं. मा भनिएको छ :

“३० नं. मुद्दा हेर्न पाउने अधिकारी गैह्रले मुद्दा हेर्दा देहाय बमोजिम गर्नु पर्छ.....

आफ्ना हाडमा अपुताली परे खान पाउने नाता र मामा माइजु, सानी ठुली आमा, सानु ठूलो बाबु, सासु, ससुरा, फुपु, फपाज्यू, जेटू, साला, मीत, आफ्ना दिदी बहिनी, छोरी र यिनै दिएका जुवाई, भानिज, भान्जी, भान्जी बुहारी, आमाका बाबु वा आमा, मन्त्र सुनाउने गुरु, गुरुमा, मन्त्र सुनाएका शिश्य शिश्यनी, आफूले लेनदेन कारोबार गरेका र नोकर चाकर र लेखिएका मानिसको एकाघरसँग बसेका जहानको र भ्रगडिया मानिसको मुद्दा पर्न आएमा आफूले हेर्न हुँदैन”

मुलुकी ऐनको उपर्युक्त सो व्यवस्था राणाकाल देखिको व्यवस्था हो । त्यसैले यसको बनोटमा परम्परागत संस्कृतिको झलक फेला पर्छ । यहाँ मन्त्र सुनाउने/सुन्ने गुरु शिश्य देखि नोकर चाकर जस्ता शब्द परेका छन् । तर यसले नाताको अतिरिक्त “लेनदेन कारोबार गरेका” व्यक्ति र “विवाद परेका व्यक्ति” (भ्रगडिया) को मुद्दा हेर्नु हुँदैन पनि भनेर न्यायाधीशलाई विवाद, पूर्वाग्रहबाट मुक्त गर्न खोजेको पाइन्छ । यो नम्बर अन्तरगतको आदेश न्यायाधीशले नै गर्ने हुँदा यसलाई अयोग्यताको स्वघोषणाको कानूनी दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ ।

^{३१} कुनै कुनै अदालतले Disqualification र Recusal का अलग अलग आधार पनि प्रस्तुत गरेका छन्, उदाहरणको लागि अमेरिकामा टेक्ससको सर्वोच्च अदालतले Texas Rules of practice 1981 मा त्यस्तो गरेको छ । हेनुहोस् राजेन्द्र खरेल Recusal & Disqualification of Judges: An overview, 4NJALJ (2010) p 13, 15-16

न्यायाधीशले कस्ता मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्ने बारे अष्ट्रेलिया र अमेरिकामा एकै मत छ । दुवैले यदि मुद्दाको पक्ष, वकील वा साक्षी तीन पुस्ता भित्रको नातेदार (Third degree of relationship) पर्छ भने त्यस्तो व्यक्ति संलग्न रहेको मुद्दा हेर्नु हुँदैन भनी स्पष्ट निर्देश गरेका छन्।^{३२} यसको अलावा अमेरिकाले अयोग्यताको स्वयं घोषण बारे अरु चाक्लो दायरा समेटेको छ । यस कुराको भ्रलक यु.यस.कोडमा पनि पाइन्छ । 28 U.S.C 144 मा भनिएको छ :

"Whenever a party to any proceeding in a district court makes and files a timely and sufficient affidavit that the judge before whom the matter in pending has a personal bias or prejudice either against him or in favor of any adverse party, such judge shall proceed no further there in, but another judge shall be assigned to hear such proceeding".

The affidavit shall state facts and the reasons for the belief that bias or prejudice exists and shall be filed not less than ten days before the beginning of the term at which proceeding is to be heard or good cause shall be shown for failure to file it within such time. A party may file only one such affidavit in any case. It shall be accompanied by a certificate of counsel of record stating that it is made in good faith.^{३३}

माथिको प्रावधानले आवेदकको विपक्षमा वा उसको विपक्षीको पक्षमा न्यायाधीशको पूर्वाग्रह रहेको छ, भन्ने आवेदकलाई लागेमा आधार र कारण खुलाई निवेदन दिन पाउने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो उजुरी मुद्दाको कारवाई शुरु हुनु भन्दा १० दिन पहिले दिनु पर्छ र एउटा मुद्दामा एक पटक भन्दा बढी दिनु पाइदैन । यसरी यु.यस. कोडले न्यायाधीश उपर व्यक्तिगत द्वेष वा पूर्वाग्रहको आरोप लगाउँदा कुनै दुराग्रह नराखी असल नियतले (Good Faith) गरिएको कुराको प्रत्याभूति वकीलले समेत दिनु पर्ने कुरालाई इङ्कित गरेको छ । पक्षले निवेदन दिन पाउने यो व्यवस्थाको अतिरिक्त न्यायाधीश स्वयंले अयोग्यताको घोषणा गर्नु पर्ने व्यवस्था (28 U.S.C 455) पनि गरिएको छ । अमेरिकाका सबै न्यायाधीश र मजिस्ट्रेटहरूलाई लागु हुने यो व्यवस्थामा न्यायाधीशको निष्पक्षता बारे आधारभूत रूपमा वा तर्क संगत रूपमा प्रश्न उठ्ने कुनै पनि कारवाहीमा सहभागी हुनबाट अयोग्य घोषित गर्नु पर्ने कुरा परेको छ । साथै न्यायाधीशले आफूलाई अयोग्य घोषित गर्नु पर्ने विस्तृत दृष्टान्त पनि उक्त दफामा दिइएको छ ।

USC 455 अनुसार न्यायाधीशले देहायको अवस्थामा आफूलाई अयोग्य घोषित गर्नुपर्छ :

- कुनै पक्षबारे पूर्वाग्रह भएमा वा चलेको कारवाहिमा विवादस्पद कुनै प्रमाणबारे जानकारी भएमा,
- विवादको विषयमा वकीलको हैसियतमा काम गरेको भएमा वा आफूले कानून व्यवसाय गर्दा आफ्नो कुनै सहकर्मीले वकीलको रूपमा काम गरेको भएमा वा न्यायाधीश आफै वा त्यस्तो वकीलले महत्वपूर्ण साक्षीको रूपमा काम गरेको भएमा,
- सरकारी सेवामा रहदा वकील सल्लाहकार वा महत्वपूर्ण साक्षीको रूपमा मुद्दाको कारवाहीमा संलग्न भएको वा सो मुद्दाको विषयमा राय व्यक्त गरेको भएमा,
- विवादको विषयमा व्यक्तिगत रूपमा उसको वा संरक्षकत्वको रूपमा (as a fiduciary) वा उ सँगै बस्ने श्रीमती/श्रीमान् वा छोराछोरीको आर्थिक वा सो मुद्दामा निस्कने परिणामबाट असर पर्ने कुनै स्वार्थ छ भन्ने उसलाई जानकारी भएमा,
- देहायको स्थितिमा न्यायाधीश वा उसको श्रीमान/श्रीमती वा निजहरु मध्ये कुनैको तीन पुस्ता भित्रको नातेदार वा तीनका दम्पतिको मुद्दा न्यायाधीशले हेर्नु हुँदैन, यदि त्यस्ता व्यक्ति
 - क) मुद्दाको पक्ष, वा पक्षको कर्मचारी, निर्देशक वा न्यासी (Trustee) भएमा,
 - ख) वकीलको रूपमा मुद्दामा सहभागी भएमा

^{३२} 28 U.S.C. 144-sec.144. Bias or Prejudice of Judge, See US-code.vlex.com/vid/sec-bias-prejudice-judge-192 ii 659 accessed on Aug 28,2011, पक्षहरूले न्यायाधीशको विरुद्ध उजुरी दिदा 28 U.S.C. 144 र 28 U.S.C. 455 दुवै व्यवस्थाहरू उल्लेख गर्छन् ।

^{३३} यस भित्र, बुढा बाजे बज्यै देखि पनाती सम्मको पुस्ता पर्छ, See Australian Guide to Judicial Conduct (2001)10; US Model Code of Judicial Conduct, Canon 3 E(d)

ग) निजहरुलाई मुद्दामा निस्कने परिणामबाट सारभूत रूपमा असरपर्छ भन्ने जानकारी न्यायाधीशलाई भएमा

घ) सो मुद्दामा मुख्य साक्षी छ भन्ने जानकारी न्यायाधीशलाई भएमा

- न्यायाधीशले आफ्नो व्यक्तिगत वा संरक्षणमा रहने आर्थिक स्वार्थ (Personal and Fiduciary financial interest) बारे जानकारी राख्नु पर्छ र उ सँग घरमा रहने उसको श्रीमान/श्रीमती र नावालक छोरा छोरीको आर्थिक स्वार्थ बारे जानकारी राख्ने प्रयत्न गर्नु पर्छ ।
- न्यायाधीशले पक्षबाट अयोग्यता बारे छुट (waiver) लिने कोशिश गर्न हुँदैन तर
- मुद्दाको कारवाही आफू समक्ष प्रस्तुत भै कारवाहीमा धेरै नै समय खर्च भै सके पछि आर्थिक स्वार्थ बारे थाहा हुन आएको स्थितिमा वा त्यस्तो स्वार्थ नहुने स्थिति पारेमा अयोग्य घोषित गर्नु पर्ने छैन ।^{३४}

यसरी अमेरिकी कानूनमा अयोग्यता बारे विस्तृत व्यवस्था गरिए जस्तै अन्य कैयौं देशका कानूनहरुमा पनि अयोग्यता बारे विभिन्न व्यवस्था गरिएका छन् तर ती सबै व्यवस्थाको चर्चा यहाँ सम्भव छैन । यहाँ जोड दिन खोजिएको कति सम्म हो भने जहाँ निष्पक्षता बारे शंका हुन्छ, पूर्वाग्रह वा द्वेषको आरोप लाग्छ वा आर्थिक वा अन्य स्वार्थको कारण निष्पक्ष भै कार्य गर्न नसकिने परिस्थिति छ, त्यहाँ न्यायाधीश स्वयंले आफूलाई अयोग्य घोषित गर्नु पर्छ । निष्पक्षता न्यायाधीशको गहना मात्र होइन, न्यायको अनिवार्य सर्त पनि हो । यो सर्तलाई पूर्वीय र पाश्चात्य न्यायिक दर्शन दुवैले स्वीकार गरेका छन् ।^{३५}

न्यायाधीश निष्पक्ष नहुने देखेमा प्रतिउत्तर दर्ता हुनु भन्दा पहिले पक्षले न्यायाधीशलाई हटाउन निवेदन दिन पाउने कुरालाई जस्टिसियन कोडले स्वीकार गरेको छ । कमन ल प्रणाली अंगाल्ने बेलायतमा पनि ब्राक्टनले (Bracton) पूर्वाग्रहको शंका लागेमा मुद्दाको पक्षले न्यायाधीश हटाउन पाउने कुरालाई स्वीकार गर्छन् ।^{३६} तर बेलायतले ब्राक्टन भन्दा पनि Blackstone बाट बढी प्रभावित भएर होला शुरुमा अयोग्यतालाई आर्थिक स्वार्थसँग जोडी हेर्न रुचायो । Disqualification को बारेमा संसदले एउटा सामान्य व्यवस्था यसरी राख्यो:

"A Judge would be disqualified for possessing a direct financial interest in the cause before him and for absolutely nothing else."^{३७}

अमेरिकामा पनि शुरुमा बेलायतमा जस्तै आर्थिक स्वार्थ भएमा, मुद्दामा सहभागी भएको वा वकीलको रूपमा काम गरेको भएमा मात्र न्यायाधीशले आफूलाई मुद्दा हेर्न अयोग्य घोषित गर्नु पर्ने व्यवस्था गरियो । तर विभिन्न मुद्दा र विवादबाट सृजित अनभुवलाई संगालिदै यो व्यवस्थालाई व्यापक बनाई माथि उल्लेख गरिएको जस्तो व्यवस्था संघीय कानूनमा राखिन थालिएको हो ।^{३८} साथै कानूनमा संशोधन गरी अमेरिकन बार एशोसिएशनले तयार गरेको आचार संहितासँग मिल्दोजुल्दो व्यवस्था पनि अहिले राखिएको छ । सामान्यतः न्यायाधीशहरुले आफ्नै अग्रसरतामा अयोग्यताको स्वयं घोषणा गर्छन्, तर उनीहरुले त्यसो नगरेमा यो विषय प्रतिषेधको रिटको विषय पनि बन्न सक्छ ।

^{३४} *Id* 144 र 455 मा दुईवटा व्यवस्था राख्नु पर्ने ऐतिहासिक कारण भए पनि अब दफा १४४ आवश्यक छैन भन्ने विद्वानहरुको मत छ, हेर्नुहोस् Richard E. Flamm, History of and Problems with the Federal Judicial Disqualification, 58 Drake L. Rev. 751, 763 (2010) यस बाहेक 28 U.S.C. 47 मा एउटा अर्को व्यवस्था छ जसमा कुनै पनि न्यायाधीशले आफ्नो निर्णय उपरको पुनरावेदनको सुनुवाई गर्ने छैन भनिएको छ ।

^{३५} "समा शत्रौं च मित्रे च नृपतेःस्युः सभासदः". See Rama Jois, *supra* note 6.

^{३६} Richard E. Flamm, History of and Problems with the Federal Judicial Disqualification, 58 Drake L. Rev. 751, 753 (2010) citing 3 William Blackstone Commentaries 361

^{३७} *Id*

^{३८} Richard E Flamm, *supra* note 36 at p. 754-759 अहिले पनि न्यायाधीशहरु Recuse गर्दा कारण लेख्नुपर्ने (760)

कानूनी व्यवस्थाको अतिरिक्त तुलनात्मक विधिशास्त्रमा अयोग्यताको स्वयं घोषणालाई आचार संहिताहरूमा पनि समेटिएको छ, आचार संहिताले यो सम्बन्धी कानूनले भन्दा पनि व्यापक परिधिलाई समेटेको छ। जस्तो की हामी पछि चर्चा गर्ने छौं, हाम्रै कानूनी व्यवस्थामा पनि अ.व. ३० नं. ले नाताको कुरालाई मात्र समेटेको छ, तर सो भन्दा आचार संहिताले व्यापक परिधिलाई समेटेको छ। स्पष्ट हुनु पर्ने कुरा के छ भने अयोग्यताको स्वयं घोषणाको सम्बन्ध न्यायिक निष्पक्षतासँग छ। भनिन्छ:

"Impartiality is the supreme virtue and the appearance of impartiality is the next most important quality"^{३९}

न्यायाधीश मुद्दामा निष्पक्ष नरहने अवस्था तब पर्छ, जब उसले कुनै स्वार्थ वा मुद्दाको विषयमा भएको जानकारी वा अन्य कुनै कारणले खुला मन वा हृदयले काम गर्न नसक्ने अवस्था आइपर्छ, वा एउटा जानिफकार एवं विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा त्यस्तो विवाद निरोपण गर्दा न्यायाधीशले निष्पक्ष भई निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था आइपर्छ। यस्तो स्थिति भएमा न्यायाधीशले त्यस्तो विवादको सुनुवाई वा न्याय निरोपणबाट आफूलाई अलग राख्नुपर्छ। यहाँ विचार गर्नुपर्ने कुरा के छ भने "निष्पक्षता नहुनु" र "एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको आशंका हुनु" अलग अलग कुरा हुन्। न्यायाधीशमा निष्पक्षता नभएमा यो कारवाहीको विषय बन्छ भने निष्पक्ष नरहेको आशंका भएमा सो अयोग्यताको स्वयं घोषणाको आधार बन्छ। यसैलाई स्पष्ट गर्दै Lord Denning ले भनेका छन्:

"The court looks at the impression which would be given to other people. Even if he was as impartial as could be nevertheless if right minded persons would think that in the circumstances there was a real likelihood of bias on his part, then he should not sit. And if he does sit his decision cannot stand"^{४०}

न्यायाधीशहरूको आचार संहिता, २०६५

न्यायाधीशले मुद्दाको सुनुवाईबाट आफूलाई अलग राख्नु पर्ने अवस्था

- मुद्दाको कुनै पक्ष प्रति न्यायाधीशको खास आग्रह वा पूर्वाग्रह भएमा,
- विवादित विषयको प्रमाण सम्बन्धी तथ्यमा न्यायाधीशलाई व्यक्तिगत हैसियतमा पूर्व जानकारी भएमा,
- विवादको विषयमा न्यायाधीशले पहिले कानून व्यवसायीको हैसियतले काम गरेको वा साक्षीको रूपमा रहेको भएमा
- निरोपण गर्नु पर्ने विवादको परिणाममा न्यायाधीश वा निजको परिवारको प्रत्यक्ष आर्थिक स्वार्थ जोडिएको भएमा,

तर माथि वर्णित अवस्थाहरू मूलतः न्यायाधीश निष्पक्ष नरहन सक्ने आशंकाका अवस्थाहरू हुन्। यस्तोमा सामान्यतः न्यायाधीशले मुद्दाको सुनुवाई वा न्याय निरोपण गर्नु हुँदैन, तर कतिपय जिल्लामा एउटा मात्र न्यायाधीश भएको वा अदालतमा न्यायाधीशको संख्या सानो भएबाट तत्काल अर्को न्यायाधीशबाट मुद्दाको सुनुवाई नगर्दा गम्भिर रूपमा अन्याय पर्ने अवस्था भएमा भने न्यायाधीशले त्यस्तो विवाद हेर्न हुन्छ, भनी आचार संहिताले ढोका खोलेको छ।

नेपालमा अ.व. ३० नं. को सीमा भित्र मात्र होइन न्यायाधीशहरूले देहायको अवस्थामा पनि मुद्दा नहेरेका दृष्टान्तहरू छन् :

- सामान्यतः न्यायाधीशहरूले आफूले विपक्षी भिकाएको मुद्दा हेर्दैनन्। त्यसै गरी तीनै पक्ष विपक्ष वा तिनका हकवाला पक्ष विपक्ष भएका मुद्दा हेर्दैनन्। पछिल्लो पटक सर्वोच्च अदालतले विकल्प नभएको स्थितिमा विपक्षी भिकाएको मुद्दा हेर्न अनुमति दिएको छ।

^{३९} P.Devin, "Judges and Law Makers" (1976) 39 Modern Law Review 1,3; Recusal को बारेमा US Supreme Court का चाब लाग्दा घटना बारे हेर्नुहोस् en.wikipedia.org/wiki/Judicial_disqualification

^{४०} Metropolitan Properties Co (FCoC) Ltd. v. Lannon (1969) 1 QB577, 599.

- एक जना न्यायाधीश जो पछि प्रधान न्यायाधीश पनि हुनु भयो, वहाले राणाहरु पक्ष विपक्ष भएका मुद्दा हेर्नु भएन।^{४१}
- केही न्यायाधीशहरुले आफ्नो कुनै समयका अत्यन्त निकट सहपाठी, छिमेकीहरु पक्ष विपक्षको वकील भएका मुद्दाहरु हेर्दैनन्। काठमाडौंका रैथाने केही न्यायाधीशले आफ्नो गाउँका मानिस पक्ष विपक्ष भएका मुद्दा नहेर्ने गरेको पनि पाइएको छ।
- न्यायाधीशहरुले आफ्नो व्यक्तिगत मुद्दा हेर्ने वकीलले प्रतिनिधित्व गरेका मुद्दा हेर्दैनन्।
- न्यायाधीशले आर्थिक सम्बन्ध वा र निकट पारिवारिक नाता भएका व्यक्तिहरु पक्ष विपक्ष वा तिनका वकील भएका मुद्दा नहेरेका दृष्टान्तहरु प्रशस्त छन्।
- पछिल्लो समयमा केही न्यायाधीशहरुले उनीहरुका परिवारका सदस्यहरु शेयर धनी रहेका संस्थाहरु पक्ष विपक्ष भएका मुद्दाहरु नहेर्ने भनी आदेश गरेका छन्। तर यस्ता मुद्दाहरु न्यायाधीशले हेर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्नेमा न्यायाधीशहरुको विचमा मतैक्यता छैन।

नेपालमा राम्रोसँग नटुङ्गई सकेको विषय अयोग्यताको घोषणाको लागि निवेदन परेमा के गर्ने भन्ने हो। के न्यायाधीश उपर आग्रह वा पूर्वाग्रहको आरोप लाग्ने वित्तिकै न्यायाधीशहरुले आफूले सो मुद्दा नहेर्ने भनी आदेश गर्ने पर्छ? यहाँ सवाल कुनै आधार बेगर अनावश्यक रूपमा आग्रह वा पूर्वाग्रहको आरोप लगाइयो भने न्यायाधीशले इजलास छाडी हिड्ने वा सो आरोपलाई अस्वीकार गर्दै अधि बढ्ने र आवश्यक परे अपहेलनामा कारवाई उठाउने भन्ने हो। लेखकको विचारमा यस्तो स्थिति आइपर्दा मूख्य रूपमा विचार गरिनु पर्ने कुरा के हो भने एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा न्यायाधीशको निष्पक्षतामा प्रश्न चिन्ह उठ्ने अवस्था छ वा छैन। यो न्यायाधीश आफैले निर्णय गर्ने कुरा हो। जव सम्म आशंकाको स्थिति हुँदैन, न्यायाधीशले खुट्टा कमाउनु हुँदैन किनभने न्यायाधीश भएपछि आफू समक्ष परेका विवादहरुको सुनुवाई र निरोपण गर्नु उसको प्रथम कर्तव्य हो।^{४२}

नेपालको सन्दर्भमा स्थिति नवसेका अरु दुई चारवटा दृष्टान्तहरु छन्, जस्तो थुनछेकको सुनुवाई गरेको मुद्दा, नाता कायम गरी तायदाती मागेको मुद्दा, अन्तरिम आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने आदेश गरेको मुद्दाहरु यस्ता मुद्दाहरु सो आदेश गर्ने न्यायाधीशले हेर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रश्न प्रायसः उठ्छ। यस्तो अवस्था आउँदा नेतृत्व तहबाट प्राप्त हुने औपचारिक उत्तर “हेर्न मिल्छ” भन्ने नै हुन्छ। किनभने यहाँ आचारको विषयले भन्दा पनि आवश्यकताको सिद्धान्तले काम गरिरहेको हुन्छ।

निष्पक्षता कै कुरालाई लिएर न्यायाधीशमा कम्तिमा पनि देहायका तीनवटा गुणहरु हुनु आवश्यक ठानिएको छ:

- क) न्यायाधीश कानून प्रति इमान्दार एवं समर्पित हुनुपर्छ,
- ख) उ खुला दिमागको हुनुपर्छ र मुद्दाको परिणाम वारे सुनुवाई पूर्व नै निर्णय निष्कर्षमा पुग्नु हुँदैन,
- ग) न्यायाधीश व्यक्तिगत आग्रह वा पूर्वाग्रहबाट मुक्त हुनु पर्छ, निरोपणको लागि पेश भएको विषयमा उसको कुनै व्यक्तिगत स्वार्थ हुनु हुँदैन।

^{४१} भु.पु. प्रधान न्यायाधीश त्रिलोक प्रताप राणा।

^{४२} Roger J. Minor, JUDICIAL ETHICS IN TWENTY FIRST CENTURY Tracing the Trends, 32Hofstra L. Rev. 1107, 1120 (Summer, 2004), न्यायाधीशको मुद्दा हेर्ने कर्तव्य (Duty to sit) लाई Recusal ले पार्ने खतराको सन्दर्भमा पनि हेरिनु राम्रो हुन्छ। खास गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा बेञ्च रोजे र आफ्नो पक्ष नलिने आशंका भएका न्यायाधीशको इजलासमा मुद्दा परेमा वा आफ्नो पक्षले नै न्यायाधीशको इजलासमा मुद्दा पार्ने RECUSAL को निवेदन गर्ने दुषित विचारयुक्त अभ्यासहरु पनि यदाकदा देखिएका छन्।

३. अयोग्यताको स्वयं घोषणाको सीमा

माथि हामीले एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा न्यायाधीश निष्पक्ष छैन भन्ने आशंका हुने अवस्था छ भन्ने न्यायाधीशलाई लागेमा उ स्वयंले घोषणा गरी मुद्दा हेर्नुबाट पन्छिनु पर्छ भन्थ्यौं । साथै हामीले के पनि भन्थौं भने न्यायाधीश "निष्पक्ष" नरहदाँ नरहदै पनि न्याय निरोपणको कार्य गरेमा सो कार्य उ विरुद्धको कारवाइको विषय बन्छ भने निष्पक्ष नरहेको भन्ने आशंका रहेको स्थितिमा कार्य गरेमा सो न्यायिक आचारको उल्लंघनको विषय बन्छ । तर यो कुराको सीमा के हो ? विवेकशील पर्यवेक्षक भनेर कसलाई मान्ने? के हो त अयोग्यताको स्वयं घोषणाका सीमा ? यी र यस्ता कैयौं प्रश्नहरू हाम्रो सामु उब्जन्छन् । वस्तुतः कसैले न्यायाधीशलाई उ निष्पक्ष छैन भनी आरोप लगाउँदैमा उसले मुद्दा हेर्नुबाट रोकिनु पर्छ भन्ने होइन । उदाहरणार्थ न्यायाधीशले कानूनको व्याख्या गर्दा उ Consistent र predictable हुनुपर्छ, कुनै मुद्दामा एउटा व्याख्या र कुनै मुद्दामा अर्को व्याख्या गर्नु हुँदैन । यसो गर्नु विधिको शासनको सिद्धान्तको विपरित पनि हुन्छ । तर कुनै विवादमा सम्बद्ध कानूनको न्यायाधीशले एक किसिमको व्याख्या गरेको छ भने उसले त्यस्तै अर्को विवादमा के फरक व्याख्या गर्न नै सक्दैन भन्ने प्रश्न जीवन्त रूपमा उत्पन्न हुन्छ । सिद्धान्ततः कानूनको सृजनात्मक व्याख्या गर्नु पनि न्यायाधीशको कर्तव्य हुँदा फरक व्याख्या गर्नु पर्ने स्थिति आउँदासम्म न्यायाधीशले त्यस्तो मुद्दा हेर्नुबाट पन्छिनु पर्दैन, अर्थात् अयोग्यताको स्वयं घोषणा गर्नु पर्दैन । कारण दिएर उसले फरक व्याख्या गर्न सक्छ, सो कारणले मात्र मुद्दामा पक्षहरूलाई न्यायाधीश रोज्ने अधिकार हुँदैन, त्यस्तो अधिकार छ भन्नु पनि विधिको शासनको विपरित हुन्छ । न्यायाधीशले मुद्दा नहेर्ने अवस्था भनेको उ निष्पक्ष रहन नसक्ने स्थिति र निष्पक्ष नरहेको आशंका हुने स्थिति मात्र हो । यो कहिले पर्छ भन्ने कुरा मुद्दाको तथ्य र सो सँग सम्बन्धित वातावरणीय कुराहरूले निर्धारण गर्छन् ।

न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा अष्ट्रेलियाको पारिवारिक अदालतमा परेको एउटा मुद्दा "in the Marriage of Kennedy v. Cahill"^{४३} सान्दर्भिक हुनसक्छ । यसको तथ्य र उठेका सवालहरू तलको बक्समा दिइएको छ ।

In the Marriage of Kennedy v. Cahill

तथ्य : भूतपूर्व पति र पत्नीको बीचमा परेको सम्पत्ति सम्बन्धी विवादमा पारिवारिक अदालतका न्यायाधीशले दिएको आदेशसँग यो विवाद सम्बन्धित छ । उक्त मुद्दामा पारिवारिक अदालतको महिला न्यायाधीशले दिएको आदेश उपर लागेले पुनरावेदन दर्ता गर्दा न्यायाधीशले पूर्वाग्रह राखी आदेश दिएको भन्ने मजबुत आशंका हुँदा उनले दिएको आदेश बदर हुनुपर्छ भन्ने जिकिर गर्‍यो । यहाँ के भएको थियो भने पत्नीको तर्फबाट रैथाने समुदायको कानूनी सेवा (Aboriginal Community Legal Service) द्वारा प्रतिनिधित्व गरिएको थियो जसमा सोलिसिटर A ले यो विवाद सेप्टेम्बर १९९३ देखि मे १९९४ सम्म हेरेका थिए । त्यसपछि पनि उनी सोही संस्थामा कर्मचारीको रूपमा कार्यरत हुँदा सो विषयमा कहिले काही कानूनी सहायता प्रदान गर्दथे । यही बीच सोलिसिटर अगष्ट १९९४ देखि ती महिला न्यायाधीशसँग गम्भिर र घनिष्ठ सम्बन्ध (Serious and close relationship) मा थिए, जुनकुरा पतिको वकीललाई अक्टोबर १९९४ मा मात्र थाहा हुन आयो । यो सम्बन्धको कारण ती महिला न्यायाधीशले साच्चै नै पूर्वाग्रही भै आदेश दिइन् भन्ने त दावी थिएन तर सो मुद्दामा पारिवारिक अदालतको पूर्ण इजलासमा छलफल गर्दा यो सम्बन्धले पूर्वाग्रहको आशंका जन्माएको भन्ने कुरामा चाही दुवै पक्ष सहमत थिए । तर श्रीमती तर्फको तर्क के थियो भने न्यायाधीशले पूर्णपक्ष गर्ने आदेश दिनुपूर्व न्यायाधीश समक्ष पूर्वाग्रहका आशंकाको स्थिति रहेको भन्ने कुरा नउठाएको हुँदा सो उठाउने अधिकार गुमाई सके । यसमा पूर्ण इजलासद्वारा के भनियो भने लोग्नेको वकीललाई आदेश जारी हुनु पूर्व सबै तथ्य बारे जानकारी थिएन, यदि थाहा भएको भए पूर्वाग्रहको आशंकाको स्थिति रहेको भन्ने बारे गम्भिर रूपमा प्रश्नहरू उठ्ने थिए । अदालतले भन्यो: न्यायाधीश र सोलिसिटर बीच अगष्ट २, १९९४ देखि नै लगातार सम्बन्ध कायम थियो जुन अदालतको विचारमा न्यायिक पद्धतिको पवित्रता वा स्वच्छता बारे नै प्रश्न उठाउने खालको थियो । सम्बन्ध बारे जुन तथ्यहरू बाहिर आए तीनको सापेक्षतामा हेर्दा पूर्वाग्रहको आशंका गर्ने बलियो ठाउँ थियो ।

पश्चिमी मुलुकहरुमा के कस्तो अवस्थामा न्यायाधीशले अयोग्यताको स्वयं घोषणा गर्नुपर्छ भन्ने बारे प्रशस्त नजिरहरु वनी सकेका छन् । यस मध्ये केही दृष्टान्तहरु देहायको बमोजिम छन् :

- अदालतमा उपस्थित हुने कुनै वकीलको ल फर्ममा न्यायाधीशले काम गरेको भएमा वा न्यायाधीश वकील हुँदा उसको ल फर्ममा हाल उपस्थित कुनै वकीलले काम गरेको भएमा न्यायाधीशले त्यस्ता मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।^{४४}
- न्यायाधीशको छोरा/छोरी न्यायाधीश समक्ष पेश भएको मुद्दाको कुनै वकीलसँग एउटै फ्याटमा बस्छ, यस्तो न्यायाधीशले सो फर्मको मुद्दा हेर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा स्पष्ट मत वनी सकेको छैन ।
- अदालतमा कार्यरत इजलास अधिकृत अमूक राजनीतिक दलसँग नजिकको सम्बन्ध राख्ने कर्मचारी संगठन वा ट्रेड युनियनको सक्रिय सदस्य छ भने त्यही पार्टीसँग सम्बन्धित मुद्दामा उसलाई इजलासमा राख्न हुन्छ, वा हुँदैन भन्ने बारे स्पष्ट मत हुन सकेको छैन ।

... "That Principle is that a Judge should not sit to hear a case if in all circumstances the parties or the public entertain a reasonable apprehension that he might not bring an impartial and unprejudiced mind to the resolution involved in it"

- **Liv Sey v. New South Wales Bar Association**^{४५}

Jennius v. Arkansas Power & Light Company^{४६}

यो मुद्दामा संघीय जिल्ला न्यायाधीशको छोराको प्रतिवादीको प्रतिनिधित्व गर्ने ल फर्ममा काम गर्न स्वीकार गरेको थियो, तैपनि सो ल फर्मले प्रतिनिधित्व गरेको मुद्दा हेर्नबाट न्यायाधीश रोकिएन । यो विषयमा पुनरावेदन अदालतमा प्रश्न उठाइदा जिल्ला न्यायाधीशको आदेशलाई अन्यथा गरेन । यहाँ पुनरावेदन अदालतले के पायो भने न्यायाधीशको छोरा सो मुद्दामा अनुबन्धित थिएन, उसले तत्काल काम शुरु गरेको पनि थिएन र उसको जागिर कानूनमा स्नातक भै वारको परीक्षा पास गरेपछि मात्रै शुरु हुने वाला थियो । त्यसमा पनि उ निश्चित तलबमा काम गर्दै थियो । अर्थात् मुद्दाको परिणामले उसमा कुनै असर पर्ने पनि थिएन ।

यद्यपि न्यायाधीशको सन्तानले कुनै ल फर्ममा वास्तव मै काम गर्छ भने न्यायाधीशले त्यो ल फर्मले प्रतिनिधित्व गरेको मुद्दा हेर्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा माथिको मुद्दामा स्पष्ट उत्तर दिइएको छैन । तर पछिल्लो समयमा आएर अदालतहरुले के कुरा स्वीकार गरेका छन् भने यदि न्यायाधीशको कुनै सन्तान कुनै ल फर्ममा काम गर्छ भने न्यायाधीशले त्यो ल फर्मले प्रतिनिधित्व गरेका मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।

जेनकिन्स भन्दा अलिकति पृथक खालको मुद्दा Hall v. Small Business Administration छ ।^{४७} यो मुद्दामा न्यायाधीशले मुद्दा हेरिरहेको अवस्थामा उसको कानूनी सहायक (Law clerk) ले मुद्दामा पक्षको

^{४४} In re Martinez Catala 129 F 3d 213 (1997)

^{४५} (1983) 151 CLR 288, 293-294 (per Masen, Murphy, Brennan Deane and Dawson JJ)

^{४६} 140 F 3d 1161 (1998)

^{४७} 695 F 2 d 175 (1983)

प्रतिनिधित्व गर्ने एउटा ल फर्मसँग भविष्यमा काम गर्ने सम्झौता (Future employment contract) गरेको थियो । यसको अतिरिक्त विचाराधिन मुद्दा वर्गीय कारवाइको माग भएको मुद्दा (Class Action Suit) थियो । जसमा उक्त सहायक वादी वर्ग (Plaintiff class) को थिइन् र सोही वर्गका व्यक्तिको ल फर्ममा भविष्यमा काम गर्न सहमती जनाई करार गरेको थिइन् । त्यसकारण यो मुद्दामा उनको कार्यले इजलास पूर्वाग्रही हुन्छ भन्ने प्रवल आशंकाको स्थिति रहेको स्वीकार गरियो ।

Giving life to the appearance of propriety does not mean that judges must conduct their lives as cloistered monks. Nor does it mean that judges should be scared of their shadows, smell rat under every rock, and recuse willy-nilly in every case where there is a speculative whiff of impropriety. The appearance standard is based on the reasonable person standard, a standard judges themselves invoke in countless cases. Implicit in the canons (code of conduct) and in society's trust in the judiciary is the expectation that judges will exercise judgement and common sense in involving standard.

M. Margaret-Mckeowe^{४८}

अयोग्यताको स्वयं घोषणाको प्रयोग मुद्दाका पक्षहरुलाई आफू खुसी न्यायाधीश छान्न पाउने अधिकार दिन कदापि प्रयोग गरिनु हुँदैन । न त यो घोषणा गर्दा न्यायाधीशले न्यायिक निष्पक्षताका मानक पूरा नगरेको भनी अर्थ गर्न मिल्छ । बरु यो के कुराको स्वीकारोक्ति हो भने न्यायाधीश निष्पक्ष रहनु पर्ने मात्र होइन निष्पक्ष रहेको पनि देखिनु पर्छ । भनिन्छ: Justice must satisfy the appearance of Justice जुन न्यायाधीशले यो कुरालाई स्वीकार गर्छ र यस्तो आशंका हुने हरेक परिस्थितिबाट टाढै रहन्छ उ प्रति र उसको संस्था समेत प्रति आदरभाव बढेर जान्छ । साथै न्यायाधीशले के कुरामा पनि ध्यान दिनु पर्छ भने उसमा अधिक भन्दा अधिक मुद्दाहरु किनारा गर्ने दायित्व छ । यस्तो न्यायिक भूमिकामा खरो उत्रिनु पर्ने कारणले न्यायाधीशको पनि अधिक भन्दा अधिक मुद्दा हेर्ने परिस्थितिको सृजना गर्नु एउटा नैतिक दायित्व हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा आफू निष्पक्ष नदेखिने परिस्थितिको सृजना उसले जानी जानी गर्नु हुँदैन ।

Parayno v Meneses^{४९}

The rule of disqualification of judges must yield to demands of necessity. Simply stated, the rule of necessity means that a judge is not disqualified to sit in a case if there is no other judge available to hear and decide the case.... Actual disqualification of a member of a court of last resort will not excuse the member from performing his official duty if failure to do so would result in denial of a litigant's constitutional right to have a question, properly presented [in] the court[and] adjudicated. In other words, when all judges would be disqualified, disqualification will not be permitted to destroy the only tribunal with power in the premises. The doctrine operates on the principle that a biased judge is better than no judge at all. Under such circumstances, it is the duty of the disqualified judge to hear and decide the controversy, however disagreeable it may be.^{५०}

पूर्वाग्रहको आशंकाको स्थितमा पनि अयोग्यताको स्वयं घोषणा नगर्न सकिने एउटै अवस्था छ त्यो हो आवश्यकता । अदालतमा अर्को न्यायाधीश उपलब्ध छैन वा भए पनि मुद्दा हेर्न नसक्ने अवस्था छ भने न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु पर्छ । पुनरावेदन अदालतको तहमा र पुनरावेदन अदालतहरुमा स्थापित वाणिज्य इजलासहरुमा न्यायाधीशले अन्तरीम आदेश जारी गरेको मुद्दा वा तल्लो अदालतका इन्साफ मिलेको नदेखी अ.व. २०२ नं बमोजिम विपक्षी भिकाएको मुद्दा त्यस्तो आदेश दिने न्यायाधीशले हेर्न मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने प्रश्न बरोबर उठ्छ । सम्भवतः आवश्यकताले सृजना गरेको परिस्थितिलाई नै हेरेर होला सर्वोच्च अदालतको

^{४८} M. Margaret-Mckeowe, Recusal on Appeal: Don't Shoot the Canons: Maintaining the Impropriety Standard 7J App. Prac Process 45,55 (spring 2005)

^{४९} Supreme Court of the Philippines G.R. No 112684, April 26, 1994 231 SCRA 807

^{५०} See also 46 Am. Jur. 2d. 205-206

पूर्ण बैठकबाट स्वतन्त्र न्यायाधीश नभएको अवस्थामा आदेश गर्ने न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न मिल्छ भन्ने निर्देशन जारी भएको छ । यस्तो अवस्थाका मुद्दाहरूमा कानून व्यवसायीहरू र पक्षहरू बीच सकभर सो न्यायाधीशले मुद्दा नहेरिदिए हुँदो हो भन्ने भावना कायम रहन्छ । तसर्थ, स्वतन्त्र इजलास उपलब्ध भएसम्म न्यायाधीशहरूले त्यस्तो मुद्दा नहेर्नु नै श्रेयस्कर हुन्छ ।

पूर्वाग्रहको आशंकाको विद्यमानतामा पनि आवश्यकताको सिद्धान्तलाई अनुशरण गरी मुद्दा हेरिएका र केहीमा पूर्वाग्रहको आशंकालाई दृष्टिगत गरी मुद्दा नहेरिएका केही दृष्टान्तहरू तुलनात्मक विधिशास्त्रमा फेला पर्दछन् । ती मध्येका केही देहाय बमोजिम छन् :

- Judges v. Attorney General for Saskatchewan [(1937) 53 TLR 464, 465] को मुद्दामा सक्सेट्वान राज्यको पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशहरूले नचाहदा नचाहदै पनि न्यायिक आयको कर निर्धारण सम्बन्धी मुद्दा हेर्नु पर्यो । जसमा उनीहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ पनि गासिएको थियो । यो मुद्दा अन्य विकल्प नभएको कारणले उनीहरूले हेरे ।
- Heydon v NRMA Ltd [(2000) 51 NSWLR] यो मुद्दामा एउटो वरिष्ठ अधिवक्ता (Queens counsel or QC) विरुद्ध लापरवाहिको आरोपमा फिराद दायर गरी मुद्दा विचाराधिन थियो । तर यसै बीच उनी न्यू साउथ वेल्स प्रान्तको पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश पदमा नियुक्त भए । तत्पश्चात जब सोही अदालतमा मुद्दा पुनरावेदन दायर भै आयो, उनका सवै साथीले पूर्वाग्रहको आशंका (apprehended bias) को आधार देखाई आफूलाई सो मुद्दा हेर्न अयोग्य घोषित गरे । जसले गर्दा यो अदालतमा न्यायाधीश विरुद्धको मुद्दा हेर्ने कोही पनि भएन । सरकारबाट यो जटिलताको सम्बोधन अन्य राज्यहरू क्वीन्सलेन्ड, भिक्टोरिया, पश्चिमी अष्ट्रेलियाबाट न्यायाधीशहरू ल्याई एउटा अस्थायी न्यायाधीकरण (ad hoc tribunal) को स्थापना गरी गरियो ।

८. आर्थिक स्वार्थ र अयोग्यताको स्वयं घोषणा

कुनै मुद्दामा न्यायाधीश वा उसको परिवारको आर्थिक स्वार्थ गाँसिएको भएमा न्यायाधीशले त्यस्तो मुद्दा हेर्नु हुँदैन । यहाँसम्म त स्पष्ट नै छ तर के कस्तो आर्थिक स्वार्थ, कुन स्तरको स्वार्थ भएमा मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्नेमा चाही विभिन्न देशमा केही फरक दृष्टिकोण रहेको छ । भारतमा कुनै कम्पनीको निर्वाचनमा प्रभाव पार्न सक्ने ठूलै संख्यामा शेयर (Substantial Share) भएमा मात्रै न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न हुँदैन भन्ने मान्यता प्रचलनमा छ भने अमेरिकामा अयोग्यताको स्वयम् घोषणा गर्नु पर्ने हेनरी ब्राक्टन (Henry Bracton) को तर्कको^{५१} अनुशरण गर्दै अत्यन्त न्यूनतम (de minimis) आर्थिक स्वार्थ भए पनि न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न हुँदैन भन्ने गरिन्छ ।

आर्थिक स्वार्थ बारे प्रकाश पार्दै Roger J. Miner भन्छन् : "Financial interest is defined to mean any ownership of a legal or equitable interest no matter how small. And so it has become that a judge who owns one thousand of one percent of a publicly traded company that is a party, must recuse. Now recusal seems to be required in the case of any parent or subsidiary company."^{५२}

विद्वान लेखक Roger Miner को उपयुक्त विचारलाई अमेरिकामा चलेको लामो विवाद पछिको निचोडको रूपमा लिन सकिन्छ ।^{५३}

^{५१} ब्राक्टनले भनेका छन् : There is only one reason to rescue suspicion which arises from many causes-cited in Roger J.Minor, *supra* note 42 at p. 1107.

^{५२} Roger J. Miner, *supra* note 42 at p 1116-1117

^{५३} See generally Monroe H Freedman, *The Judicial Impartiality in the Supreme Court-The Troubling Case of Justice Stephen Breyer*, 30 OKIA City U.L. Rev. 513, 557 (Fall 2005)

Huffman v. Arkansas Judicial Discipline and Disability Commission^{५४}

यो मुद्दामा सम्बन्धित न्यायाधीश र उनकी श्रीमतीले प्रसिद्ध अमेरिकी कम्पनी Walmart को १२,००० शेयर जसको बजार मूल्य ७००,०००। यु.एस.डलर मात्र हुन्छ लिएका थिए । यस्तो शेयर हुने न्यायाधीशले वालमार्ट पक्ष विपक्ष रहेको मुद्दा हेर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रश्न उठ्यो । जव यो मुद्दा डिजेक्टिभिटी कमिशनमा पेश भयो यसमा न्यायाधीशको तर्क के थियो भने यो अत्यन्त न्यूनतम (demimis) शेयर हो, त्यसैले मुद्दा नहेर्नु पर्ने कुनै कारण छैन । यो तर्कलाई कमिसनरले अस्वीकार त गरेनन् किनभने उनीसंग वालमार्टको के कति शेयर छन् र सो शेयरहरुको बजार मूल्य कति हुन्छ भन्ने तथ्याङ्क थिएन । उनले भने: “न्यायाधीशको तर्क ठीकै पनि हुन सक्छ तर न्यायाधीशले अनुचित मात्र होइन अनुचित देखिने कार्य पनि गर्नु हुँदैन । त्यसैले उनले न्यायाधीशको आचार संहिताको उल्लंघन गरेका छन् तसर्थ उनी आलोचनाका पात्र छन् ।”

सो विवादमा न्यायाधीशले वालमार्टसँग रहेको आफ्नो आर्थिक स्वार्थ बारे पक्षहरुलाई जानकारी दिनु पर्थ्यो भनी कमिसनले निर्णय गर्‍यो । यो मुद्दाले उठाएका र अन्य सान्दर्भिक प्रश्नहरु बारे सरोकारवालाहरुसँगको छलफल पछि हाल आएर यदि न्यायाधीशले कुनै कम्पनीको एउटा मात्र शेयर खरिद गरेको वा राखेको छ भने पनि उसले त्यस्तो कम्पनी पक्ष विपक्ष भएको मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्ने अमेरिकी वार एशोसिएशनको पछिल्लो सोच छ ।^{५५}

आर्थिक स्वार्थ वारेमा वेलायत र अष्ट्रेलियामा चलेका मुद्दाहरुले अलग अलग धार पत्रेका छन् । यहाँ यस विषयमा चर्चित दुईवटा मुद्दामा भएको निर्णय प्रस्तुत गर्ने कोशिश गरिएको छ:-

Dines v. Grand Junction Canal Proprietors^{५६}

यो मुद्दामा ग्यान्ड जडसन कम्पनीले एउटा जग्गा धनी विरुद्ध समन्याय अन्तरगत (Case in equity) मुद्दा दायर गरेको थियो, जसको सुनुवाई भाइस चान्सलरले हाइकोर्टमा सन् १८३८ र १८४६ मा गरे । यी भाइस चान्सलरको कम्पनीमा संलग्नता रहेको जानकारी १८४८ मा पाएपछि जग्गा धनीले उनको निर्णय विरुद्ध पुनरावेदन गर्‍यो । यो पुनरावेदन हेर्दै लर्ड कोटिडहाम (Lord Cottenham), जो त्यस वखत लर्ड चान्सलर पनि थिए, उनले भाइस चान्सलरको निर्णय सदर गरे । त्यतिखेरसम्म जग्गा धनीलाई लर्ड चान्सलरको पनि कम्पनीमा कैयौं हजार शेयर रहेको भन्ने जानकारी थिएन । तर जव उसले सो कुरा थाहा पायो पुनः हाउस अफ लर्डमा पुनरावेदन गर्‍यो । यो विवादमा हाउस अफ लर्डले मुद्दाको परिणामसँग आर्थिक स्वार्थ भएको कारण लर्ड चान्सलर यो मुद्दा हेर्न अयोग्य थिए भनी घोषणा गर्‍यो । अदालतको दृष्टिकोण स्पष्ट पाउँ लर्ड Campbell ले भने "No one can suppose that Lord Cottenham could be, in the remotest degree, influenced by the interest that he had in this concern, but My Lords, it is of the last importance that the maxim that no man is to be a judge in his own cause should be held sacred. And that is not to be confined to a cause in which he is a party, but applies to a cause in which he has an interest"^{५७}

Insignificant Financial Interest:

नाम मात्रको आर्थिक स्वार्थ रहेको स्थितिमा न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न हुन्छ भन्नेमा चाही भारत र अष्ट्रेलियामा अदालतहरुको उस्तै उस्तै दृष्टिकोण छ । अष्ट्रेलियाली सर्वोच्च अदालतमा चलेको देहायको मुद्दामा भएको निर्णयले यस कुरालाई अरु स्पष्ट गर्ने देखिन्छ ।

^{५४} March 22,2001 (No 00-1018) see case law.findlaw.comar-supreme-court/1257669.html,accessed June 22, 2012

^{५५} Ronald D. Rotunda JUDICIAL ETHICS, THE APPEARANCE OF IMPROPRIETY AND THE PROPOSED, NEW ABA JUDICIAL CODE, 34 HOFSTRA L.REV, 1337, 1365-66 (Summer 2006)

^{५६} (1852) 3 HLC 759; 10 ER 301

^{५७} (at p.793; 315 respectively)

Ebner v. Official Trustee in Bankruptcy^{५८}

यो मुद्दा अष्ट्रेलियाको सर्वोच्च अदालत (High court of Australia) सँग सम्बन्धित छ। यहाँ दुईवटा मुद्दाको प्रसङ्ग उठेको थियो। यो मुद्दा हेर्ने संघीय अदालतका न्यायाधीश (Ebner) को ANZ बैङ्कमा ८००० शेयर थियो र यो मुद्दामा ANZ Bank दामाशाहीको कारवाइमा साहु थियो। अर्को पुनरावेदन जुन भिक्टोरिया राज्यको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश (Cleance) विरुद्ध थियो, त्यसमा उनले पनि ANZ बैङ्कमा २४०० शेयर अपुतालीमा प्राप्त गरेका थिए। दुवै पुनरावेदनमा के स्थापित हुन सक्दैनथ्यो भने दामाशाही सम्बन्धी कारवाइको परिणामबाट, न्यायाधीशहरूको नाउमा बैङ्कमा रहेको शेयरमा कुनै असर पर्दैनथ्यो। तर यी दुवै पुनरावेदन अस्वीकार गर्दै संघीय सर्वोच्च अदालतले शेयरको कारण न्यायाधीशहरूले सो मुद्दाहरू हेर्नबाट आफूलाई अयोग्य भनी स्वयं घोषणा गर्नु पर्ने अवस्था थिएन भन्यो। अदालतको धारणा स्पष्ट गर्दै Gleeson CJ, ले भने :

"Having regard to the current state of common law in Australia on the subject of disqualification for apprehended bias, we do not accept the submission that there is a separate and free standing rule of automatic disqualification which applies where a judge has a direct pecuniary interest, howsoever small, in the outcome of the case over which the judge is presiding..... the rule of automatic disqualification would be anomalous. It is in some respect too wide and in other respects too narrow. There is no reason in principle why it should be limited to interest that are pecuniary or why is it more limited, it should be limited to pecuniary interest that are direct (at p 657) the sort of financial interest that would lead to disqualification is a "not insubstantial, direct, pecuniary or proprietary interest in the outcome of litigation (Ebner at 658)^{५९}

Recusal को बारेमा चलेको पछिल्लो धारणा के छ भने न्यायाधीशको निष्पक्षताको बारेमा सर्वसाधारणको मनमा निज उपर आशंकासम्म उब्जने स्थिति छ भने पनि न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु हुँदैन। यसलाई तलको उद्धरणमा स्पष्टसँग राखिएको छ:

It must also be recognized that circumstances calling for recusal are not fixed in stone and may vary with the situation. Traditionally, the duty of a judge to avoid appearance of impropriety existed in tension with the duty of judges to hear the cases brought to them, known as the duty to sit. Today, barring exceptional circumstances, the duty to sit is not much discussed and has generally been replaced by a duty not to sit where appearance of impropriety would result. Although, this standard works well in the intermediate courts of appeal, the principle may not scale well to court of final resort where replacement justices are not available^{६०}

आर्थिक स्वार्थबारे बैङ्गलोर सिद्धान्तले यतिमात्र भन्छ, की न्यायाधीशले आफ्ना गतिविधि यसरी सञ्चालन गर्नु पर्छ कि उसलाई मुद्दा नहेर्ने घोषणा कमै मात्र गर्नु परोस। यस बारेमा बैङ्गलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा पनि यकिन कुरा गरिएको छैन। टिप्पणी भन्छ: कुनै पब्लिक लिमिटेड कम्पनीमा रहेको न्यूनतम शेयर (de minimis) सामान्यतः सो कम्पनीसँग सम्बन्धित मुद्दा नहेर्नु पर्ने कारण बन्दैन। तर अयोग्यताको स्वयम् घोषणा एउटा मात्र कारण नभै अनेक कारणहरू हुन्छन्, सो माथि एक प्रतिशत शेयर पनि कम्पनीको साइज हेरी धेरै नै हुन सक्छ, अथवा त्यसले दिने प्रतिफल (Divident) को कारण अर्थपूर्ण हुन सक्छ, त्यस्तै गरी शेयरको न्यूनतम मूल्य हुँदा हुँदै पनि सर्वसाधारणको नजरमा न्यायाधीश निष्पक्ष नरहने आशंका उब्जन

^{५८} High Court of Australia [2001] 2 LRC 369; (2001) 176 ALR 644

^{५९} In This case the views of the CJ were supported by Gummow, MC Hugh and Hayne JJ.

^{६०} M. Margaret Mckeowe, Recusal on Appeal: Don't Shoot the Cannons: Maintaining Impropriety Standard, 7 J.App. Prac. & Process 45, 56 (Spring 2005)

सकछ । त्यसैले त्यस्तो शेयरको कारण मुद्दा नहेर्ने परिस्थितिको सृजना न्यायाधीशले गर्नु हुँदैन तर, यदि त्यस्तो न्यूनतम शेयर (de minimis) शेयरका कारण बरोबर मुद्दा नहेर्नु पर्ने हुन्छ भने न्यायाधीशले त्यस्तो शेयर बेच्नु पर्छ ।^{६१}

५. उपसंहार

माथि विभिन्न खण्डहरूमा अयोग्यताको सम्बन्धमा नेपालको कानूनी व्यवस्था, तुलनात्मक विधिशास्त्रमा गरिएका केही व्यवस्था, विकसित नजिरहरू, न्यायिक व्यवहार र विद्वानहरूको मत प्रस्तुत गरियो । न्यायिक निष्पक्षता न्यायाधीशको अमूल्य गहना हो, उसले निष्पक्ष रहनु पर्ने मात्र होइन निष्पक्ष रहेको देखिनु पनि पर्छ । यसको साथै उसले के पनि बुझ्नु पर्छ भने न्यायाधीश व्यक्ति मात्र होइन, राज्यको जिम्मेदार पदाधिकारी पनि हो र न्याय प्रदान गर्नु र न्यायको पवित्रता कायम राख्नु उसको कर्तव्य हो । न्यायिक “निष्पक्षता” को वस्तुगत रूपमा परीक्षण हुन सकछ तर “आशंका” को सधै हुन सक्दैन । यस मानेमा “आशंका” केही हदसम्म मनोगत वा आत्मनिष्ठ पनि छ । आशंकाको पहाडले न्यायाधीशलाई नथिचोस भन्नेकै लागि “एउटा विवेकशील पर्यवेक्षक” लाई न्यायाधीशको सामाजिक ऐना बनाउने कोशिश न्यायिक आचारसंहिताका व्यवस्थाहरूले गरेका छन् । तर यो “विवेकशील पर्यवेक्षक” तिलस्मी प्रकृतिको छ; यो कहाँ बस्छ, वकीलको मनमा वा पत्रकारको कलममा वा अनुसन्धानात्मक कारवाइ गर्ने अख्तियारी भएका व्यक्तिहरूमा भन्ने कुरा मुलुकको विशिष्ट परिस्थितिले निर्धारण गर्छ । केही हदसम्म न्यायाधीश कै व्यक्तित्वमा पनि यो जोडिएर बस्छ । विषयवस्तु उपरको सम्मोहलाई छाडेर हेर्यो भने उसैको अन्तःस्करणले उसलाई मार्गदर्शन गर्छ । त्यसैले सारशमा भन्दा अयोग्यताको स्वयम् घोषणाका नियमहरू शीलामा लेखिएका छैनन् । यी मुलुकको विशिष्ट परिस्थितिलाई हेरेर विकसित भइरहेका छन् । तथापि न्यायसँग सम्बद्ध सबैका लागि सर्वकालिक महत्वको कुरा भने यही नै हो कि “Justice must satisfy the appearance of Justice”.

^{६१} Bangalore Principles at p 65 citing Commonwealth of Virginia Judicial Ethics Advisory Committee, Opinion 2000-5.

परिच्छेद ४

न्यायाधीशको व्यवहार

१. विषय प्रवेश

न्यायाधीश स्वतन्त्र र निष्पक्ष छ वा छैन, उसमा न्याय गर्न सक्ने क्षमता छ वा छैन, उ स्वतन्त्र नरहेको शंका गर्नु पर्ने अवस्था छ वा छैन भन्ने कुरा उसले अदालत भित्र मात्र होइन अदालत बाहिर सार्वजनिक र व्यक्तिगत जीवनमा गर्ने व्यवहारमा समेत भर पर्दछ। यस परिच्छेदमा न्यायाधीशले अदालत भित्र र बाहिर गर्नु पर्ने र गर्न नहुने व्यवहारको विषयमा तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित अवधारणा समेतको आधारमा प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको छ।

२. न्यायाधीशले अदालतमा गर्नु पर्ने व्यवहार (Court Room Behavior)

अदालत भित्र इजलासमा वस्दा वा अन्य कार्य गर्दा न्यायाधीशले कस्तो व्यवहार गर्छ भन्ने कुराले पनि उ निष्पक्ष छ वा पूर्वाग्राही छ, उसले स्वतन्त्र र सक्षम हिसाबमा काम गरिरहेको छ वा छैन यकिन गर्न सकिन्छ। अदालत कुनै निराकार संस्था होइन यसमा कार्यरत व्यक्तिहरूले यसलाई आकार दिन्छन्। तिनै व्यक्तिले गर्ने व्यवहारलाई हेरी जनताले अदालत प्रति धारणा निर्माण गर्छन्। न्यायाधीशले सधैं बुझ्नुपर्छ कि निष्पक्षता उसको गहना हो, उसले सबै अवस्थामा हदसम्भव निष्पक्ष रहनु र देखिनु पर्छ।

अदालत भित्र गर्ने व्यवहार अन्तरगत मुख्य रूपमा अदालतको मर्यादा पालन गर्ने गराउने, सो गर्ने सन्दर्भमा न्यायाधीश स्वयंको, उसको र सहायक कर्मचारीहरूको व्यवहार र न्यायाधीशले वकील, मुद्दाका पक्ष, जनसाधारण, संचार क्षेत्रका व्यक्तिहरूसँग गर्ने व्यवहारहरू पर्दछन्। न्यायाधीशले अदालत भित्र गर्ने व्यवहारका विभिन्न आयामहरू भएकोले कहाँबाट चर्चा शुरु गर्ने भन्ने बारे एक किसिमको अलमल हुन्छ। अदालत भित्र न्यायाधीशले के गर्नु हुन्छ, के गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा नै यो चर्चाको केन्द्रीय पक्ष हो तर सो बारे चर्चा गर्नु पूर्व पृष्ठभूमिको रूपमा अदालतमा न्यायाधीश कस्तो देखिनु पर्छ, भन्ने बारे छलफल गर्नु आवश्यक हुन्छ।

क) न्यायाधीश र कर्मचारीको पोशाक

अदालत भित्र न्यायाधीश कस्तो देखिनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा सर्वप्रथमतः अदालतको कारवाई औपचारिक कारवाई हुँदा न्यायाधीश औपचारिक पोशाकमा नै रहनुपर्छ। न्यायाधीशको पोशाक कस्तो हुनुपर्छ भन्ने बारे नियमावलीमा स्पष्टसँग उल्लेख भएको छ। यद्यपि देशको भौगोलिक विविधताको कारण हाल तोकिएको पोशाक सबै क्षेत्रको लागि सुहाउँदो छैन र धेरै सुविधाजनक पनि छैन। साथै अन्य मुलुकमा जस्तै गाउन प्रणाली नै शुरु गर्ने हो कि भन्ने पनि हामीकहाँ यदाकदा छलफल हुने गरेको छ तर सो कुराको तय नभएसम्म तोकिएको पोशाक नै पहिर्नु पर्छ, त्यसमा अन्यथा सोच्ने आवश्यकता छैन।

हाम्रो न्यायपालिकामा केही पहिलेसम्म नसोचिएको र अहिले पनि समाधान भै नसकेको कुरा सहायक कर्मचारी र मर्यादा पालकको पोशाक हो। केही पहिलेसम्म निजामती कर्मचारीको लागि औपचारिक पोशाक तोकिएको थिएन, अहिले तोकिएको छ। यसले इजलासको मर्यादा केही बढाएको छ तर कोटको हकमा अदालतको सहायक कर्मचारी र अधिकृतहरूको लागि पनि निलोको सट्टा कालोकोट नै तोकिनु राम्रो हुने देखिन्छ किनभने कालो कोटले अदालती कार्यको गम्भीरतालाई सांकेतिक रूपमा प्रतिनिधित्व गर्छ। साथै अदालतहरूमा पोशाक सहितको मर्यादा पालकहरूको व्यवस्था गरिनु उचित देखिन्छ।

ख) अदालत र इजलासको समय

अन्य सरकारी कार्यालय जस्तै अदालत पनि सरकारी काम काजको समयमा नै खुल्दछन्, तर अदालतको हकमा दशैँ विदा भने १५ दिन कायम गर्ने निर्णय अदालतले गरेको छ। जहाँसम्म इजलासको समयको प्रश्न छ, सम्बन्धित अदालतहरूको नियमावलीले इजलास बस्ने समय निर्धारण गरेका छन्। उदाहरणको लागि जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ९९(२) मा “अदालत खुलेको दिन न्यायाधीशको इजलास साधारणतः अदालत खुलेको एक घण्टा पछि देखि अदालत बन्द नभएसम्म बीचमा एक घण्टाको विश्रामको लागि इजलास उठ्ने बाहेक अन्य समय चालु रहने ” भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ। यसको अतिरिक्त न्यायाधीशको आचार संहिताले पनि “न्यायाधीशले आफ्नो व्यवसायिक समय मूख्यतः न्यायिक कर्तव्य पालनमा लगाउनु पर्छ भनी निर्देश गरेको छ।^{६२} न्यायिक कर्तव्य भित्र न्याय निरोपण, सुपरीवेक्षण न्यायिक अनुसन्धान र न्यायिक प्रशिक्षण आदि पर्दछन्। यी मध्ये पनि पहिलो प्राथमिकतामा न्याय निरोपण नै पर्दछ। समयमा इजलास नबस्ने, खाजाको लागि छुट्ट्याइएको समय भन्दा बढी समय खाजामा लगाउने, अदालतको समयभन्दा धेरै अघि वा कार्यालय समय सकिए पछि पनि लामो समयसम्म इजलासबाट नउठ्ने आदि सबै कार्यहरू समयको पावन्दी भित्र नरहने हुँदा आचार संहिता अनुकूल हुँदैनन्। न्यायाधीशले इजलासको समय र अन्य कार्य गर्ने समयको विभाजन सन्तुलित रूपमा गरेमा सम्पूर्ण न्यायिक कार्यमा शीघ्रता आउँछ। हाल अदालतहरूमा समय सारीणी पद्धति लागु गर्ने बारे सोच भै रहेको समेत हुँदा इजलासको समयलाई व्यवस्थित गर्दै तोकिएको पूरा समय इजलासमा वस्नु उपयुक्त हुन्छ।

ग) इजलासबाट गर्नु पर्ने व्यवहार

इजलासमा वस्दा न्यायाधीश निष्पक्ष त हुनुपर्छ नै, उसले मुद्दाका सबै पक्षहरूलाई समान व्यवहार पनि गर्नुपर्छ। उसले मात्र होइन उसका सहयोगी तथा अदालतका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूले मुद्दाका पक्ष, साक्षी, पीडित आदि प्रति समान व्यवहार गर्छन् भन्ने कुरा उसले सुनिश्चित गर्नु पर्छ। यहाँ मननु गर्नु पर्ने कुरा के छ भने अदालतमा आउने कुनै पनि दुई पक्षहरू समान हुँदैनन्। जव पक्षहरू नै समान हुँदैनन् भने कसरी समान व्यवहार सुनिश्चित गर्ने भन्ने प्रश्न यहाँ उठ्न सक्छ, तर भन्न खोजिएको के मात्र हो भने न्यायाधीशले जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्म, अपाङ्गता, उमेर, वैवाहिक स्थिति, राष्ट्रियता, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था आदिको आधारमा अदालती सेवाका उपभोक्ताहरू प्रति असमान व्यवहार गर्न र हुन दिनु हुँदैनन्।^{६३} उसले मात्र होइन उसका सहायक कर्मचारी र कानून व्यवसायी समेतबाट जातिय, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, धार्मिक आधारमा भेदभाव गर्ने बोली र व्यवहार गर्न दिनु हुँदैन।

न्यायाधीश स्वभावैले नम्र, मिजासिलो, धैर्यवान र दयावान हुनुपर्छ। उ रुखो, दम्भी, असहिष्णु, वा रिसाहा हुनु हुँदैन। यस्ता न्यायाधीशहरू आदर्श न्यायाधीशको वर्गमा पर्दैनन्। आचार संहितामा भनिएको छ “न्यायाधीशले आफू संलग्न भई विवादका सुनुवाई गर्दाको सबै अवस्थामा न्यायिक प्रक्रियाको सुव्यवस्था र मर्यादा कायम राख्नुपर्छ। न्यायाधीशले विवादका पक्षहरू, साक्षीहरू, कानून व्यवसायीहरू र अन्य सम्बद्ध मानिसहरूसँग शालीन, सौम्य, नम्र र धैर्य भई व्यवहार गर्नु र उनीहरूको कुरा सुन्नु पर्छ। अदालतका कर्मचारी लगायत न्यायाधीशको निर्देशन वा नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिहरूबाट समेत त्यस्तै प्रकारको व्यवहार गर्न लगाउनु पर्छ”।^{६४}

‘The judge must be conscious that there is no such thing as an unimportant case. Every case before the court merits the same scrupulous attention. Only then may we say that there is equality before the law.’^{६५}

^{६२} न्यायाधीशको आचार संहिता ८२

^{६३} आचार संहिता ७१

^{६४} आचार संहिता ८६

^{६५} Canadian Judicial Council, cited in David Wood, Judicial Ethics: A Discussion Paper 1996 at p 14

न्यायाधीशहरूले राम्रोसँग ध्यान दिनु पर्ने तर अहिलेसम्म व्यवहारमा नउतारेको कुरा मुद्दाका दुवै पक्ष उपस्थित नभै वा अनुपस्थित पक्षको मुद्दाबारे कुरा गर्ने (ex-parte communication) हो, जुन गर्नु आचार विपरित हुन्छ। न्यायाधीशले वकीललाई च्याम्बरमा भेटने कुरालाई पनि सर्वदा वर्जित गरिएको छ। साथै मुद्दाको सुनुवाई हुनुपूर्व नै वा सुनुवाई शुरु मात्र हुन लागेको अवस्थामा मुद्दाको परिणाम बारे आफ्नो निष्पक्षतामा नै प्रश्न उठ्ने गरी टिका टिप्पणी गर्न वा सम्भावित हार वा जित बारे बोल्न हुँदैन। यस बारेमा पनि राम्रोसँग ध्यान दिनु आवश्यक छ।

न्यायाधीशले इजलासबाट पक्षसँग कुन हदसम्म छलफल गर्न हुन्छ भन्ने बारेमा कुनै निश्चित विचार वा स्वीकृत धारणा छैन। पटककै छलफल नगर्ने न्यायाधीशलाई "Bump on the log judge" भनिन्छ भने अति गफाडी वा बहिरमुखी न्यायाधीश (Extrovert Judge) लाई पनि राम्रो न्यायाधीश मानिदैन। त्यसैले वीचको उपयुक्त सन्तुलन कसरी मिलाउने आफैले तय गर्ने कुरा हो।

नेपालमा न्यायाधीशले इजलासमा धेरै ख्याल नगरेको तर अत्यन्त आपत्तिजनक कुरा मोबाइल फोन गर्नु र आएको फोन सुन्नु हो। यद्यपि अधिकांश न्यायाधीशहरू इजलास वस्दा मोबाइल खोल्दैनन्, फोन रिसिभ गर्दैनन् तर केही न्यायाधीशहरूले यो कुरालाई त्यति महत्व दिएका छैनन् जसले गर्दा उनीहरूको निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने एवं भनसुनमा लागेको भन्ने आरोप लाग्ने गर्छ। भनिन्छ, कहिलेकाँही न्यायाधीशहरू इजलासबाटै SMS पठाउने र हेर्ने गर्छन्, यो आपत्तिजनक कुरा हो।

न्यायाधीश, कानून व्यवसायी र अदालतमा आउने मुद्दाका पक्ष समेतका व्यक्तिहरूले ध्यान नदिएको अर्को कुरा अभिवादनको आदान प्रदान हो। न्यायाधीशहरूलाई इजलासमा नमस्कार गर्ने र उनीहरूले पनि त्यस्तो अभिवादन निसंकोच फर्काउने कुरा नेपाली न्यायिक संस्कृतिको अंग जस्तै बनेको छ। वस्तुतः इजलासमा बसेको न्यायाधीशलाई उसको ध्यान खिच्ने गरी नमस्कार गर्ने, उसले नमस्कार फर्काओस् भन्ने चाहना राख्ने दुवै कुरा न्यायिक आचारसँग मेल खाँदैनन्। वकील इजलासमा प्रवेश गर्दा वकीलले न्यायाधीशलाई होइन इजलासलाई सम्मान प्रकट गरी प्रवेश गर्ने र निस्कदा पनि आदर पूर्वक नै फर्कनु राम्रो हुन्छ। नेपालमा मुद्दाका पक्षलाई न्यायाधीशसँग आफ्नो विशेष चिनाजानी छ भन्ने देखाउन पनि नमस्कार गर्ने गरिन्छ। जुन अत्यन्त आपत्तिजनक कुरा हो। न्यायाधीशले पनि आफू समक्ष विचाराधिन मुद्दा भन्दा अन्य विषयमा प्रवेश गर्नु समयको फजुल खर्च मात्र होइन आचार संहिता विपरित समेत हुन जान्छ।

इजलासमा बस्ने न्यायाधीशको सबैभन्दा खतरनाक तर अदृश्य शत्रु आग्रह एवं पूर्वाग्रह (bias and prejudice) हो।^{६६} नातागोता साथी प्रति सकारात्मक सोच र कुनै परिचय नभएको व्यक्तिप्रति निरावलम्बी भाव राख्नु मानवीय स्वभाव हो। तर सामान्यतः कसैलाई पनि हामीले के तपाईं आग्रही वा पूर्वाग्रही हुनुहुन्छ भनी सोध्दा प्राप्त हुने उत्तर भने "छैन" भन्ने नै हो। लामो समय सम्म न्यायाधीशहरू पूर्वाग्रही हुन्छन् भन्ने कुरालाई अदालतहरूले स्वीकार गरेनन् तर पछिल्लो समयमा न्यायाधीश र कर्मचारीहरू विषयवस्तु र व्यक्तिगत रूपमा पनि पूर्वाग्रही हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ।^{६७}

सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा पूर्वाग्रहलाई प्रत्यक्ष (Explicit) र अप्रत्यक्ष (Implicit) गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ। प्रत्यक्ष पूर्वाग्रह देख्न र अनुभव गर्न सकिन्छ। अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गरिनु पर्ने

^{६६} Whereas "bias" connotes a strong feeling in favour or against one group of people, or one side in an agreement, often not based on fair judgment", "prejudice" implies an unreasonable dislike of or preference for a person or group or custom etc especially when it is based on their race, religion, sex etc.

^{६७} See Bias Free Behavior in Courts at p.1-2 यहाँ मिचिगत सुप्रीमकोर्टले 1987 मा लैङ्गिक र जातीय मुद्दामा हुने पूर्वाग्रहको अध्ययन गर्न कार्यदलको गठन गरेको कुरा उल्लेख भएको छ।

कार्यविधि अनुशरण नगरिनु, निर्णयमा आधार वेगर कुनै पक्षको हितमा निर्णय हुनु प्रत्यक्ष पूर्वाग्रहका उदाहरण हुन् भने अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रह सुसुप्त हुन्छ, यस्तो पूर्वाग्रह विद्यमान छ भन्ने कुरामा नै निर्णयकर्ता अनभिज्ञ हुन्छ र यस्तो अवस्था छ भनेर स्वीकार पनि गर्दैन । तर यस्तो सुसुप्त पूर्वाग्रहले अदालती प्रक्रिया र निर्णयलाई प्रभावित गरिरहेको हुन्छ । प्रत्यक्ष पूर्वाग्रहको विद्यमानता कारवाहीको विषय बन्न सक्छ र त्यसो गरिएमा यसलाई रोक्न पनि सकिन्छ, तर अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रह सुसुप्त हुने हुँदा त्यसलाई रोक्न कठिन हुन्छ । अव प्रश्न उठ्छ, पूर्वाग्रहको जन्म कसरी हुन्छ त ?

अनुसन्धानहरूले के देखाएका छन् भने व्यक्तिले विभिन्न चिज वा वस्तुहरूलाई ति चिज वा वस्तुको विशेषताको आधारमा एकबाट अर्कोसँग छुट्याई पहिचान गर्छ । सामाजिक तहमा पनि कुनै विधि व्यवहारलाई व्यक्तिले यसरी नै पहिचान गर्दछ । अर्थात् मानिसको वर्ग, लिङ्ग, उमेर, रंग, धर्म, शिक्षा, आर्थिक स्थिति, अमुख भौगोलिक क्षेत्रमा रहेको बसोबासको आधारमा परिचयात्मक प्रवृत्तिहरू जोडी बुझ्दछ (जस्तो बुढाहरू कमजोर हुन्छन्, कालाहरू भोक्की स्वभावका हुन्छन्, महिलाहरू मनमा कुरा राख्न सक्दैनन् आदि आदि) यस्तै बुझाई र सोचबाट पूर्वाग्रहको जन्म हुन्छ । न्यायाधीशहरू पनि समाज कै अङ्ग हुँदा यस्ता पूर्वाग्रही सोचबाट ग्रसित हुन सक्छन् र यस्ता सोचहरूले न्यायलाई प्रभावित गर्न सक्छन् ।

अनुसन्धानकर्ताहरूले के कुरामा जोड दिएका छन् भने न्यायाधीशहरूले उनीहरू जानी नजानी पूर्वाग्रही हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गरे भने, यस्तो अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रहलाई हटाउन वा न्यून गर्न सकिन्छ । त्यसको लागि सम्भावित अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रह बारे सूचनाहरू संकलन र वितरण गर्ने, व्यक्तिलाई जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक विशेषणको आधारमा नबुझी समाज विविधतापूर्ण हुँदा मानिसहरू पनि विविध र विशिष्ट छन् भनी बुझ्ने र जातजाती, वर्ण, लिङ्ग, क्षेत्र, धर्म आदि असान्दर्भिक आधारमा विभेद हुन नदिने, पीडितहरूको कथा सुन्ने, कमजोर वर्गको संरक्षण गरी यथार्थमा समानतापूर्ण र सम्मानपूर्ण व्यवहार गरेमा अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रह न्यून हुन सक्छ।^{६५} न्यायाधीशहरूले के बुझ्न जरुरी छ भने जसरी हाम्रो खराब बानी वेहोरा सजिलै हटाउन सक्दैनौं, अप्रत्यक्ष पूर्वाग्रह हटाउन पनि सजिलोसँग सक्दैनौं ।

न्यायिक आचारको सन्दर्भमा हेर्दा पूर्वाग्रहलाई व्यक्तिगत पूर्वाग्रह (personal bias) र विषयात्मक पूर्वाग्रह (Subject matter or issue bias) गरी दुई वर्गमा विभाजित गरी हेर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिगत पूर्वाग्रह : व्यक्तिगत चिनाजानी, नाता सम्पर्क वा व्यवसायिक सम्बन्धका आधारमा उब्जने पूर्वाग्रह हो जसको कारण न्यायाधीश निष्पक्ष रहन सक्दैन । कुनै नजिकको नातेदार वा मित्र, मुद्दाको पक्ष, साक्षी वा वकील भएमा व्यक्तिगत पूर्वाग्रह उत्पन्न हुन सक्छ ।

विषयात्मक पूर्वाग्रह : न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु पूर्व सोसँग सम्बन्धित विषयमा टिका टिप्पणी गरेको छ, लेख रचना प्रकाशित गरेको छ वा सार्वजनिक रूपमा आफ्नो धारणाहरू व्यक्त गरेको छ भने सो न्यायाधीशले त्यस्तो मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्ने यो सिद्धान्तको मान्यता हो । विषयात्मक पूर्वाग्रहलाई अर्को तरिकाबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । कुनै जातजाती, वर्ग, लिङ्गको आधारमा कुनै विषयवस्तु वा सम्भावित परिणाम बारे राख्ने पूर्वाग्रह ।

न्यायाधीशले सदा सर्वदा के कुरा मनमा राख्नु पर्छ भने उसको आफ्नै वा उसका कर्मचारीहरूले नसोचिकनै अवचेतना रूपमा मुद्दाका पक्ष प्रति पूर्वाग्रही व्यवहार गर्न सक्छन्, जुन न्यायिक निष्पक्षताको प्रतिकुल हुन्छ । अस्पतालमा जस्तै अदालतमा पनि सेवाग्राहीहरू रहरले आउदैनन्, वाध्यतावस आएका वा ल्याइएका हुन्छन्, न्यायाधीशहरूले यी कसै प्रति पनि तिरस्कार भाव राख्नु हुँदैन ।

^{६५} NCSC, Addressing implicit Bias in the Courts in http://www.ncsc.org/~media/Files/PDF/Topics/Gender%20and%20Racial%20Fairness/IB_Summary_033012.ashx accessed on July 28 2013

Nothing is more basic than courtesy. The court system exists to serve those who come to it voluntarily as well as those who are involuntarily summoned. There must be a welcoming attitude on the part of the court personnel, including judges, the chief judge and other judges of each court must take personal responsibility for setting a tone and attitude of courtesy and helpfulness toward all who come to the court.

-Michigan Supreme Court^{६९}

आग्रह वा पूर्वाग्रहले निष्पक्ष न्यायकर्ताको रूपमा अदालतको छविमा नै ठाडो प्रहार गर्छ । यही प्रसङ्गमा पूर्वाग्रह मुक्त व्यवहारको लागि मिचिगन स्टेटको सर्वोच्च अदालतले अदालत भित्र गर्न हुने र नहुने कुराहरुको सुचि नै दिएको छ । सो सुचिका कुराहरुलाई नेपाली न्यायपालिकाको लागि पनि सान्दर्भिक बनाई तलको टेबलमा दिइएको छ:

| अदालतमा गरिनुपर्ने | अदालतमा गर्न नहुने |
|--|--|
| सबै व्यक्तिहरुलाई आदरपूर्वक व्यवहार गर्नुहोस | लिङ्ग/जात जाती आधारमा प्राप्त व्यक्तिको पहिचानलाई अनादर नगर्नु होस् |
| लैङ्गिक पूर्वाग्रह भल्कने शब्दहरु (जस्तो Judicial fraternity, man power, तल्लो दर्जाका स्वास्नी मान्छे, कर्मचारी भन्ने जस्ता प्रयोग नगरी लैङ्गिक र जातीय मैत्री शब्द प्रयोग गर्नु होस् | सबै व्यक्तिहरुलाई लिङ्ग, जातजाती, वर्ग, उमेर, अपाङ्गता लैङ्गिक स्वभाव, सामाजिक, धार्मिक वा क्षेत्रीय उत्पतिको आधारमा कुनै विभेद नगर्नुहोस् |
| अदालतमा लैङ्गिक/जातीय, वर्गीय उचनिच देखाउने शब्द प्रयोग हुन सक्छन् भनी स्वीकार गर्दै त्यसलाई पत्ता लगाउने र हटाउने गर्नुहोस् | इजलास एवं अदालत भित्र अप्रिय शब्दको प्रयोग नगर्नु होस् |
| सबै व्यक्तिहरुलाई आदरार्थी शब्दहरु जस्तो श्री वैद्यज्यू, भट्टराई ज्यू आदि भनीसम्बोधन गर्नुहोस् | बयान, बकपत्र, बहसमा कुनै जाती वर्ग विशेषलाई होच्याउने शब्दहरुको प्रयोग नगर्नु होस् |
| अदालत प्रवेश सबै वर्गका व्यक्तिहरु र विशेष गरी शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिहरुका लागि सहज बनाउनुहोस् । | अदालतका कर्मचारीबाट हुने पूर्वाग्रही व्यवहार रोक्नु होस् |
| अदालतले सबैलाई समान व्यवहार गर्छ, स्वच्छ सुनुवाईको लागि असक्षम वर्गको लागि कानूनी सहायता प्रदान गर्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुहोस् | निर्णय र फैसलामा समेत लैङ्गिक पूर्वाग्रह भल्कने शब्दहरु प्रयोग नगर्नुहोस् । |

न्यायाधीशले इजलासमा गर्नु पर्ने व्यवहार नगरेको बारे हाम्रो न्यायपरिषद् समक्ष देहायको प्रकृतिका उजुरीहरु पर्ने गरेको पाइन्छ :^{७०}

- बोली वचनबाट निवेदकलाई हराउने निश्चित भएकोले इजलास सारी पाउन निवेदन गरेकोमा नसारिएको,

^{६९} Excerpt from the Final Report of the Citizen's Commission to Improve Michigan Courts. cited in BIAS FREE BEHAVIOUR IN THE COURTS, (Brochure of Michigan Supreme Court).

^{७०} जीवनहरि अधिकारी, न्याय परिषद्मा पर्ने उजुरीको प्रकृति र व्यवस्थापन, न्याय परिषद्द्वारा २०६९।३।२२ मा सौराहमा प्रस्तुत पावर प्वाइन्ट

- सहायक दर्जाका महिला कर्मचारीहरूसँग पदीय मर्यादा विपरित अनुचित व्यवहार गरेको,
- आफूलाई हाकिम भन्ठानी सामन्ती व्यवहार गरेको,
- राजनीतिक पूर्वाग्रहले मुद्दाको काम कारवाईलाई प्रभाव पारेको,
- अ.व.३० नं विपरित नाता पर्नेमा जानी जानी फैसला गरी जिताएको,
- पूर्वाग्रही भै फैसला गरेको,
- सानालाई हराएको, ठूलालाई जिताएको र मुद्दा फैसला गरेको पत्रिका मार्फत प्रचार प्रसार गरेको,
- महत्वपूर्ण कागजातहरू मिसिलबाट हटाई पुनः मिसिलमा राखेको ।

न्यायपरिषद्मा परेका उपर्युक्त सबै उजुरीहरू पूर्वाग्रहसँग मात्र सम्बन्धित छैनन्, यी उजुरीले बर्दनीयत तथा असक्षमतासँग पनि उत्तिकै सरोकार राख्छन् । तर यिनमा पूर्वाग्रह एउटा प्रमुख पक्ष छ । यिनको सत्यासत्यमा छानवीन गरी परिषद् अवस्य पनि एउटा निर्णय निष्कर्षमा पुग्यो होला तर न्यायिक आचारको सन्दर्भमा यहाँ जे जस्ता कुराहरू उठाइयो ती सबै न्यायाधीशले गर्न नहुने विषय हुन् ।

सेवाग्राही प्रति आफू शासक भएर होईन, सेवा लिन पाउने नागरिकको अधिकारलाई सम्मान गर्ने कर्तव्य ठानेर प्रभावकारी रूपमा सेवा प्रवाह गरिनु पर्दछ । सेवाग्राहीहरूलाई मार्गको सूचना शिष्टतापूर्वक दिनुपर्दछ । उनीहरू सेवा लिन आफ्नो अधिकारको माध्यमबाट आएका हुन् । कसैको दया खोज्न होईन । जनताले तिरेको राज्यको करबाट सुविधा पाएर हामीहरू काम गर्न खटिएका हौं । अन्तिम सत्य यही नै हो । दक्ष जन सेवा सहितको न्याय प्रशासनमा अदालतको मुख्य न्यायाधीश र प्रमुख प्रशासकको विशेष भुमिका र जिम्मेवारीपूर्ण हुनुपर्दछ ।^{९१}

न्यायाधीशले मुद्दा मामिलामा वकील राख्न असक्षम पक्ष प्रति त्यस्तै गरी वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक एवं आर्थिक, सामाजिक रूपले उपेक्षित वर्ग प्रति कसरी व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने कुरा पनि न्यायिक आचारको दृष्टिबाट महत्वपूर्ण हुन्छ । सिद्धान्ततः अदालतले सबै सेवाग्राही प्रति समान व्यवहार गर्नु पर्छ तर जहाँ पक्षहरू नै समान छैनन् र असमानता एवं अपेक्षा यति गम्भिर छ कि मुद्दाको एउटा पक्ष आफ्नो कुरा राम्रोसँग भन्न पनि नसक्ने गरी उपेक्षित छ भने न्यायाधीशले त्यस्तो उपेक्षित पक्षले आफ्नो कुरा राम्रोसँग भन्न सक्ने वातावरण सुनिश्चित गर्नु पर्छ र न्यायिक निष्पक्षतामा शंका उत्पन्न नहुने हदसम्म अदालती सेवाको पहुँच बढाउने कोशिश गर्नु पर्छ ।

इजलासमा बस्दा न्यायाधीशले प्रायसः मुद्दाका पक्षहरूका कुरा सुन्नु पर्छ । मुद्दामा वकीलहरूले बहस समाप्त गरे पछि निर्णय सुनाउनु पूर्व यदि मुद्दाका पक्षहरू उपस्थित छन् र केही कुरा भन्न चाहन्छन् भने उनीहरूलाई आफ्नो कुरा संक्षेपमा राख्ने मौका दिनु राम्रो हुन्छ । यसो गर्दा र कहिलेकाँही मुद्दा चलिरहेकै बेला वा बयान बकपत्र कै चरणमा न्यायाधीशहरूले मुद्दाका पक्षहरूको दुर्व्यवहार भोल्नु पर्छ । त्यस्तो व्यवहार गर्ने पक्षलाई रोक्न र आवश्यक भए इजलासबाट नै उसलाई हटाउन पनि उनले आदेश दिन सक्छन् ।

घ. इजलासमा शान्ति र सुव्यवस्था

इजलास भित्र शान्ति र व्यवस्था बनाइ राख्नु न्यायाधीशको काम हो । खुला इजलासको अर्थ जो जसलाई जे भन्न र गर्न छुट हुने स्थान इजलास होइन । तर शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने नाउमा मुद्दाका पक्षलाई मुखै खोल्ल नदिने पनि न्यायाधीशले गर्नु हुँदैन ।

^{९१} टेकनारायण कुँवर, मुद्दाका पक्ष, कानून व्यवसायी, कर्मचारी, न्यायाधीश र इजलासको मर्यादा, न्याय चौतारी वर्ष २ अंक ३ २०६६ पृ. ८५-९३

अदालतमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने न्यायाधीशको जिम्मेदारी

कास्की जिल्ला अदालतमा २०४० को दशकमा घटेको एउटा घटनामा न्यायाधीशले शान्ति व्यवस्था बनाउन नसकेको एउटा स्पष्ट दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ ।

वि.स. २०४०।०४१ साल तिरको कुरा हो विद्यार्थी सुनिल गुरुङ एउटा आवसीय विद्यालयको ट्वाइलेटमा भुण्डिएको अवस्थामा फेला परे । पीडित पक्षको के भनाई रहयो भने यो आत्महत्या नभै हत्या हो र यसमा प्रिन्सिपलकी श्रीमती दोषी छन् । जव यो मुद्दा कास्की जिल्ला अदालतमा पेश भयो, पीडित पक्षबाट ठूलो समुदाय अदालतमा प्रवेश गरी इजलास नै खचाखच पारी बस्यो । सो हुललाई अदालत प्रवेशमा रोक्ने वा त्यसलाई मर्यादित र व्यवस्थित बनाउने बारेमा न्यायाधीशले केही कुरा गरेनन् । जबकी उनलाई प्रष्टै थाहा थियो त्यो हुल प्रतिवादी पक्षबाट कसैलाई बोल्न दिने पक्षमा थिएन । यही असजिलो स्थितिमा जव प्रतिवादीको रक्षाको लागि त्यहाँ उपस्थित भएका मध्ये पहिलो अधिवक्ताले बहस गर्न उभिए, उनलाई सो भिडले कुट्न थाल्यो र दाँत नै भाँची दियो । प्रतिवादी पक्षका वकीलहरु निरिह बनेर अदालतबाट निस्किए, उनीहरुको कुनै सुनुवाई भएन । यो कुरालाई लिएर न्यायाधीशको ठूलो आलोचना भयो ।

अदालतमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्नका लागि आवश्यक पर्दा न्यायाधीशले सुरक्षा संयन्त्र परिचालित गर्नु पनि पर्छ । अशान्ति मच्चाउने व्यक्तिलाई उनले सचेत गराउन र नमानेमा इजलासबाट नै हटाउने आदेश दिन र आवश्यकता अनुसार अदालतको अपहेलनामा मुद्दा चलाउन सक्छन् । साथै इजलासमा सम्मानपूर्वक नबस्ने, मास्क वा हेल्मेट लगाएर बस्ने, पत्रिका पढ्ने, ठूलो स्वरमा बोल्ने, चिच्याउने, मोबाइल सुन्ने, आपत्तिजनक वा उत्तेजक कपडा लगाउने, काममा नै बाधा पार्ने गरी कुरा गर्ने पक्षलाई इजलासबाट हटाउन सक्छन् ।^{७२}

ड. इजलासमा हथकडी

न्यायाधीशहरुले कहिले काही आफू समक्ष उपस्थित गराईएका वन्दीहरुको हथकडी खोल्न आदेश दिदैनन् वा दिए पनि यो किन जरुरी छ भन्ने वास्ता गर्दैनन् । वस्तुतः अदालतमा हथकडी लगाउनु कम्तिमा पनि देहायको दृष्टिबाट अस्वीकार्य छ ।^{७३}

- हथकडी लगाइएको पक्षले प्रभावकारी रूपमा आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न सक्दैन । हथकडीले उसलाई मनोवैज्ञानिक रूपले गाल्छ ।
- यो दोषी करार नभएसम्म अभियुक्तलाई निर्दोष अनुमान गरिनु पर्छ भन्ने मान्यताको विरुद्ध छ ।
- अभियुक्तलाई हथकडी लगाइनु इजलासकै मर्यादाको विपरित हुन्छ । न्यायाधीशले न्यायिक प्रक्रियालाई सधै मर्यादित बनाइ राख्नु पर्छ ।

^{७२} Jona Goldsmith, Order in the Court: Constitutional Issues in the Law of Courtroom Decorum, 31 Hamline L.Rev.1,25,35 (winter 2008)

^{७३} *Id* at p 29

च. लैङ्गिक तथा जातीय पूर्वाग्रह देखाएकोमा न्यायाधीश उपर कारवाई भएका केही अमेरिकी मुद्दाहरू

In re Berkheimer [877 A.2d 579 (pa.ct.Jud: Disc, 2005)] :

यो मुद्दामा पेन्सिलभानिया राज्यको एउटा मजिस्ट्रेट (Majesterial District Judge) उपर अदालतकी महिला कर्मचारीलाई यौनजन्य दुर्व्यवहार गरेको आरोपमा पदबाट हटाइयो । उनले ती कर्मचारीसँग उनीहरूले विरोध गर्दा पनि पटक पटक यौनिक रूपले सम्बेदनशील शब्दहरू व्यक्त गर्ने, महिलाको नग्न तस्वीर देखाउने र आफूले हेर्ने, बाल यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी मुद्दामा प्राप्त फोटोग्राफहरूको बारेमा विस्तृत रूपमा कुरा गरेका थिए ।

In re Seaman [133 N.J. 67, 627 A2d 106 (1993)]

यो मुद्दामा न्युयोर्क राज्यको माथिल्लो अदालतको न्यायाधीशलाई ६० दिन सम्म तलब सुविधा नपाउने गरी निलम्बन गरियो । उनलाई महिलाका कर्मचारीसँग यौनिक रूपले आपत्तिजनक कुराहरू गरेको र पटकपटक अनावश्यक रूपमा उनको शरीरको संवेदनशील भागमा छुने कार्य गरेको आरोप प्रमाणित भएको थियो ।

In re District Justice Bradford Clark Tillbers, [No.3JD.95674 A2d 1217(pa.ct.Jud.Dis.1996] :

यो मुद्दामा न्यायाधीश उपर न्यायिक व्यवहार बोर्ड (Judicial Conduct Board) ले मुद्दा दायर गरेको थियो जसमा न्यायिक अनुशासन अदालत (Court of Judicial Discipline) के निष्कर्षमा पुग्यो भने आरोपित न्यायाधीशले रक्सी सेवन गरी नसाको सुरमा कार्य गर्दथे, कार्यालयमा महिला कर्मचारीहरूको शरीरमा अनुचित रूपले छुने, सहकर्मीहरूको बीचमा यौनजन्य शब्दहरूको प्रयोग गरेका थिए । परिणामतः अदालतले उनलाई ६० दिनसम्म तलब सुविधा नपाउने गरी निलम्बन गर्‍यो साथै उनलाई रक्सी खाए नखाएको बारे उनी उपर हुने निगरानीलाई स्वीकार गर्ने सम्झौता स्वीकार गर्न पनि अदालतले आदेश दियो । जव उनले यस्तो सम्झौता गर्न अस्वीकार गरे उनलाई पदबाट हटाइयो ।

Matter of Inquiry Concerning a Judge [No.1496,261 GA 537, 407, SE 2d 743 (1991)]

यो मुद्दामा जर्जिया राज्यको एउटा न्यायाधीशलाई लैङ्गिक पूर्वाग्रह राखी टिप्पणी गरेकोमा सेवाबाट हटाइयो । यो निर्णय गर्नु पूर्व पनि दुई पटक सो न्यायाधीशलाई अनुपयुक्त टिप्पणी गरेकोमा अनुशासनात्मक कारवाई गरिसकिएको थियो । यो तेश्रो घटनामा उनले बच्चा आफूले राख्न पाउँ भन्ने एउटी आमाको निवेदनलाई उनी वैवाहिक सम्बन्ध बाहिरको एउटा पुरुषसँग बसिरहेको कारण जनाई अस्वीकार गरेका थिए । यहाँ सम्म त कुरा त्यति आपत्तिजनक हुँदैनथ्यो होला, उनले बाइबलबाट केही स्लोकहरू पाठ गर्दै महिला साक्षीहरूको बकपत्रको प्रमाणिक ग्राह्यताबारे नकारात्मक टिप्पणी गरेका थिए जुन आपत्तिजनक मानियो ।

In re Carr [593 So.2d 1044,105 (Fla.1992)]:

यो मुद्दामा फ्लोरिडाको एउटा न्यायाधीशलाई मुद्दाको सुनुवाई अवसरमा अभद्र व्यवहार गर्ने एउटा इटालियन पक्ष उपर व्यक्त गरिएको प्रतिक्रियाको कारण सचेत गराइयो । सो पक्षसँग उनले “तिम्रो इटालियन रिसलाई बाहिर कही बारमा फाल्न सक्छौ मेरो इजलासमा होइन । तिम्री डागो (Dago- इटालियनलाई प्रयोग गरिने अपमानजनक शब्द) भए जस्तै म पनि आइरिस हुँ” भनेका थिए ।

In re Esworthy, [568 N.E 2d 1195, 1196(N.Y.1991)]

यो मुद्दामा न्युयोर्क राज्यको पारिवारिक अदालतको एउटा न्यायाधीशलाई जातीय रूपले विभेदकारी शब्दहरू प्रयोग गरेकोमा सेवाबाट हटाइयो । उनले सो घटना पूर्व पनि त्यस्ता शब्दहरू प्रयोग गरेका थिए । उनी विरुद्धको मुद्दाहरूमा अदालत के निष्कर्षमा पुग्यो भने उनको व्यवहारले मुद्दाका पक्षहरूको लागि एउटा अस्वच्छ वातावरण सृजना गर्नुको साथै न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्थामा पनि नोक्सान पारेको छ ।

छ. होच्याउने शब्दावलीको प्रयोग ^{७४}

अमेरिकाको इलिनोइस राज्यको एउटा न्यायाधीशलाई उनले मुद्दाका पक्षहरूलाई होच्याउने गरी प्रयोग गरेको शब्दको कारण कारवाई गरियो । ती न्यायाधीशले एउटा अफ्रिकी अमेरिकी वयस्क प्रतिवादीलाई "Boy" भनी प्रयोग गरेको शब्दको कारण उनी पूर्वाग्रही रहेको भनी न्यायिक छानविन बोर्ड (Judicial Inquiry Board) मा मुद्दा हालियो । उक्त मुद्दामा उनले "When I am talking to you boy, you look at me भनेका थिए । ज्ञातव्य के छ भने अंग्रेजी भाषामा बोलीचालीमा आदरार्थी शब्द प्रयोग गर्दा Mr, Mrs, Ms आदिबाट मानिसको पछिल्लो नाम जस्तै Mr Smith, Ms Tutu आदि प्रयोग गरिन्छ भने अदालतमा कसैलाई पनि "Boy" वा "son" शब्द प्रयोग गर्नु वा उसको पहिलो नाम मात्र जस्तो Arnold, Richard वा Bob भनी बोलाउनु आदरार्थी मानिदैन । लैङ्गिक सचेतना एवं पूर्वाग्रहको विरुद्धमा अहिले त के सम्म पनि भन्न थालिएको छ भने समाजमा सभ्य र राम्रो मानिएका शब्दहरू Honey, Sweetie, Dear, Little lady, Pretty girl, Young lady आदि जस्ता शब्दहरूले सामाजिक संरचना भित्रको तह सोपान (Hierarchy) लाई जनाउने हुँदा प्रयोग गर्न हुँदैन ।^{७५}

माथि उल्लेखित मुद्दामा न्यायाधीशले फौजदारी मुद्दाको उक्त प्रतिवादीलाई "Boy" भन्नु अशिष्ट (Discorteous) थियो वा थिएन भन्ने कुरा सार्वजनिक बहसको विषय बन्यो । आफूले सो शब्द प्रयोग गरेको थियो भन्ने कुरा न्यायाधीशले स्वीकार गरे तर उनले कुनै पूर्वाग्रहका साथ वा रंगभेदी दृष्टिले वा होच्याउनको लागि त्यसो भनेका होइनन् भनी जिकिर गरे । साथै आफ्नो बचाउको लागि उनले सयभन्दा बढी उनलाई लेखिएका पत्रहरू प्रस्तुत गरे जसमा लेखकहरूले न्यायाधीशलाई कहिल्यै जातीय पूर्वाग्रह जनाउने शब्दावली प्रयोग गरेको सुनेका थिएनन् भनी लेखेका थिए । यो मुद्दामा इलिनोइस कोर्ट कमिसनले अन्ततः प्रतिवादीलाई Boy भनी सम्बोधन गरिनु आपत्तिजनक हो तर यो शब्द आफैमा जातीय विभेद फैलाउने खालको होइन र यसले न्यायाधीश पूर्वाग्रही रहेको वस्तुनिष्ठ रूपमा पुष्टि गर्दैन भन्यो ।

तर यो विवादले न्यायाधीशलाई के कस्ता शब्दद्वारा मुद्दाका पक्षलाई संबोधन गर्ने, के कसरी जातिय दृष्टिबाट अनुपयुक्त शब्दहरू प्रयोग गर्नबाट बच्ने भनी विशेष रूपमा सतर्क बनायो ।

नेपालमा न्यायाधीशहरूले इजलासबाट मुद्दाका पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्दा कतिको आदरार्थी शब्दको प्रयोग गर्छन् भन्ने कुरामा यसै भन्न सकिने स्थिति छैन । फैसलामा अधिकांश न्यायाधीशहरूले "तिमी" जनाउने शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ जस्तो "निर्दोष भन्ने जिकिर लिएका छन् तर निजको" यो होच्याउने सम्बोधन हो वा होइन सो विचारणीय छ । केही न्यायाधीशहरूले यसको सट्टा "निर्दोष भन्ने जिकिर लिनु भएको छ, तर वहाँको" भन्ने शब्दावलीको पनि प्रयोग गर्न थालेका छन्, फैसला लेख्दा "निर्दोष भन्ने जिकिर लिएका छन् तर निजको", भन्नु पर्याप्त रूपमा आदरार्थी भयो वा भएन भन्ने कुरामा छलफल गर्न सकिन्छ र बोलीचालीमा तिमी वा त शब्दको प्रयोग भने सर्वथा अस्वीकार्य छ । साथै बोलीचाली र व्यवहारमा लैङ्गिक रूपमा निष्पक्ष शब्दको प्रयोग पनि अपेक्षित छ ।

^{७४} Cynthia Gray, AVOIDING THE APPEARANCE OF IMPROPRIETY: WITH GREAT POWER COMES GREAT RESPONSIBILITY, 28 U. Ark. Littl Rock L. Rev. 63, 36 (Fall 2005)

^{७५} Pennsylvania Interbranch Commission for Gender, Racial and Ethnic Fairness, ACHIEVING FAIRNESS THROUGH BIAS –FREE BEHAVIOUR: A packet guide for the pennsylvania courts at p 10

ज. विचारमा स्थिरता

न्यायाधीशले न्यायिक र कानूनी प्रश्नमा बरोबर आफ्नो धारणा परिवर्तन गर्नु हुँदैन । कुनै मुद्दामा नयाँ तथ्य वा पहिले उजागर नभएको कानूनी प्रश्न वा नजिरको कारण आफ्नो धारणा बदल्नु पर्ने भयो भने उसले सो कुरा स्पष्टसँग लेख्नु पर्छ । नेपालमा आफ्नो पहिलेको राय विना कारण नलेखी बदलेकोमा न्यायाधीशहरू विवादमा परेका छन् । यस बारेमा सबैभन्दा चर्चित विवाद पिताम्बर भूसालको मुद्दामा तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश नयन बहादुर खत्रीले आफ्नो राय बदलेको विषय हो । भएको के थियो भने यो मुद्दामा तीन जनाको फुलवेञ्चमा लेनदेन व्यवहारको १६ नं र रजिष्ट्रेशनको १ नं. को व्याख्या गर्दै पिताम्बर भूसालको विरुद्ध फैसला दिईएको थियो । तर जब यो मुद्दामा सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित सबै न्यायाधीश वसी हेरिदिनु भन्ने हुकुम प्रमाङ्गी भएर आयो, तब बहुमत पिताम्बर भूसालको पक्षमा बन्यो । नयन बहादुर खत्रीले विना हिचकिचाहट आफ्नो पहिलेको राय छाडी बहुमतको रायमा सही गरे । तर यो विषय यही टुङ्गिएन । अधिवक्ता प्रकाश वस्तीले एउटा लेख मार्फत नयन बहादुर खत्रीको सो कार्यको आलोचना गरे । त्यसमा अधिवक्ता वस्तीको तर्क के थियो भने न्यायाधीशले आफ्नो कार्यमा सधैं एक धारबाट हिड्नु पर्छ अर्थात् उ Consistent हुनुपर्छ । यदि नयाँ तथ्य, नजिर वा कानूनको नयाँ व्याख्याबाट पहिलेको राय ठिक थिएन भन्ने देखिन्छ भने न्यायाधीशले आफ्नो पूर्व राय बदल्न सक्छ तर किन गर्नु परेको हो स्पष्ट कारण खोल्नु पर्छ । यद्यपि सो आलोचनात्मक टिप्पणीलाई लिएर अधिवक्ता वस्तीले अदालतको अपहेलना गरेको भन्ने मुद्दा खेप्नु पर्यो, तर उनको कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता एवं परिपाटी अनुकूल थियो र प्रधान न्यायाधीश नयन बहादुर खत्रीले जो गरेका थिए त्यो न्यायिक क्षेत्रमा मान्यता प्राप्त सिद्धान्त अनुरूप थिएन ।

क. निर्णय र फैसला

नेपालमा पछिल्लो समयमा आएर निर्णय गर्ने मिति तोक्ने र लिखित फैसला दिने कुरामा अत्यन्त वेवास्ता गरिएको पाइएको छ । मुद्दा अत्यन्त जटिल भै तत्कालै निर्णय गर्ने समयले नभ्याउँदा सर्वोच्च अदालतको तहमा र विशेषतः पूर्ण इजलासका मुद्दाहरूमा निर्णय सुनाउने तारिख तोकिने गरेको हो । २०३० र २०४० को दशकमा यो लेखक सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासमा इजालस अधिकृत हुँदा, पूर्ण इजलासमा प्रायः मुद्दाहरूमा बढिमा एक पटक र सारै कम मात्र स्थितिमा दुई पटकसम्म निर्णय सुनाउने तारिख तोकिनथ्यो । तर जहाँ त्यसो गरिन्थ्यो, निर्णय सुनाउने भनी तोकिएको दिनमा फैसलाको पूर्ण पाठ नै तयार हुन्थ्यो र तुरुन्तै पक्षहरूलाई उपलब्ध गराइन्थ्यो । संयुक्त इजलासमा निर्णय सुनाउने कुरा अपवाद जस्तै थियो । वि.सं. २०४७ पछि निर्णय सुनाउने कुरा सर्वोच्च अदालतको तहमा नियम जस्तै बनेको भन्ने गुनासो सुन्ने गरिएको छ । फैसलाको पूर्ण पाठ तयार हुन पनि महिनौं, कहिलेकाँही त वर्षौं लाग्ने गरेको गुनासो आउने गरेको छ । एउटा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा त यतिसम्म भएको छ कि फैसलाको पूर्ण पाठ कहिल्यै तयार भएन र सो नगरी सो मुद्दामा निर्णय गर्ने सबै न्यायाधीशहरू सेवा निवृत्त हुनुभयो ।^{९६} फैसला तयार गर्न महिनौं कुर्नु परेका दृष्टान्तहरू पुनरावेदन र जिल्ला अदालतको तहमा पनि भेटिन्छन् । यी कुराहरू विशेष काल र परिस्थितिमा गरिनु पर्ने सम्बन्धित अदालतको व्यवस्थापकीय बाध्यता हुन सक्छ तर न्यायिक आचारको दृष्टिले यी कुराहरू उपयुक्त होइनन् ।

हामीकहाँ पुनरावेदन र जिल्ला अदालतको तहमा फैसलाको सार निर्णय कितावमा लेखी न्यायाधीशले सही गरी राखिन्छ । सर्वोच्च अदालतको तहमा २०२० को दशकसम्म त्यसरी नै राय किताव तयार हुने र न्यायाधीशले सही गरी राख्ने गरिएकोमा २०३० को दशकमा फैसला तयार भएपछि राय कितावमा चाही लेखी राख्ने तर न्यायाधीशले सही नगर्ने गरियो । २०४० को दशकमा आएर त्यसलाई पूर्णतः त्यागियो । हाल जहाँ फैसला तुरुन्तै कार्यान्वयन गरिनु पर्ने आवश्यकता छ, त्यस्तोमा फैसलाको मजबुन आदेशको रूपमा तयार गरी सहि गरिन्छ, सार्वजनिक गरिन्छ तर जहाँ सामान्य सदर, उल्टी वा केही उल्टि भन्ने सम्म छ, त्यस्तोमा फैसलाको पूर्ण पाठ प्राप्त भएपछि मात्र पक्षहरूले थाहा पाउँछन् । न्यायिक

^{९६} हेनुहोस् बालकृष्ण न्यौपाने वि. प्रधान मन्त्री गिरीजाप्रसाद कोइराला, टककपुर बाध सम्बन्धी मुद्दा संवैधानिक कानून पहिलो भाग (२०१५-०६७) भाग १० सम्म पृ. १फैसला को पूर्णपाठ कहिल्यै तयार भएन ।

पारदर्शिता तथा जवाफदेहिताको दृष्टिकोणबाट यी कुराहरु त्यति उचित होइनन् । फैसला त्यही दिन दिन सकिन्छ भने फैसला के भयो भन्ने कुराको अभिलेख नराखे पनि होला, होइन भने के निर्णय भएको थियो भन्ने कुराको संक्षिप्त नै भएपनि श्रव्य, दृश्य वा लिखित अभिलेख रहनु सबै तहका अदालतहरुको लागि वाञ्छनीय हुन्छ ।

कतिपय देशहरुमा पहिला संक्षिप्त फैसला दिएर पछि पूर्ण फैसला दिने चलन छ । त्यस्तै गरी न्यायाधीशले फैसला मौखिक सुनाउने, स्टेनोले टिप्ने र पछि लिखित रुपमा दिने वा न्यायाधीशले बोलेको कुरा रेकर्ड गरी पछि लेखबद्ध गर्ने पनि कतिपय मुलुकमा गरिन्छ । यस्तोमा न्यायाधीशले आफ्नो फैसला कतिसम्म सुधार गर्न सक्छ भन्नेमा बैङ्गलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा एउटा निर्देशन फेला पर्छ जसमा भनिएको छ:

In court, depending on any applicable conventions, a judge should not ordinarily alter the substance of reasons for a decision given orally. On the other hand, the correction of slips, poor expression, grammar or syntax and the inclusion of citations omitted at the time of delivery or oral reasons for judgment are acceptable.^{७९}

३. अदालत बाहिरको व्यवहार (Off the Bench Behaviour)

यस अधिका परिच्छेदहरुमा न्यायाधीशको पद सार्वजनिक जवाफदेहीको पद हुँदा इजलासको समय मात्र होइन इजलास बाहिरको अर्थात् कार्यालय बाहिरको समय पनि सार्वजनिक निग्रानीमा पर्दछ भन्ने उल्लेख गरिसकिएको छ । समाजले न्यायाधीशलाई एउटा निष्पक्ष व्यक्तिको रुपमा मात्र होइन एउटा आदर्श पुरुषको रुपमा पनि हेर्ने हुँदा त्यस्तो अपेक्षाको विपरित उसले व्यवहार गर्न मिल्दैन । न्यायिक आचार संहितामा स्पष्टसँग भनिएको छ : “एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा न्यायाधीशको आचरण निन्दनीय छैन भन्ने कुरा न्यायाधीशले व्यवहारतः सुनिश्चित गर्नु पर्छ”^{७९}

न्यायाधीशले गर्ने व्यवहार न्यायिक स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, निष्ठा, सदाचार सवैसँग सम्बन्धित छन् । उदाहरण को लागि न्यायाधीशको अनावश्यक र विवादास्पद सामाजिक सम्बन्धले न्याय सम्पादनमा असर पर्न सक्छ,^{७९} न्यायिक स्वतन्त्रताको चुरो कुरो नै कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबाट स्वतन्त्रता भन्ने हुँदा उसले कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाका सदस्यहरु तथा राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ताहरूसँग अनावश्यक हिमचिम गर्नबाट जोगिन सकेन भने उसलाई न्यायिक स्वतन्त्रतासँग सम्झौता गरी कुनै दल विशेषको प्रभावमा परी निर्णय गरेको आरोप लाग्न सक्छ ।^{८०} त्यतिमात्र होइन कुनै पनि व्यक्तिसँग अनावश्यक रुपमा सम्बन्ध वा सम्पर्क बढाएको कारण उसको न्यायिक निष्पक्षतामा नै आँच आउने कार्य उसले गर्नु हुँदैन ।^{८१} न्यायाधीशले सधैँ के कुरा मनमा राख्न जरुरी हुन्छ भने उसका हरेक क्रियाकलापहरु सदाचार पूर्ण हुनुपर्छ । सदाचार विपरितका कार्य मात्र होइन सदाचार विपरित देखिने कुनै पनि कार्य गर्नबाट उ सदा अलग रहनु पर्छ ।^{८२} उसको पद सार्वजनिक जवाफदेहीको पद हुँदा उसका हरेक क्रियाकलापको व्यक्ति र समाजबाट

^{७९} Commentary on Bangalore Principles p 83

^{७८} आचार संहिता ५.१

^{७९} आचार संहिता ३.२

^{८०} ऐ.ऐ. ३.३

^{८१} आचारसंहिता ४.३

^{८२} आचार संहिता ६.१

नित्य निगरानी, अनुगमन र मूल्याङ्कन हुने गर्दछ । त्यसैले न्यायिक पदको गरिमा र मर्यादालाई उसले सदैव ख्याल राख्नु पर्छ ।^{५३}

यति हुँदा हुँदै पनि न्यायाधीश स्वतन्त्रता विहिन रोबट भने अवश्य होइन । उसले अन्य नागरिक सरह विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता वा कुनै संघसंस्था खोल्ने वा सदस्य हुने अधिकार राख्दछ ।^{५४} त्यस्तै गरी उसले न्यायाधीश समाज नेपाल जस्ता न्यायाधीशहरूको संघ वा संगठन खोल्नु सदस्यता लिन वा न्यायाधीशहरूको हितको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थाहरूमा सहभागी हुन सक्छ ।

Whether or not a could file a defamation suit? This is what one judge said about it:
'For my part I do not know how it could be said that a judge of whom it is falsely published that he accepted a bribe to decide a case a articular way could not sue to secure public vindication'.^{५५}

न्यायाधीशले अदालत बाहिर गर्न हुने व्यवहार बारे मोटामोटी खाका आचार संहिताले कोरे पनि न्यायाधीशको दैनिक जीवनमा आई पर्ने द्विविधाजनक स्थितिमा यसो गर्नु वा नगर्नु भनी निर्देश गर्दैन । त्यसैले न्यायाधीशले गर्न हुने वा नहुने बारेमा तुलनात्मक विधिशास्त्रका केही कुराहरूले हामीलाई मार्ग दर्शन गर्छन् ।

आचार संहिताले न्यायिक कर्तव्य पालनमा बाधा नपर्ने गरी स्पष्ट रूपमा देहायका कार्यहरू गर्न न्यायाधीशहरूलाई अनुमति दिएको छ ।

- क) कानून, कानूनी पद्धति, न्याय प्रशासन वा त्यस्तै विषयमा लेखन, प्रवचन दिन, अध्यापन गर्न वा ती विषयमा देशभित्र वा बाहिर आयोजित कुनै सार्वजनिक कार्यक्रममा उपस्थित हुन वा छलफलमा सहभागी हुन,
- ख) न्यायाधीशको निष्पक्षता वा तटस्थतामा प्रतिकूल असर नपर्ने भएमा, सरकारी संस्था, सरकारी आयोग, समिति वा सल्लाहकार संस्थाका सदस्यको रूपमा कार्य गर्न,
- ग) न्यायिक पदको गरिमामा आच नआउने वा न्यायिक कर्तव्यको पालनामा कुनै तरहबाट बाधा नपर्ने अन्य कुनै काम कारवाहीमा सहभागी हुन

In re Colleser [126 N.J. 468, 473, 599 A 2d 1275 (1992)]

यो मुद्दा न्यायाधीशले पदीय हैसियत दुरुपयोग गरी रवाफ जमाई कानून छल्न खोजेको कुरासँग सम्बन्धित छ । यहाँ अमेरिकाको एउटा न्यायाधीशले रक्सी खाई गाडि हाकिरहेको अवस्थामा प्रहरीले रोकरी र लाइसेन्स देखाउन भन्यो तर उसले आफू माथिल्लो अदालतको न्यायाधीश हुँ भनी पक्राउ हुनबाट जोगिन खोज्यो । त्यति मात्र होइन रक्सी खाए वा नखाएको भनी गरिने जाँच (Sobriety test) मा पनि उसले सोही कुरा दोहर्न्यायो । उसलाई न्युजर्सीको सर्वोच्च अदालतले दोषी ठहर गऱ्यो । यसमा न्यायाधीशले उसको न्यायिक पदबारे जानकारी दिएर सो पदको कारण विशेष सुविधा पाउने अपेक्षा गरेको हुँदा पदीय मर्यादाको प्रयोग व्यक्तिगत लाभ प्राप्त गर्न प्रयास गऱ्यो भन्ने अदालतको ठहर थियो ।^{५६}

न्यायाधीशले अदालत बाहिर गर्न नहुने कामहरू मध्ये आफू समक्ष वा अर्को कुनै इजलासमा विचाराधीन मुद्दाको बारेमा प्रतिक्रिया दिनु पनि पर्न आउँछ । यसले सो कुरा व्यक्त गर्ने न्यायाधीश निष्पक्ष छैन भन्ने त देखिन्छ नै, संस्थागत रूपमा पनि अदालतलाई विवादमा तान्दछ ।

^{५३} ऐ.ऐ. ६.२

^{५४} ऐ.ऐ. ६.६ नेपालका कतिपय न्यायाधीशहरू नेपाल कानून समाज तथा सार्कलका सदस्य छन् ।

^{५५} Cited in David Wood, *supra* note 65 at p 21

^{५६} Cynthia Gray, *supra* note 74 at p. 69

यसैसँग जोडिएको अर्को प्रश्न न्यायाधीशले आफ्नो फैसलाको व्याख्या गरी लेख लेखन वा अन्तरवार्ता दिनु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने हो । यस बारेमा भारतका भूतपूर्व प्रधान न्यायाधीश वाई. वि. चन्द्रचुडको भनाई निकै नै मर्मस्पर्शी छ । उनले परित्यक्त मुस्लीम महिला साह वानुको मुद्दा (Shah Banu Case) मा कुरान समेतको व्याख्या गर्दै उनलाई भरणपोषणको अधिकार छ भन्ने फैसला गरे । उनको यो फैसलाको मुस्लीम समुदायबाट ठूलो आलोचना भयो । तर उनले पदमा रहेसम्म आफ्नो फैसला बारेमा केही कुरा व्यक्त गरेनन्, तर जव उनी सेवा निवृत्त भए र धेरै जोड गरियो तव उनले एउटा लेख मार्फत सुनुवाईको वातावरण र पेश गरिएका तथ्य बारेमा स्पष्ट गरे । आफ्नो फैसलाको प्रतिरक्षा त गरेनन् यही लेखमा उनले साह वानुमा आफूहरूले दिएको फैसलाको किन प्रतिरक्षा नगर्ने भन्ने स्पष्ट गर्दै भने :

"It is both improper and impossible for the judges to enter the fray of public controversies and explain why they took a particular view. If they were to indulge in that exercise, they would be only writing yet another judgement."^{५९}

पश्चिमी अदालतहरूमा न्यायाधीशहरूका विभिन्न किसिमका यौनजन्य क्रियाकलापका कारण उनीहरूले न्यायिक मर्यादा एवं आचारको उल्लंघन गरेको आरोप लाग्ने गरेका छन् । कही न्यायाधीशलाई पेरोल वा सजाय स्थगन भएको अपराधीसँग यौन सम्पर्क गरेको, कही पुरुष वा महिला वकीलसँग यौन सम्पर्कमा रहेको आदि कारण विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा अनुचित रहेको देखिएको (Appearance of Impropriety) आदि कारण न्यायिक आचारको उल्लंघन भएको आदि आरोप लाग्ने गरेको छ । यस बाहेक पनि न्यायाधीशको दम्पति वा परिवारजन राजनीतिक दलको सदस्य रहेको कारण चुनाव अभियानको लागि चन्दा उठाउने कार्यमा संलग्न रहेको आदि कुरा पनि आचारको सन्दर्भमा उठेका छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा न्यायाधीशले राम्रोसँग ध्यान नदिएको कुरा उनीहरूका निजी निवासमा मुद्दाका पक्ष वा वकीललाई भेट्नु हुन्छ वा हुँदैन, मुद्दाका पक्ष वा वकीलसँग के कस्तो सम्पर्क कायम राख्न हुन्छ, राजनीतिक दल व्यक्ति वा नेताहरूसँग कुन तहको सम्बन्ध कायम गर्नु हुन्छ, वा आतिथ्य स्वीकार गर्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने हो ।

केही वर्ष पहिले प्रधान न्यायाधीशले निजी निवासमा भ्रष्टाचारको मुद्दा खेपिरहेको राजनीतिक दलको नेतालाई भेटेको भन्ने समाचार सञ्चार माध्यममा आयो । संयोग यस्तो पर्यो कि सो पछि ती व्यक्तिले भ्रष्टाचार मुद्दामा सफाई पाए । यो विषयमा वारमा पनि गाँडगुई चल्यो तर न्याय परिषद्को कुनै पनि बैठकमा यो विषयले चर्चा सम्म पनि पाएन । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा एशिया र प्रशान्त क्षेत्रको लेखकहरूको भेलामा न्यायिक आचारबारे कुरा हुँदा यो विषयमा चर्चा चल्यो । न्यायिक आचारका लेखकले यस यो घटना बारे देहायको आलोचनात्मक टिप्पणी गरे ।

"This incident illustrates how Supreme Court judges continue to publicly disregard ethical standards and consider themselves immune from accountability, which, in turn, undermines attempts to change behavior and projects perverse role models for the lower courts."^{५५}

नेपालमा न्यायाधीशहरूले राम्रोसँग ध्यान नदिएको कुरा कसलाई भेट्न हुन्छ र कसलाई भेट्न हुँदैन भन्ने हो । कतिपय न्यायाधीशहरूले मुद्दाका पक्षहरूलाई आफ्नो निजी निवासमा सहज रूपमा भेट्छन् । आफ्नो अदालतमा वहस पैरवी गर्ने कानूनी व्यवसायीहरूले त यसलाई न्यायिक शिष्टाचारको रूपमा लिन्छन् । इजलासमा जानु अघि न्यायाधीशहरूलाई चेम्बरमा भेट्ने, अफ उनीहरूसँग बसेर चिया नै खाने चलन पनि कतिपय अदालतहरूमा कायम छ । यस्ता व्यवहारहरू गर्ने न्यायाधीश निष्पक्ष नै हुँदैनन् भन्ने

^{५९} Y.V. Chandrachud, Shah Bano Rivisted, Lex Et Juris, May 1986 at p. 7.

^{५५} Hari Phuyal, "The Evolution of the Judicial Council, The Nepal Experience, in SEARCHING FOR SUCCESS IN JUDICIAL REFORM (Livingston Armitage ed.) Delhi, Oxford University Press

लेखकको भनाई होइन तर न्यायाधीशहरूले निष्पक्षतालाई अत्यन्त महत्व दिनु पर्छ सर्वसाधारणको नजरमा निष्पक्ष नदेखिने, कुनै पनि कार्य गर्नु हुँदैन । त्यस्तै गरी न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षतामा आँच आउने कुनै पनि कार्य उनीहरूले गर्नु हुँदैन । साथै निष्पक्षताको दृष्टिबाट अनुपयुक्त (improper) मात्र होइन अनुपयुक्त देखिने (appearance of impropriety) कुनै पनि कार्य गर्नु हुँदैन ।

यसैसँग सम्बन्धित म सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासमा इजलास अधिकृत हुँदाको दुईवटा घटनाहरूलाई पाठकहरू सामु राख्न चाहन्छु ।

प्रधान न्यायाधीश नयन बहादुर खत्रीको समय थियो । म वहाँको इजलासमा अधिकृत थिएँ । अहिलेको पूर्ण इजलास कक्षमा इजलास बस्नु पर्ने थियो र हामीहरू त्यसैको तयारीमा थियौँ । इजलासमा बहसको लागि बरिष्ठ अधिवक्ता शम्भुप्रसाद ज्ञवाली आइसक्नु भएको थियो । म इजलास तयार भएको खबर गर्न प्रधान न्यायाधीशको चेम्बरमा गएँ । के अलमल थियो कुन्ती, प्रधान न्यायाधीशले इजलासमा को आएको छ भनी सोध्नु भयो । मैले ज्ञवाली जी हुनुहुन्छ भने । त्यस पछि वहाँले ज्ञवाली जीलाई भित्र चेम्बरमा बोलाउनु भन्नु भयो । मैले सोही कुरा ज्ञवाली जीलाई भनें वहाँले अचानक अनुहार विगार्नु भयो र भन्नु भयो “म मुद्दामा बहस गर्न आएको, यतिखेर चेम्बरमा जानु उचित हुन्छ र ?” वहाँ केही बेर संकोचमा रोकिनु भयो, अन्त्यमा प्रधान न्यायाधीशलाई टार्न सक्नु भएन, इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि चेम्बरमा जानु भयो र छोटो कुरा गरी फर्कनु भयो । न्यायिक आचार बारे ज्ञवाली जी मा रहेको यो अत्यन्त उच्च स्तरको धारणा एवं व्यवहारले गर्दा वहाँ प्रतिको मेरो आदर अरु बढ्यो ।

यथार्थमा ज्ञवाली जी को यो व्यवहार अत्यन्त उच्च स्तरको आदर्शयुक्त थियो । मैले यो घटना अन्य इजलासका अधिकृतहरूलाई सुनाए । कुराकानी कै क्रममा एकजना म भन्दा बरिष्ठ अधिकृतले त्यस्तै अर्को घटना पनि मलाई सुनाए । उक्त घटना बरिष्ठ अधिवक्ता कृष्ण प्रसाद घिमिरेसँग सम्बन्धित थियो । उनका अनुसार एकजना न्यायाधीशले बरिष्ठ अधिवक्ता कृष्णप्रसाद घिमिरेलाई चेम्बरमा बोलाउँदा म इजलासमा बहस गर्न आएको हुँ चेम्बरमा होइन भनी चेम्बरमा जानु भएन भनी सुनाए । अहिले न्यायिक आचारबारे लेख्न बस्दा मलाई तत्कालीन समयका बरिष्ठ कानून व्यवसायीहरूले गरेको व्यवहार (एउटा प्रत्यक्ष देखेको र अर्को सुनेको) आदर्शपूर्ण थिए भन्ने लाग्छ ।

म सर्वोच्च अदालतमा इजलास अधिकृत तथा तत्कालीन प्रधान न्यायाधीशको निजी सहायक हुँदाको अर्को घटना पनि सम्भवतः न्यायिक आचारको दृष्टिबाट चर्चा गर्नु उपयुक्त छ ।

प्रधानन्यायाधीश नयन बहादुर नै हुनु हुन्थ्यो । मैले भर्खर भर्खर मात्रै वहाँको इजलासमा काम गर्न थालेको थिएँ । मलाई न्यायिक व्यवहारबारे पटककै ज्ञान थिएन । एकदिन यस्तो भयो कि वहाँको निजी सहायकले विदा लिइन् । मैले केही दिनको लागि उहाँको निजी सहायकको पनि काम गर्नु पर्ने भयो । सोही समयमा एक दिन एकजना भारतीय उच्चतम न्यायालयमा बहस पैरवी गर्छु भनी बताउने व्यक्ति प्रधान न्यायाधीशको कार्यालयमा आए र प्रधान न्यायाधीशलाई भेट्न पाइन्छ कि भनी सोधे । मैले आज त सम्भव छैन, अर्को दिन हो भने म कुरा राखिदिन्छु भनें । यस पूर्व नै अर्को विदेशीले भेट्न खोज्दा मलाई प्रधान न्यायाधीशले कुनै पनि विदेशीलाई समय नलिई उसले किन भेट्न खोज्दैछ भनी नबुझी भेट्न हुँदैन भनी सिकाउनु भएको थियो । त्यसैले म सतर्क थिए । तर सो भारतीय वकीलले अर्को दिन आफूलाई समय नभएको र भेट्ने खासै प्रसङ्ग नभएको कुरा बताए पछि भेटाउनु पर्ने देखिएन । मैले प्रधान न्यायाधीशलाई अनुरोध नै गरिन ।

जानुपूर्व उक्त आगन्तुकले प्रधान न्यायाधीश अहिले कहाँ हुनुहुन्छ भनी सोध्यो । मैले भित्र चेम्बरमा मुद्दा हेर्दै हुनुहुन्छ भने । सर्वोच्च अदालत निर्माणाधीन अवस्थामा भएको कारण कहिले काही प्रधान न्यायाधीशको वेञ्च चेम्बरमा पनि लाग्दथ्यो । त्यो दिन जब प्रधान न्यायाधीशले चेम्बरमा मुद्दा हेर्दै हुनुहुन्छ भनी मैले भने तब उक्त आगन्तुकले “चेम्बरबाट मुद्दा हेर्ने” भनी आश्चर्य प्रकट गर्‍यो । पछि मैले थाहा पाएँ यद्यपि भारतमा पनि न्यायाधीशहरूले चेम्बरबाट नै मुद्दाको सुनुवाई गरी आदेशहरू जारी गर्दछन् तर सो सामान्य अवस्थामा होइन । अदालत विदामा रहेको समयमा मात्र न्यायाधीशहरूले त्यसो गर्छन् । हाम्रा प्रधान न्यायाधीशले कार्यालय खुलेको दिनमा नै जुन चेम्बरबाट सुन्ने कार्य गर्नु भएको थियो त्यो अनुपयुक्त थियो ।

न्यायाधीशहरूले कसको आतिथ्य स्वीकार गर्नुहुन्छ वा हुँदैन भन्ने कुरालाई पनि हाम्रो न्यायिक समुदायले त्यति वास्ता गरे जस्तो देखिँदैन । अदालतमा मुद्दा चलिरहेका पक्षहरूको कुनै पनि प्रकारको आतिथ्यलाई न्यायाधीशले स्वीकार गर्नु हुँदैन, भन्ने कुरामा दुई मत छैन । तर आफ्नो अदालतमा नियमित रूपमा बहस गर्ने कानून व्यवसायीहरूको हकमा के कस्तो आतिथ्य वा आमन्त्रणलाई न्यायाधीशले स्वीकार गर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा न्यायाधीशहरू बीच स्पष्ट मत बन्न सकेको छैन । उनीहरूको घरमा आयोजना हुने विवाह, व्रतबन्ध जस्ता सामाजिक कार्यक्रमहरूमा सामुहिक रूपमा दिइएको निमन्त्रणलाई स्वीकार गर्नु सम्भवतः उपयुक्त हुन्छ तर उनीहरूले व्यक्तिगत रूपमा आयोजना गरेको लन्च वा डिनर त्यस्तै गरी उनीहरूको आग्रहमा हुने पर्यटन आदिमा सहभागी हुनु आचारको दृष्टिबाट उपयुक्त हुँदैन । तर कतिपय न्यायाधीशहरूले यो कुरालाई ख्याल गरेको पाइँदैन । किनभने यदि न्यायिक आचारले मुद्दाका पक्षहरूसँग एक पक्षिय रूपमा गरिने सञ्चार (Ex parte Communication) लाई आपत्तिजनक मान्छ भने यो कुरा ती पक्षका प्रतिनिधिको रूपमा कार्य गर्ने कानून व्यवसायीको हकमा पनि लागू हुन्छ । यस्ता कार्यबाट न्यायाधीश निष्पक्ष छैन भन्ने शंका उब्जन सक्छ ।

Giving life to the appearance of impropriety principle does not mean that judge must conduct their lives as cloistered monks. Nor does it mean that judges should be scared of their shadows, smell a rat under every rock and recuse willy-nilly in every case where there is a speculative whiff of impropriety. The appearance standard is based on the reasonable person standard, a standard judges themselves invoke in countless cases. Implicit in the canons and in society's trust in the judicial is the expectation that judges will exercise judgement and common sense in invoking standard.

-M. Margaret Mckeowe^{९९}

न्यायाधीशले राजनीतिक व्यक्तिहरूसँग कुन तहको सम्पर्क गर्नु हुन्छ भन्ने बारेमा पनि विद्वानहरूको विभिन्न मत छ । न्यायिक आचारको इतिहासको स्वयं न्यायमूर्ति टाफ्ट (Howard Taff), जसले आचार संहिता बनाउने कार्यको अगुवाई गरे, अमेरिकी संसद (US Congress) को सदस्यलाई कुनै विलमा लवी गरिदिन अनुरोध गर्दै आफ्नो लेमोजिन चढ्न दिएकोमा विवादमा परे ।^{९०}

भारतमा आपतकाल पश्चात् इन्दिरा गान्धीले पुनः चुनाव जिती प्रधानमन्त्री बने पछि न्यायमूर्ति भगवतीले उनलाई लेखेको वधाइपत्र सधैँ विवादमा रह्यो । सो पत्रमा न्यायमूर्ति भगवतीले देहायको कुरा लेखेका थिए:

"May I offer you my heartiest congratulations on your resounding victory in the elections and your triumphant return as the Prime Minister of India. I am sure that with your iron will and firm determination, uncanny insight and dynamic vision, great admiring love and affection of the people and above all, a heart which is identified with the misery of the poor and the weak, you will be able to steer the ship of the nation safely to its cherished goal. "^{९१}

यद्यपि यो पत्र व्यक्तिगत थियो, जव यो मिडियामा आयो जसको न्यायिक क्षेत्रबाट ठूलो आलोचना भयो । यथार्थमा यो आलोचनाले न्यायमूर्ति भगवतीलाई यति धेरै पछ्यायो कि तीस वर्ष पछि आएर उनले

^{९९} M. Margaret Mckeowe, Recusal on Appeal: Don't Shoot the Canons; Maintaining the impropriety standard, 7. J. App.Prac and Process 45, 55 (Spring 2005)

^{९०} Id p 57

^{९१} Indian Express, <http://www.indianexpress.com/news/if-judges-show-anger-unnecessarily-people-will-feel-we-are-just-like-ordinary-people.-we-have-to-show-our-stature-is-above-that./858177/0> assessed on Jan 7, 2013

गल्ती भएको स्वीकार गर्दै भने "...not that the praise was ill informed but as a judge, as the chief justice, I should not have written."^{१२}

हामी सबैलाई थाहा छ, न्यायमूर्ति भगवती, न्यायमूर्ति अ्यैर भारतका मात्र नभै समस्त दक्षिण एशियामा नै आदर गरिने न्यायाधीश हुन् । न्यायिक सक्रियता मार्फत उनीहरूले अदालतलाई पीडित जनताको भरपर्दो साथीको रूपमा स्थापित गराउने प्रयास गरे । सो गर्ने क्रममा उनीहरूले भारतीय संविधानको धारा १२,१३,१४, १९ र २१ को पुन लेखन नै गरे । इतिहासमा आफ्नो नाम दर्ज गराउने यी न्यायाधीशलाई पनि आलोचनाले जीवनभर छाडेको छैन । त्यो आलोचनाको एउटा कारण स्वं इन्दिरा गान्धीलाई लेखेको माथि दिइएको वधाइपत्र थियो । हामी न्यायाधीशहरूले सधैं सर फ्रान्सिस बेकनको यो भनाई मनमा राख्नुपर्छ, जसले भन्छन् "The more a man is ashamed of, the more respectable he is."

न्यायाधीशहरूले इजलास भित्र र इजलासमा नवस्दा गर्नुपर्ने व्यवहार बारेमा गर्न हुने र नहुने कुराहरूको एउटा चेकलिष्ट नै बनाए के भो त भन्ने प्रश्न विद्वानहरू बीच उठ्ने गर्छ । यो कुरामा दम पनि छ । हाम्रो आफ्नै सन्दर्भमा हेर्दा पनि २०५५ सालको आचार संहिताले न्यायाधीशहरूले इजलासमा रक्सी खान हुँदैन भनेको छ, अर्थात् गर्न नहुने कामको एउटा सूचि नै दिएको छ । यस्तो सूचिले गर्न हुने र नहुने कुरा बीचको सीमा स्पष्टसँग कोर्छ । तर यस्तो सूचि दुई कारणले आपत्तिजनक छ: प्रथमतः यसले न्यायाधीशहरूलाई कसरी हेरिएको रहेछ भन्ने देखाउँछ । यस्तो सूचि बनाउँदा, न्यायाधीशहरूले यस्ता नचाहिदा कार्यहरू गर्ने भएर नै त गर्न हुँदैन भनिएको होला नि भन्ने पनि पर्छ । अर्थात् सामाजिक नैतिकताको कुन स्तरमा उनीहरू रहेछन् वा उनीहरूलाई हेर्न खोजिएको रहेछ भन्ने देखिन्छ । दोश्रो सामाजिक नैतिकताको मान्यता र त्यसको आधारविन्दु सदा तरल स्वभावको रहने हुँदा यसलाई सूचिवद्ध गर्नु उपयुक्त हुँदैन ।

यो कुरालाई एउटा उदाहरणद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ । हाम्रा कतिपय अदालत र सरकारी निवासको परिसर भित्र हिन्दू देवी देवताको मूर्ति तथा मन्दिरहरू छन् । ती देवी देवताका मन्दिर तथा मूर्तिहरूको स्थापना अदालतको बजेटबाट भएको हो भन्ने कुरा स्थापित छ । मुलुकले धर्म निरपेक्षताको अनुशरण गरिसकेको वर्तमान स्थितिमा अव राज्यको बजेटबाट वा न्यायाधीशको निजी खर्चबाट पनि अदालत वा सरकारी आवासको परिसरभित्र एक सम्प्रदायको मात्र देवी देवताको मूर्ति स्थापना गर्न हुन्छ, वा हुँदैन भन्ने प्रश्न उब्ज्न सक्छ । त्यसैले के कुरा गर्दा न्यायाधीशको व्यवहार निष्पक्ष नरहेको आशंका उब्जन्छ, भन्ने कुराको सूचि बनाउन सकिदैन, यसो गर्नु राम्रो पनि हुँदैन ।

The more rules you have the more hoops judges have to jump through to avoid the appearance of impropriety, the more likely they are to feel that the hoop jumping is the alpha and omega of their ethical responsibilities and the less likely they are to give careful thought to the job's real ethical pitfalls.

M. Margaraet Mckeowe

इजलास बाहिर पनि न्यायाधीशले सदा उच्च स्तरको व्यवहार गर्नु पर्छ । जनताको नजरमा अनुपयुक्त देखिने कुनै पनि व्यवहार उनीहरूले गर्नु हुँदैन । यसै भित्र न्यायाधीशहरूले आफ्ना सहकर्मी उपर गर्ने व्यवहार पनि पर्दछ । उनीहरूले सधैं एउटा टीमको काम गर्छौं भन्ने सोची कार्य गर्नु पर्दछ । एउटा टिममा छैनौं वा एक अर्काको बीचमा वैमनस्यता छ भन्ने आशंका भयो भने पनि त्यो अनुपयुक्त हुन्छ । हाम्रो मुलुकमा न्यायाधीशहरू बीच भगडा भएका एक अर्का बीच बोलचाल नै बन्द भएका, चेम्बरमा हात हालाहाल भएका घटनाहरू छन् । यी कुराहरू न्यायिक आचारको दृष्टिबाट उपयुक्त होइनन् ।

तुलनात्मक विधिशास्त्रबाट आउने एक अर्को घटना यहाँ सान्दर्भिक छ । अमेरिकी सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीशहरू बाँचुञ्जेल सम्म न्यायाधीश हुन्छन् भन्ने कुरा ज्ञातव्य नै छ । केही वर्ष पहिले प्रधान न्यायाधीश विलियम रेन्क्वेष्ट (William Ranquest) को क्यान्सर रोगको कारण मृत्यु भएपछि नयाँ प्रधान

^{१२} न्यायमूर्ति भगवतीले माथिको अन्तरवार्तामा सो दावी गरे ।

न्यायाधीशको खोजी भयो । सर्वोच्च अदालतमा रहेका न्यायाधीशहरू मध्ये सबै भन्दा वरिष्ठ, न्यायाधीश न्यायमूर्ति स्कालिया (Justice Scalia) थिए । तर उनी राष्ट्रपति बुसको छनौटमा परेनन् । राष्ट्रपति बुशले सर्किट कोर्टका न्यायाधीश जोन रवर्टस (John Roberts) लाई सोभै प्रधानन्यायाधीशको पदमा प्रस्ताव गरे जसलाई सिनेटले अनुमोदन पनि गर्‍यो । यो कुरालाई कसैले पनि आश्चर्यपूर्वक लिएन किनभने अमेरिकामा प्रधानन्यायाधीश सर्वोच्च अदालतबाट नियुक्त हुनुपर्छ भन्ने नै रहेनछ । न्यायमूर्ति स्कालियाले यो नियुक्तिको विरोध गरे भन्ने पनि कतै आएन । तर जब जोन रवर्टसको सपथ ग्रहणको समय आयो न्यायमूर्ति स्कालिया कोलोराडो ल स्कुलमा कानून पढाउनु पर्ने आफ्नो कार्यक्रमको कारण सपथ ग्रहण समारोहमा उपस्थित हुन सकेनन् । यो कुरा समाचारको हेडलाइन बन्यो, न्यायमूर्ति स्कालियाको यो कार्यलाई अनुपयुक्त मानियो ।^{१३}

४. न्यायाधीश र फेसबुक/ट्वीटर/ब्लग

न्यायिक आचारको विषयमा चर्चा गर्दा हाल चलिरहेका केही विवादहरू बारे पनि हाम्रो ध्यान जानु आवश्यक देखिन्छ । ती मध्ये पहिलो हो न्यायाधीशले व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि कार्यालय परिचय देखाउने लेटरहेड, इमेल (Official Email ID) आदि प्रयोग गर्नु हुन्छ वा हुँदैन । यस बारेमा अधिकांशको मत “हुँदैन” भन्ने नै छ । किनभने जसरी न्यायाधीशले न्यायिक पदको धाक दिएर व्यक्तिगत फाइदा लिने कार्य गर्नु “हुँदैन” त्यस्तै गरी व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि कार्यालयको लेटरहेड, इमेल आइ डि आदिको प्रयोग गर्नु अनुपयुक्त मानिन्छ ।

कार्यालयको इमेल आइ डि प्रयोग गर्ने कुराले नेपालमा त्यति लोकप्रियता हासिल गरिसकेको छैन, तर जानी नजानी फेसन नै बनेको कुरा भने फेसबुकको प्रयोग हो । यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा चलेको बहस बारे चर्चा गर्नु अघि भारत हैदराबादमा भएको जैविक विविधता सम्बन्धी न्यायाधीशहरूको मेलामा यस विषयमा भएको चर्चा बारे लेख्नु उपयुक्त होला ।

सन् २०१२ को अक्टोबर १३ मा जैविक विविधता महासन्धि अन्तरगत सदस्य राष्ट्रहरूको एघारौं भेलाको अवसर पारेर जैविक विविधता विषयमा दक्षिण र दक्षिणपूर्वी एशियाका न्यायाधीशहरूको एउटा भेलाको आयोजना गरिएको थियो । जसमा नेपाल भारत, बंगलादेश, थाइलेण्ड, मलेसिया, इन्डोनेसियाका न्यायाधीशहरू सहभागी थिए भने भेलाको अध्यक्षता ब्राजिलको उच्च अदालतका न्यायाधीश एन्टोनियो बेन्जामिन (Antonio Benjamin) ले गर्नु भएको थियो । सो भेलामा न्यायाधीशहरूको तहमा जैविक विविधताबारे ज्ञानको सञ्चार कसरी गर्ने भन्न बारेमा चर्चा गर्दा इन्टरनेट शिक्षा (E- education) गर्ने कि भन्ने पनि कुरा उठ्यो । यो कुरा तत्काल उपयोगी नहुने कुरा राख्दै मैले हाम्रो मुलुकमा न्यायाधीशहरू भर्खर भर्खर मात्र कम्प्युटर चलाउन सिक्दैछन्, भर्खर भर्खर मात्र फेसबुक राख्न थालेका छन्, त्यसैले इन्टरनेट मार्फत प्रदान गरिने शिक्षा उपयोगी हुँदैन के भनेको थिए, मेरो अरु कुरामा भन्दा पनि न्यायाधीशहरूले फेसबुक चलाउने भन्ने कुरामा सहभागीहरूले आश्चर्य प्रकट गरे । यसबाट न्यायाधीशहरूले नै फेसबुकलाई विवादास्पद कुराको रूपमा लिएको मैले अनुभव गरे ।

वस्तुतः न्यायाधीशले फेसबुक एकाउन्ट राख्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै बहस चलिरहेको छ । फेसबुक एकाउन्ट राख्नु हुन्छ, हुँदैन भन्ने दुवै पक्षमा मतहरू छन् । त्यसैले यस बारेमा चलिरहेका बहसका मुख्य मुख्य कुराहरू पाठक सामु राख्नु उपयुक्त ठान्दछु ।

इन्टरनेटको सुविधा विश्वका अधिकांश वस्तीहरूमा पुगेपछि अहिले इलेक्ट्रोनिक सोसल नेटवर्किङ (ESN) अत्यन्त लोकप्रिय सामाजिक सञ्जालको रूपमा विकसित भएको छ । इन्टरनेट चलाउने अधिकांश व्यक्तिहरू कुनै न कुनै सञ्जालमा आवद्ध देखिन्छन् । यो सञ्जालमा आवद्ध युवाहरूलाई हामी सजिलोको लागि

^{१३} Ronald D Rotunda, *supra* note 55 at p 1368

फेसबुक पुस्ता पनि भन्दछौ । यो सञ्जालको सदस्यता मार्फत सामाजिक सम्बन्धको विकास सूचनाको अदानप्रदान, राजनीतिक प्रचार देखि रुमानी अन्तरसम्बन्धको स्थापनासम्मका कार्यहरु भएका छन् । तर साथ साथै यसले व्यक्तिगत गोपनियतामा हस्तक्षेप, छल र धोखाधडी, गलत प्रचार, जालसाजी या पारिवारिक सम्बन्धमा दखल, हिंसा आदिलाई पनि प्रश्रय दिएको छ । त्यसैले यो सञ्जाल समस्यारहित भने छैन ।

सामाजिक सञ्जाल साइटहरु मध्येको सबैभन्दा लोकप्रिय साइट “फेसबुक” नै हो । फेसबुकले व्यक्तिहरुबारे परिचित हुन, सम्पर्क राख्न, मित्रता बढाउन मद्दत गर्छ । यो थाहै छ फेसबुकमा मित्र वन्न अनुरोध गर्ने व्यक्तिलाई स्वीकार गरिनु पर्छ । त्यसपछि उ मित्रहरुको समूहमा पस्छ र एक अर्काले पठाएका सञ्चार, भनाई, फोटो, भिडियो क्लिप आदि हेर्न सक्छन् । फेसबुकमा एउटा wall पनि हुन्छ जसमा लेखिएको सन्देश सबैले हेर्न सक्छन् ।

विज्ञान र प्रविधिको विकाससँग हाम्रो कानूनी संरचनाले तालमेल मिलाउन नसकेको कारण विभिन्न समस्याहरु आइपरेका छन् । उदाहरणको लागि न्यायाधीशहरुको आचारका नियमहरुले न्यायाधीशहरुले फेसबुक जस्ता सामाजिक सञ्जालहरुमा सक्रियरुपले सहभागी हुन मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने विषयमा केही बोल्दैनन् न त सोसँग सम्बन्धित जोखिमहरुको बारेमा नै केही बताउँछन् ।

Judges Symbolize the law and justice and, consequently, their action and behavior will reflect favourably or unfavourably on the integrity of the judiciary and the high respect required in the administration of justice. It is not merely sufficient to do justice cause and reason to believe that justice, infact, is being done...we are also convinced that the...code of judicial conduct was designed and adopted to accompolish this, as well as to require that the judge not only acts impartially but also that the litigants and society believe that the judge did, in fact, act impartially

Supreme Court of North Dakota^{९४}

आजका मिति सम्म कुनै पनि देशको अदालत वा आचार सम्बन्धी लेख वा रचनामा न्यायाधीशले फेसबुक वा ट्वीट जस्ता सामाजिक सञ्जालमा सहभागी हुनुहुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा निश्चितता पूर्वक केही उल्लेख भएको छैन । न्यायाधीशको निष्पक्षतामा आशंका हुनुसम्म पनि उसका कार्यको पवित्रतामा प्रश्न उब्जन सक्ने हुँदा सामाजिक सञ्जालमा सहभागी हुँदा आइ पर्ने जोखिम बारे उसले जानकारी राख्नु राम्रो हुन्छ । सञ्जालमा सहभागी हुँदा आचारको दृष्टिबाट सबभन्दा पहिलो सवाल **न्यायाधीशको मित्र को हो** भन्ने नै हुन्छ । किनभने व्यक्तिको रुपमा न्यायाधीश पनि मित्रताको न्यानोपनबाट प्रभावित नहुने कुरा हुँदैन । उनीहरुले पनि अपरिचित व्यक्तिको तुलनामा मित्र भनिएको व्यक्तिलाई सकारात्मक दृष्टिबाट हेर्ने सम्भावना रहन्छ ।

The Florida Judicial Ethics Advisory Committee^{९५} addressed the question: "Whether a judge may add lawyers who appear before the judge as 'friends' on a social networking site and permit such lawyers to add the judge as their 'friend'.". Somewhat surprisingly, the answer was no. The Committee concluded that this practice would violate the Canon 2B prohibition in the Florida Code of Judicial Conduct against lending "the prestige of judicial office to advance the private interests of the judge or others" It further explained that listing lawyers who may appear before the

^{९४} Samuel Vincent Jones, *Judges, Friends and Facebook: The Ethics of Prohibition*, 24 Geo.J. Legal Ethics 281, 286 (Spring 2011)

^{९५} Fla. Judicial Ethics Advisory Comm., **Op. 2009-20 (2009)**, available at <http://www.jud6.org/LegalCommunity/LegalPractice/opinions/jecopinions/2009/2009-20.html>.

judge as "friends" on a networking page would convey to others "the impression that [these lawyer 'friends'] are in a special position to influence the judge."^{९६}

फेसबुक जस्ता सामाजिक सञ्जालमा न्यायाधीशहरु सहभागी हुनु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा हाल समावेशी (integrative) र आत्मसंयमी (restrictive) दुईवटा दृष्टिकोणको विकास भएको हामी पाउँछौं । पहिलोले फेसबुकमा सहभागीतालाई उपयुक्त नै मान्दछ भने दोश्रोले त्यति उपयुक्त मान्दैन ।

क. समावेशी अवधारणा (Integrative Approach)

न्यायाधीश सामाजिक सञ्जाल भित्रको मित्र बनाउने कार्य (friending) मा लाग्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा न्युयोर्कको आचार आयोग (New York Ethics Commission) मा न्यायाधीशको कार्यबाट न्यायिक पदको गरिमा वा उसको निर्णय गर्ने क्षमतामा नकारात्मक प्रभाव पार्नु हुँदैन । यो कुरालाई सबैभन्दा महत्वका साथ हेरिनुपर्छ, तर न्यायाधीशले को कससँग मित्रता गर्नुपर्छ, को सँग पढ्ने भन्ने कुरा चाही न्यायाधीश कै स्वविवेकमा छाडि दिनुपर्छ भन्ने उल्लेख भएको छ । न्युयोर्कको आचार आयोग भन्दा एक कदम अघि गएर न्यायिक आचारका मानक सम्बन्धी दक्षिणी क्यारोलिनको सुभाष समिति त के भन्छ भने फेसबुकमा मित्र बनाउने कार्यले त न्यायाधीशमा मानवीय गुणहरुको अभिवृद्धि गर्छ र परिणामतः न्यायपालिका प्रतिको जनविश्वासमा अरु अभिवृद्धि गर्छ ।^{९७} फेसबुकमा न्यायाधीशले के कस्तो गतिविधि गर्छ उसले अन्य व्यक्तिहरुलाई के कस्तो सञ्चार गर्छ सो जनसाधारणले हेर्ने पाउने हुँदा यसले न्यायाधीशको जीवनलाई नै अरु पारदर्शी बनाउँछ भने उसका कार्यको सोझै मूल्याङ्कन गर्न पाउने हुँदा उ प्रतिको आदरभावमा अरु अभिवृद्धि हुन्छ भन्ने समितिको मत छ । उसले कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका व्यक्तिहरुलाई सञ्जालमा सहभागी गराएमा न्याय प्रदान गर्ने कार्य अरु प्रभावकारी बन्न सक्छ ।

ख) आत्मसंयमी /नियन्त्रणमुखी अवधारणा (Restrictionist Approach)

यो अवधारणाको वकालत फ्लोरिडाको न्यायिक आचार आयोगले गर्दछ । आयोगका अनुसार न्यायाधीशहरुले समाजबाट एकदमै अलग रहनु उचित नहुने भए पनि न्यायिक पदको प्रकृतिले गर्दा नै न्यायाधीशको व्यवहारमा एक किसिमको आत्मसंयम वा नियन्त्रण रहनु पर्छ । उसले अन्य पेशाका व्यक्तिहरु जस्तो जो जसँग पनि सजिलै घुलमिल हुने कुरा हुँदैन, न्यायाधीशको फुक्का व्यवहारले अदालत प्रतिको जन आस्थामा आँच पुऱ्याउँदछ भन्ने पनि फ्लोरिडाको न्यायिक आचार आयोगको मत छ ।

न्यायाधीशले फेसबुकमा सहभागी हुनुहुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा “यस्तो न्यायिक आचार विपरित हुन्छ” भन्ने फ्लोरिडा आयोगको स्पष्ट मत छ । आयोगका अनुसार फेसबुक मार्फत मित्रता गर्ने कार्यले मित्रताको अस्तित्वलाई सार्वजनिक गर्छ । मित्र भनिएका व्यक्तिहरुका गतिविधि उपर न्यायाधीशको कुनै नियन्त्रण नरहने हुँदा त्यस्ता मित्र भनिएका व्यक्तिको कुनै नराम्रो कार्य वा गतिविधिबाट कहिलेकाही न्यायाधीशको उपर आक्षेप लाग्ने वा उसको प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने हुन सक्छ । दोश्रो, न्यायाधीशलाई मित्रता स्वीकार गर्ने वा नगर्ने छुट हुँदा जसलाई न्यायाधीशले मित्र भनी स्वीकार गरेको छ ती व्यक्तिहरुको उ सँग विशेष सम्बन्ध छ भनी अन्य व्यक्तिहरुले बुझ्न सक्छन् । आयोगका अनुसार यदपि “मित्र” भनिएको व्यक्ति

^{९६} James J. Alfani, **FUTURE TRENDS IN JUDICIAL ETHICS: THE INFLUENCE OF CYBERSPACE** 51 *South Texas L. Rev.* 851, 855-56 (2010)

^{९७} *Supra* note 85 at p 288-289

न्यायाधीशलाई प्रभाव पार्न सक्ने विशेष स्थितिमा नहुन पनि सक्छ, तर पनि अन्य व्यक्तिको मनमा यस्तो आशंका उब्जिन सक्छ, यसलाई अस्वीकार गर्न मिल्दैन ।

यसैसँग जोडिएको अर्को पक्ष पनि छ । न्यायाधीशलाई कतिपय वकीलहरूले मित्रताको अनुरोध पठाउन सक्छन् । ती मध्ये कतिपय व्यक्ति भूतपूर्व न्यायाधीश वा आफ्ना स्कुल वा कलेजका घनिष्ट साथी पनि हुन सक्छन् । यस्ता व्यक्तिहरूको अनुरोधलाई अस्वीकार गर्दा न्यायाधीशलाई मित्रतालाई “तिरस्कार गरेको” वा “ठूलो पल्टिएको” आरोप लाग्न सक्छ भने मित्र भनी स्वीकार गरिएका व्यक्तिहरूलाई नै वकील राख्ने परिपाटीको विकास भयो वा संयोगवस नै भनेपनि त्यस्ता मित्र भनिएका व्यक्तिहरूले मुद्दा जित्ने स्थिति बन्थो भने ती मित्र भनिएको व्यक्तिलाई त फाइदा होला तर न्यायाधीशको निष्पक्षतामा अवश्य आशंका उत्पन्न हुन्छ र उसलाई घाटा पुग्छ ।

सामाजिक सञ्जालको उपयोग र सैद्धान्तिक बहस

नियन्त्रणमूखी अवधारणा पनि आलोचनामुक्त भने छैन । यसलाई उग्र सम्बेदनशील भन्नेहरू पनि छन् । विद्यमान आचारमा नै मित्रसँग सम्बन्धित मुद्दा परी आग्रह वा पूर्वाग्रहको स्थिति बन्ने आशंका भएमा न्यायाधीशले आफूलाई अयोग्य घोषित गर्न पाउने अवस्था त छुट्टै छ । त्यसैले फेसबुक मार्फत मित्रहरूको संख्या बढ्यो भन्दैमा तर्किन पर्ने स्थिति हुँदैन भन्ने तर्क गर्नेहरू पनि छन् ।

यसैसँग जोडिएको अर्को तर्क के पनि छ भने नियन्त्रणमूखी व्यवस्थाले न्यायाधीशहरूको स्वायत्तता उपर आक्रमण गर्छ । को कससँग मित्रता गर्नु पर्छ भन्ने कुरा तय गर्न न्यायाधीशहरू स्वयं सक्षम छन् । आफ्नो व्यक्तिगत जिन्दगी कसरी चलाउने भन्ने बारेमा हरेक व्यक्ति स्वायत्त एवं स्वतन्त्र हुन्छ । दार्शनिक जोन स्टुवर्ट मिलको तर्क समाप्तै के पनि भनिन्छ भने कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो हित सम्बर्द्धनमा सबै भन्दा बढी चासो राख्दछ । अत्यन्त घनिष्ट सम्बन्ध भएको अवस्थामा बाहेक कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो कुरामा भन्दा बढी अर्काको कुरामा चाख राख्दैन । त्यसैले आफ्नो कुरामा उ आफैले क्षति पुऱ्याउने जतिसम्भावना हुन्छ सो भन्दा बढी सम्भावना अरुले हस्तक्षेप गर्दा हुन्छ । त्यसैले न्यायाधीशले फेसबुकमा कसलाई मित्र बनाउँछ वा बनाउन हुन्छ भन्ने कुरामा उसैलाई स्वतन्त्र छाडिनु पर्छ, कुनै हस्तक्षेप गरिनु हुँदैन भन्ने मीलको लाभ हानी सिद्धान्तका अनुयायीहरूको मत छ ।

तर व्यक्तिगत स्वायत्तता उपर आक्रमण गर्छ भन्ने आधारमा नियन्त्रणमूखी अवधारणाको आलोचना गरियो र सो गर्नको लागि जोन स्टुवर्ट मिलको स्वायत्तता सम्बन्धी अवधारणालाई समाप्त खोजियो भने सो तथ्यगत रूपमै गलत हुन्छ भन्नेहरू पनि छन् । किनभने मिल स्वयं, जो व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा सरकारी हस्तक्षेपको विरोधी थिए, ले पनि यदि व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दा अरु व्यक्तिलाई हानी गर्छ भने सो हदसम्म त्यस्तो व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा रोक लगाइनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेका छन् । त्यस्तै गरी जहाँ व्यक्तिले सामाजिक संरक्षण प्राप्त गरेको छ (जस्तो कि यहाँ न्यायाधीशहरूले सामाजिक संरक्षण प्राप्त गरेका छन्) उसले समाज वा व्यक्तिहरूको हित रक्षाको लागि आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सो हदसम्म त्याग गर्नु पर्ने दायित्व राख्दछ । मिलका अनुसार यदि व्यक्तिको कुनै कार्य अन्य व्यक्तिहरूका हित प्रतिकूल हुन्छ भने त्यस्तो कार्यमा बन्देज लगाउने क्षेत्राधिकार समाजले राख्दछ । त्यस्तै गरी यदि व्यक्तिको कुनै आचरण वा व्यवहारको कारण उसले समाजको हितमा सम्पादन गर्नु पर्ने दायित्व पूरा गर्न सक्दैन भने उ सामाजिक कसूरको दोषभागी हुन्छ । तसर्थ न्यायाधीशले फेसबुकमा वा अन्य सामाजिक सञ्जालका साइटहरूमा फुक्का रूपले मित्रता बढाउन हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सन्दर्भमा यो तर्कको निचोड के छ भने यद्यपि ती साइटहरू मार्फत सामाजिक सञ्जालमा प्रवेश गर्नमा न्यायाधीशलाई रोक लगाइनु हुँदैन तर सामाजिक सञ्जालको फुक्का प्रयोगबाट सामाजिक हानी हुन सक्ने हुँदा न्यायाधीशका त्यस्ता कार्य नियन्त्रित र सन्तुलित हुनु पर्छ ।^{१५}

सामाजिक सञ्जालको उपयोग र डोर्किनको भविष्यमूखी सहमति (ESN and Dworkin's future oriented consent) नियन्त्रणमूखी अवधारणाले न्यायाधीशको स्वायत्तता खोस्दैन बरु यो अनुकुल नै हुन्छ

भन्नेहरू पनि छन् । यसोभन्दा उनीहरूले विधिशास्त्री रोनाल्ड डोर्किनको भविष्यमुखी सहमतीको (Future oriented consent) सिद्धान्तको आधार लिन्छन् । यो सिद्धान्तका अनुसार यद्यपि व्यक्तिको स्वायत्ततामा हस्तक्षेपलाई उनीहरूले तत्काल करकाप (Coercion) को रूपमा लिन्छन् तर पछि कुरा बुझेपछि यसलाई स्वीकार गर्दछन् । उदाहरणको लागि केही व्यक्तिहरू मानसिक रूपले असन्तुलित हुन्छन् र सोच्छन् कि उनीहरू सुपरम्यान जस्तै हावामा तैरन सक्छन्, घरहरू नाघ्न सक्छन् । डोर्किनका अनुसार यदि उनीहरूलाई उनीहरूले सोचे जस्तै गर्न दियो भने निश्चित छ कि उनीहरू मर्छन् । त्यसैले उनीहरूलाई मन लागेको कुरा गर्नबाट रोकिनु पर्छ । जब उनीहरूले उनीहरूको सोच गलत थियो भनी थाहा पाउँछन् तब लगाइएको बन्देज ठीक रहेछ भनी बुझ्दछन् । यहाँ हावामा उड्नु तत्कालको स्वायत्तता हुन सक्ला तर त्यो स्वायत्ततामा हस्तक्षेप गरी गर्नबाट रोक्नु वास्तविक स्वायत्तताको रक्षा गर्नु हुन्छ ।

न्यायाधीश पनि मानिस नै हुँदा उसका ज्ञानका पनि सीमा हुन्छन्, उसको सोच पनि अतार्किक हुन सक्छ । उसमा पनि सामाजिक संवेग तथा तनावहरू हुन सक्छन् । अन्य व्यक्तिहरू जस्तै न्यायाधीश पनि आफूलाई वा अन्य व्यक्तिहरूलाई हानी हुने कार्यमा संलग्न हुन सक्छ । उसको कुनै कार्यमा सन्निहित जोखिम बारे उसले गलत हिसाब किताव गरेको हुन सक्छ । यही कुरा इलेक्ट्रोनिक सामाजिक सञ्जालको उपभोगमा पनि लागु हुन सक्छ । न्यायाधीशहरूले पनि अन्य व्यक्ति जस्तै आफ्नो कार्यको परिणाम प्रति त्यति होसियार नभएको हुन सक्छ । त्यसैले पदिय हैसियतको दृष्टिबाट अनुचित देखिएका, उनीहरूको पदिय गरिमा घट्ने वा उनीहरू प्रतिको जन आस्थामा कमी आउने कार्य गर्नबाट उनीहरूलाई रोक्नु उनीहरूको स्वायत्तताको रक्षा गर्नु पनि हुन सक्छ ।

Chief Judge Ernest H. Woods III recently resigned from his seventeen year position after it was revealed that he exchanged improper emails with a defendant in his court, in violation of the Georgia Code of Judicial Conduct. Judge Mathew Sciarrino Jr. was involuntarily transferred because of his facebook activity. Judge Sciarrino maintained a facebook page, viewable by public through which he "friended" several lawyers, updated his facebook status from the bench and "once took a photograph of his crowded courtroom and posted it" on his facebook page. Similarly, Judge Jonathan MacArthur was removed from office after he posted inflammatory language on his my space page.^{९९}

संक्षेपमा फेसबुक जस्ता इलेक्ट्रोनिक सामाजिक सञ्जालको उपभोगको जोखिम देहाय बमोजिम हुन सक्छ ।

- सो सञ्जालका कुनै कार्य अनुपयुक्त हुन सक्छन् र त्यसको छिट्टा न्यायाधीशमा पर्न सक्छ,
- मुद्दाको कुनै पक्ष वा वकील न्यायाधीशको मित्रको सूचिमा परेको कारणले न्यायाधीश आग्रही वा पूर्वाग्रही भएको आशंका उब्जन सक्छ,
- न्यायाधीश उपर कुनै व्यक्ति वा समूहको अनुचित प्रभाव रहेको आशंका हुन सक्छ,
- फेसबुकको स्टेटस लेख्दा मुद्दाको कुनै पक्षसँग एक पक्षीय सञ्चार गरेको आरोप लाग्न सक्छ,
- फेसबुकमा लिप्त न्यायाधीशलाई आफ्नो न्यायिक कार्य भन्दा गैर न्यायिक कार्यलाई महत्व दिएको आरोप लाग्न सक्छ ।

^{९९} *Id* at p. 194-95

साराशंमा, न्यायाधीशले फेसबुक जस्ता सामाजिक सञ्जालमा सक्रिय सहभागी हुनुहुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा विद्वानहरूको निश्चित राय छैन, तथापि न्यायाधीशको स्वायत्ताताको रक्षा गरिनु जति जरुरी छ उसको कार्यबाट मुद्दाका पक्षलाई हुने हानी र सम्पूर्ण न्यायिक प्रक्रियाको पवित्रताको रक्षा गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ। न्यायाधीशको पद सार्वजनिक र एउटा आदरणीय पद समेत हुँदा उसले आफ्ना गतिविधिमा संयम राख्नु नै श्रेयस्कर देखिन्छ। फेसबुक जस्ता सामाजिक सञ्जालको प्रयोगमा पनि यही कुरा लागु हुन्छ।

५. उपसंहार

यो परिच्छेदको मुख्य उद्देश्य न्यायाधीशले पदीय हैसियतमा र अदालत भन्दा बाहिर रहँदा गर्नु पर्ने व्यवहारको बारेमा चर्चा गर्नु थियो। यसै क्रममा माथि विभिन्न खण्डमा न्यायाधीशले गर्नु पर्ने व्यवहारका केही पक्षमा प्रकाश पारियो। न्यायाधीशले गर्नु पर्ने व्यवहारको सुची बनाउनु सम्भव छैन। न्यायाधीश राज्यको पदाधिकारी मात्र नभै समाजको आदर्श समेत हुँदा उसका सबै कार्यहरू आदर्शपूर्ण तथा अनुकरणयोग्य हुनु पर्ने अपेक्षा गरिनु स्वभाविकै हुन्छ। उसले आग्रह वा पूर्वाग्रह राखी कार्य गर्न नहुने त छुट्टै, उ निष्पक्ष नरहेको आशंकासम्म पनि रहनुहुँदैन। न्यायाधीशले आफ्नो लागि नभई न्यायका उपभाक्ता र न्यायमा आश्रित जनताको लागि काम गर्ने हुँदा उसले न्यायको झण्डालाई सदा उचो राख्नुपर्छ। उ न्यायिक आदर्श र आचारको कसीमा कति खरो उत्रन सक्छ, उसैले सदा आत्म अन्वेषण गर्ने र आफ्नो मार्ग आफैले तय गर्ने कुरा हो। स्पष्टै छ न्यायिक आचारका नियमहरूले उसले यही तर्फ प्रेरित गर्छन्।

परिच्छेद ५

नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिता

१. विषय प्रवेश

यस परिच्छेदमा नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिताको विकासक्रमवारे स्पष्ट गर्दै न्याय परिषद् ऐनको व्यवस्था, २०५५ सालको आचार संहिता, वैङ्गलोर सिद्धान्तको निष्कर्षमा हाम्रो सहभागिता वारेमा संछेपमा चर्चा गरिने छ । त्यसपछि न्यायाधीशको आचार संहिताको दफावार टिप्पणी प्रस्तुत गरिने छ ।

२. न्यायाधीशको आचार र न्याय परिषदको भूमिका

न्याय परिषदको स्थापना पश्चात शुरुका दिन देखि नै न्याय परिषदले न्यायिक आचारलाई गम्भीरता पूर्वक लिएको देखिन्छ । न्याय परिषद् ऐन, २०४७ को दफा ४क को उपदफा (४) मा आचारसंग सम्बन्धित केही व्यवस्थाहरू राखिएका छन् । ऐनले भ्रष्टाचारजन्य कार्यमा संलग्न रहने, लागु औषध, मादक पदार्थको सेवन गर्ने, इजलासको मर्यादा भंग गर्ने, सार्वजनिक स्थल वा समारोहमा अशिष्टता उच्चरुखल व्यवहार गर्ने, राजनीतिमा भाग लिने, अदालतको सम्पत्ति वा सुविधाको जानाजानी दुरुपयोग गर्ने आदि कार्यलाई वर्जित गरेको छ । यद्यपि यी कार्यहरू न्यायाधीशको आचारसंग सम्बन्धित छन्, तर ऐनमा राखिएको कारण वाध्यकारी शक्ति राख्छन् ।

नेपालमा सर्वप्रथम न्यायाधीशहरूको आचार संहिता, २०५५ सालमा न्याय परिषदले बनाई सार्वजनिक गरेको थियो । सो संहितामा न्यायाधीशले गर्न नहुने केही कार्यहरूको सुचि दिइएको थियो । संहितामा आफ्नो वा परिवारको शेयर भएको कम्पनि वा संस्थासंग सम्बन्धित मुद्दा हेर्न नहुने, सेयर डिभेन्चर आदिको कारोवार गर्न नहुने, व्यापार व्यवसाय गर्न नहुने, आफ्नो कार्यसंग सम्बन्धित व्यक्तिबाट दान, चन्दा, उपहार आदि लिन नहुने, कानूनी रूपमा प्राप्त भए भन्दा वढी सुविधा लिन नहुने, लिएको सुविधाको दुरुपयोग गर्न नहुने, परिवारका सदस्य वकील भएको मुद्दा हेर्न नहुने, आफूकहाँ विचाराधीन मुद्दावारे सार्वजनिक रूपमा संचारका माध्यममार्फत कुनै विचार वा प्रतिक्रिया व्यक्तगर्न नहुने, न्यायाधीशको पदमा नियुक्त भएको ३५ दिन भित्र आफ्नो सम्पत्ति विवरण न्याय परिषदमा पेशगर्नु पर्ने आदि कुराहरू परेका थिए । यसको अलावा संहितामा न्यायाधीशले स्वतन्त्र र निष्पक्ष भै आफ्नो कार्य गर्नु पर्ने, निजि वा सार्वजनिकरूपमा आफ्नो र अदालतको मान, ख्याति वा प्रतिष्ठामा आँच आउने कुनै कार्य गर्न नहुने, त्यस्तो कार्य नहोस भनी सधै सतर्क रहनु पर्ने कुरा स्पष्टसंग लेखिएको थियो । यद्यपि संहिता कुनै खास सिद्धान्तमा आधारित भै लेखिएको थिएन, यसले न्यायाधीशहरूलाई न्यायिक मर्यादा वाहिर जान नहुने कुरामा सतर्क गराएको थियो ।

३. वैङ्गलोर सिद्धान्त र नेपाल

न्यायाधीशहरूकोलागि न्यायिक आचारका सर्वस्वीकृत सिद्धान्तहरू, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा प्रचलन समेत समेटिएको आचार संहिता आवश्यक रहेको महसुस वैङ्गलोर सिद्धान्त अनुमोदन भए पश्चात नै भएको थियो । वैङ्गलोर सिद्धान्त पारित गर्दा, सो पूर्व न्यायिक आचारको तयारीको चरणमा र वैङ्गलोर सिद्धान्त पारित भए पछि पनि नेपाली न्यायपालिकाले यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा सहभागिता जनाउदै आएको हो । यसरी वैङ्गलोर सिद्धान्तको विकाससंग जोडिएको कारण र मुलुकको न्याय व्यवस्थाले विश्वव्यापी

लोकतान्त्रिक संवैधानिक मान्यताहरूलाई आत्मसात गरेको कारणले समेत न्यायिक आचारहरूलाई विश्वव्यापी बनाउनु जरुरी छ भन्ने महसुस भएको थियो।^{१००}

वैङ्लोर सिद्धान्तको मसौदाकर्ता राष्ट्रको नाताले न्यायिक आचारका विश्वव्यापी मान्यताहरू नेपालको न्यायिक संस्कृतिमा सम्मिलित गराउनु नेपालको दायित्व भित्र पर्ने कुरा हो। संभवतः यसैले गर्दा तत्कालिन न्याय परिषद्का सदस्य मीन वहादुर रायमाझीको सक्रियतामा नेपालमा न्यायिक आचार मसौदा गर्ने प्रयास स्वरूप न्यायाधीशहरूको क्षेत्रीय भेलामा यो कुराले प्रवेश पायो। परिणामतः पश्चिमान्चल, पूर्वाञ्चल, मध्यपश्चिमान्चलबाट न्यायिक आचारका मसौदाहरू प्रस्तुत भए। त्यसपछि यी मसौदा सहित न्यायिक आचार संहिताको विषय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश तथा पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशहरूको सम्मेलनमा पेश गरिँदा सम्मेलनले यस सम्बन्धमा थप अध्ययन र मसौदा परिमार्जन गर्न तत्कालिन न्यायाधीश खिलराज रेग्मीको संयोजकत्वमा एउटा मस्यौदा समिति गठन गर्‍यो। सो समिति देहाय बमोजिम थियो।

| | |
|---|------------|
| माननीय न्यायाधीश खिलराज रेग्मी | संयोजक |
| माननीय न्यायाधीश रामकुमार प्रसाद शाह | सदस्य |
| माननीय मुख्य न्यायाधीश रण वहादुर बम | सदस्य |
| माननीय मुख्य न्यायाधीश तर्कराज भट्ट | सदस्य |
| माननीय न्यायाधीश डा.आनन्दमोहन भट्टराई (पु.अ.) | सदस्य |
| श्री प्रकाश ढुङ्गाना (सचिव, न्याय परिषद्) | सदस्य सचिव |

सो समितिले तयार गरेको न्यायिक आचारको मसौदा काठमाण्डौमा २०६५ सालमा भएको न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनमा पेश भै भेलाले अनुमोदन गरेपछि लागू भयो। यसरी नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिता न्यायाधीशहरू आफैले निर्माणगरी आफ्नैलागि जारी गरेको लोकतान्त्रिक दस्तावेज हुँदा यसका व्यवस्थाहरू र तिनमा अन्तरनिहित सिद्धान्तहरू र मर्महरूकोवारेमा गहिरो चिन्तन र मनन गर्नु स्वभाविक आवश्यकता बन्न गएको छ।

४. नेपालमा न्यायाधीशहरूको आचार संहिता: दफावार टिप्पणी

नेपालमा न्यायाधीशहरूको सम्मेलन २०६५ द्वारा जारी आचार संहितामा मुलतः वैङ्लोर सिद्धान्त सहित तुलनात्मक विधिशास्त्रमा विकसित सिद्धान्त तथा मानकहरू र हाम्रो आफ्नै न्यायिक संस्कृति र व्यवहारमा प्रयोग भएका कुराहरूलाई संग्रहित र एकिकृत गर्ने प्रयास गरिएको छ। संहितामा स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, निष्ठा, सदाचार, समानता, सक्षमता र लगनशिलता गरी सातवटा सिद्धान्त र सो अन्तरगत विभिन्न ४२ आचार वा मानकहरू राखिएका छन्।^{१०१} वैङ्लोर सिद्धान्तको छलफलकै क्रममा सन २००५ मा यसको टिप्पणी पनि तयार भएको थियो। प्रस्तुत टिप्पणी तयार गर्दा उक्त टिप्पणीलाई मुख्य रूपमा आधार गरिएको छ।^{१०२}

^{१००} वैङ्लोर सिद्धान्त पारित हुनु पूर्व भियानामा भएको यस विषयको सम्मेलनमा तत्कालिन न्यायाधीश गोविन्द वहादुरले, वैङ्लोर सिद्धान्तको छलफलमा तत्कालिन प्रधान न्यायाधीश केशव प्रसाद उपाध्यायले र त्यस पछिका सम्मेलनहरूमा न्यायाधीश राम कुमार प्रसाद साहले भाग लिँदै आउनु भएको छ।

^{१०१} वैङ्लोर सिद्धान्तमा "मूल्य"(Value) भनिएकोलाई हाम्रो आचार संहितामा "सिद्धान्त" (Principles) र वैङ्लोर सिद्धान्तमा "सिद्धान्त" (Principles) भनिएकोलाई आचार संहितामा "आचार" (code) भनिएको छ। वैङ्लोर सिद्धान्तमा जे कुरालाई मूल्य मानिएको छ, वस्तुतः ती सिद्धान्त नै हुँदा र जे कुरालाई सिद्धान्त भनिएको छ ती कुराहरू आचारसम्बन्धी व्यवस्था नै हुँदा हाम्रो संहितामा उल्लेखित शब्दावली नै उपयुक्त देखिन्छन्।

^{१०२} लेखकलाई उक्त टिप्पणी माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाहले उपलब्ध गराउनु भएको हो जसकोलागि म वहाँ प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

प्रस्तावना

- स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रणालीको माध्यमबाट कानूनको शासन, मानव अधिकार तथा संवैधानिक मूल्य मान्यताहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न;
- प्रभावकारी र उत्तरदायी न्याय व्यवस्था मार्फत छिटो छरितो, स्वच्छ, निष्पक्ष र पारदर्शी रूपमा न्याय सम्पादन हुने कुराको व्यावहारिक प्रत्याभूति दिई स्वच्छ सुनुवाई सुनिश्चित हुने न्यायिक प्रक्रियाद्वारा नागरिक हकको संरक्षण गर्न;
- न्याय पद्धतिप्रति जनआस्था र विश्वास अभिवृद्धि गर्न निरन्तर प्रयास गर्दै तथा न्यायपालिकाको प्रतिष्ठालाई उच्च राख्ने सन्दर्भमा व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा समेत न्यायाधीशहरूद्वारा न्यायिक पदलाई सार्वजनिक उत्तरदायित्वको पदको रूपमा सम्मान गर्ने परिपाटी विकास गर्दै न्यायाधीशको व्यक्तित्व एवं वैधानिक हितको समेत संरक्षण गर्न; र
- न्यायाधीशहरूको आचार एवं व्यवहारका विषयमा आधारभूत सिद्धान्त तथा मानकहरू निर्धारण गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित सिद्धान्त एवं मुलुकभित्र विद्यमान प्रचलन, व्यावहार, न्यायिक संस्कृतिका आवश्यक पक्षलाई समेत समेटी, एकीकरण गरी न्यायाधीशको आचारसंहिता बनाई लागू गर्न वाञ्छनीय भएकोले यो आचारसंहिता न्यायाधीशहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन, २०६५ द्वारा पारित गरी जारी गरिएको छ ।

टिप्पणी

प्रस्तावनाको सुरुवात हाम्रै संवैधानिक लक्षको संस्मरण गर्दै गरिएको छ । स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रणाली र न्यायपालिका नेपालको संवैधानिक परिकल्पना हो । स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रणाली कानूनी शासनको सम्मान, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन, तथा संवैधानिक मूल्य तथा मान्यताको रक्षाको लागि आवश्यक पर्दछ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ मा “प्रत्येक व्यक्तिलाई उसका अधिकार र दायित्वको निश्चय एवं उसको विरुद्ध लगाइएको फौजदारी अभियोगवारे स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिबाट पूर्ण समानताका साथ स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने हक हुनेछ” भनिएको छ ।

त्यस्तैगरी नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धिको धारा १४९१० मा “सवै व्यक्तिहरू अदालत र न्यायाधिकरण समक्ष समान हुनेछन्, प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको विरुद्ध लगाइएको फौजदारी अभियोगवारे निश्चय गर्ने वा कानून बमोजिम चलेको मुद्दामा उसका अधिकार र दायित्व के हुन्छन् भन्ने सम्बन्धमा कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायपालिबाट स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने हक हुनेछ” भनिएको छ ।

स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिका स्वच्छ सुनुवाईको प्रत्याभूतिको अनिवार्य पूर्वसर्त हो । यद्यपि मानव अधिकारको घोषणापत्र कुनै वाध्यात्मक दस्तावेज होइन, तर यसले परंपरागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हैसियत प्राप्त गरिसकेको वर्तमान सन्दर्भमा घोषणापत्रमा व्यक्त कुराहरूलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन^{१०३}

साथै नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धिको नेपाल पक्षराष्ट्र भैसकेको सन्दर्भमा नेपालले कम्तिमा पनि देहायका तीनवटा दायित्वहरू स्वीकार गरेको मानिन्छ ।

^{१०३} Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South-West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276(1970), ICJ Reports 1971, separate opinion of Vice President Ammoun, at 76.

- महासन्धिमा उल्लेखित हकहरुप्रति सम्मान व्यक्त गर्दै आफ्नो मुलुकको क्षेत्राधिकार भित्र सबै व्यक्तिलाई कुनै भेदभाव बेगर ती हकहरु सुनिश्चित गर्ने ।
- महासन्धिमा उल्लेखित व्यवस्था र मुलुकको सवैधानिक प्रक्रिया बमोजिम आवश्यक विधायिकी माध्यम समेतद्वारा महासन्धिद्वारा प्रत्याभूत हकहरु लागु गराउने ।
- प्रत्याभूत गरिएका हकहरु उलंघन भएको स्थितिमा प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गर्दै कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायपालिकाबाट स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासन्धिले करिब करिब एकै खाले व्यवस्था गरेका छन् । त्यसैले घोषणापत्रले परंपरागत कानूनको रूपमा र महासन्धिले वाध्यकारी कानूनको रूपमा सुनुवाईको हक एवं स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको स्थापना गर्ने दायित्व सदस्य राष्ट्रलाई सुम्पेको छ । हाम्रो संविधानले अधिकारहरुको व्यापक खाकालाई समेट्दै स्वच्छ सुनुवाई लगायत फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकहरु समेत प्रत्याभूत गरिसकेको छ । सबै अधिकारहरुको प्रचलनको सुनिश्चितता न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र सक्षमतामा निर्भर रहने हुँदा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, सक्षमता र निष्पक्षता जरुरी रहेको कुरा पनि न्यायाधीशहरुले विशेष रूपमा बुझ्न र मनन गर्नु जरुरी भएको छ ।

न्यायिक प्रकृया छिटो छरितो र पारदर्शी भएमा मात्र यो उत्तरदायी, भरपर्दो र प्रभावकारी हुन सक्छ। यस्तो व्यवस्थाले मात्रै व्यवहारिक रूपमा अदालत तथा न्यायिक निकाय प्रति जनआस्था सुनिश्चित गर्न सक्छ । त्यसैले न्यायपालिका स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनु जति जरुरी छ, यो प्रभावकारी हुनु पनि त्यतिकै जरुरी छ । यो कुरा न्यायाधीशहरुले आफ्नो कार्यद्वारा व्यवहारिक रूपमै जनतालाई प्रत्याभूत गर्नु आवश्यक छ ।

प्रस्तावनामा न्याय पद्धति प्रति जनआस्था र विश्वास अभिवृद्धि गर्नु न्यायाधीशको दायित्व हुने कुरा उल्लेख भएको छ । “न्याय पद्धति” भन्ने शब्दावलीले न्यायपालिका भन्दा व्यापक परिवेशलाई समेट्छ । “न्याय पद्धति” भित्र न्याय पालिकाको संरचनागत स्वरूप वा त्यस भित्रको तहगत सोपान मात्र नपरी न्यायिक प्रक्रिया र सोसंग सम्बन्धित कानून समेत पर्दछन् । उदाहरणको लागि जनसाधारणको न्यायमा सहज पहुँच भएमा न्याय पद्धति प्रतिको जनआस्थामा अभिवृद्धि हुन्छ । न्यायमा पहुँच वृद्धि हुन अदालतको सेवा छिटो, छरितो, प्रभावकारी मात्र भएर पुग्दैन, न्यायपूर्ण कानूनको विद्यमानता पनि जरुरी हुन्छ । यसको लागि कतिपय अवस्थामा कानूनमा समेत संसोधनको आवश्यकता पर्दछ । अदालत संविधानको संरक्षक एवं अन्तिम व्याख्याता भै न्यायको अन्तिम जिम्मेदारी पनि यसैसंग रहेको हुँदा न्यायाधीशहरुले कानून, न्याय र न्याय पद्धति प्रति जनआस्था अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा सदा दत्तचित्त रहनु पर्छ ।

प्रस्तावनामा न्यायपालिकाको प्रतिष्ठालाई उच्च राख्ने सन्दर्भमा व्यक्तिगत एवं सामुहिक रूपमा न्यायाधीश प्रयासरत रहनु पर्ने कुरा उल्लेख भएको छ । स्पष्टै छ, न्यायाधीश आफूले मात्र राम्रो कार्य गरेर हुँदैन, न्यायाधीश लगायत न्यायपालिकाको समग्र टिमले सामुहिक रूपमा राम्रो कार्य गर्नुपर्छ । यस्तो परिस्थितिको सृजना गर्नु न्यायाधीशको व्यक्तिगत एवं सामुहिक जिम्मेदारी पनि हो । साथै न्यायिक पद सार्वजनिक उत्तरदायित्वको पद हुँदा न्यायाधीशले आफ्ना सबै कार्य प्रति सार्वजनिक रूपमा उत्तरदायी रहनु पर्छ । यस भित्र उसको सार्वजनिक कार्य मात्र नपरी निजी कार्य पनि पर्दछ । **न्यायाधीशको पद सार्वजनिक र न्यायाधीशको जीवन व्यक्तिगत हुन सक्दैन**, अर्थात न्यायाधीश जस्तो गरिमामय पदमा बस्ने व्यक्तिले व्यक्तिगत जीवनमा जे पनि गर्न मिल्छ भन्ने हुँदैन । उसको व्यक्तिगत जीवन पनि सफा र प्रतिष्ठापूर्ण नै हुनु पर्छ ।

प्रस्तावनामा न्यायाधीशको व्यक्तित्व एवं वैधानिक हितको संरक्षणको कुरा पनि उल्लेख भएको छ । आचार संहिताको यो पनि एउटा प्रमुख उद्देश्य हो । स्वतन्त्र तथा स्वायत्त न्यायपालिकाको परिकल्पना भित्र न्यायाधीशको पदीय स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको कुरा समेटिएको हुन्छ । **न्यायपालिका चाहीं स्वतन्त्र, न्यायाधीश चाहीं पराधीन, यस्तो हुन सक्दैन** । त्यसैले न्यायाधीश संविधान र कानून प्रति उत्तरदायी रहने हुँदा, त्यसवाहेकको उत्तरदायित्व उससंग खोजिनु हुँदैन । साथै न्यायाधीशले सबैलाई स्वच्छ सुनुवाई

सुनिश्चित गर्ने हुँदा आफ्नो हक हित विपरित हुने गरी गरिने कारवाई लगायतका कुनै पनि कार्यमा, उ विरुद्ध लेखिने वा बोलिने कुनै पनि निर्णय, न्यायिक टिका टिप्पणीमा समेत उसले स्वच्छ सुनुवाईको हक राख्दछ। यो हक सुरक्षित राखिनु पर्ने कुरालाई पनि प्रस्तावनामा औल्याइएको छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ

१.१. यो संहिताको नाम “न्यायाधीशको आचारसंहिता, २०६५” रहेको छ।

१.२. यो आचारसंहिता नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन भएको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ।

टिप्पणी

न्यायाधीशहरूको आचार संहिता न्यायाधीशहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन २०६५ ले पारित गरेको दस्तावेज हो भन्ने माथि उल्लेख भैसकको छ। सम्मेलनले आचार संहिता पारित गरेपछि सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकले मिति २०६५।१२।२४ मा यसको अनुमोदन गरेको हो।

२. परिभाषा : विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस आचारसंहितामा,

- २.१. “न्यायाधीश” भन्नाले सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत तथा जिल्ला अदालतमा बहाल रहेका न्यायाधीश सम्भन्नु पर्दछ र सो शब्दले समय समयमा गठन भएका विशेष अदालत, प्रशासकीय अदालत, श्रम अदालत, विभिन्न न्यायाधिकरणहरू वा यस्तै अन्य निकायमा रही मुद्दा मामिलामा निर्णय दिने गरी न्याय परिषद्को परामर्शमा नियुक्त भएका, तोकिएका वा खटाइएका पदाधिकारीलाई समेत जनाउने छ।
- २.२. “अदालतका कर्मचारी” भन्नाले दफा २.१ मा उल्लिखित अदालत वा मुद्दा हेर्ने अन्य निकायमा कार्यरत कर्मचारी सम्भन्नु पर्दछ।
- २.३. “न्यायाधीशको परिवार” भन्नाले न्यायाधीशसँग एकाघर सगोलमा बसेका न्यायाधीशका बाबु, आमा, पति वा पत्नी, छोरा, छोरी, छोरा-बुहारी, छोरीज्वाई, नाति, नातिनी सम्भन्नु पर्दछ र सो शब्दले न्यायाधीशसँग एउटै निवासमा सगै बस्ने अन्य नातेदार, घरमा राखेको कामदार, सहयोगी समेतलाई जनाउने छ।
- २.४. “नातेदार” भन्नाले न्यायाधीशको मुलुकी ऐन, अ.बं. ३० नं. भित्रका नातेदार र विवाहित न्यायाधीशको हकमा त्यस्ता न्यायाधीशको पति वा पत्नीको जन्म दिने बाबु आमा र निजका अ.बं. ३० नं. भित्रका नातेदार सम्भन्नु पर्दछ।
- २.५. “कानून व्यवसायी” भन्नाले नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० बमोजिमका कानून व्यवसायी सम्भन्नु पर्दछ।
- २.६ “आचरण” भन्नाले न्यायाधीशबाट पालन गर्नुपर्ने व्यवहार, बानी बेहोरा, चालचलन वा चरित्रसमेत सम्भन्नु र्दछ।

टिप्पणी

यस खण्डमा आचार संहितामा उल्लेख भएका केही महत्वपूर्ण शब्दावलीहरूको परिभाषा दिइएको छ। न्यायाधीश, कर्मचारी, परिवार, नातेदार आदि चलन चल्तिका शब्दहरू संहितामा उल्लेख भएपनि संहितामा तिनलाई विशेष सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको हुँदा ती शब्दावलीहरूलाई त्यही सन्दर्भमा बुझ्नु जरुरी हुन्छ।

आचार संहितामा “न्यायाधीश” लाई विशेषतः न्यायपरिषदको शिफारिसमा नियुक्ति हुने पद भनी जनाउन खोजिएको छ । यद्यपि मुद्दा मामिला हेर्ने र निर्णय गर्ने कार्य न्यायाधीशको अलावा ऋण असुली न्यायाधीकरणका अध्यक्ष, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, भन्सार अधिकृत जस्ता पदाधिकारीहरूले पनि गर्दछन् तर संहितामा न्यायपरिषदको शिफारिसमा नियुक्ति हुने अधिकारीसम्मलाई आचार संहिताका कुराहरू लागू हुने कुरा संकेत गरेर जो जसको कार्यको सुपरिवेक्षण गर्न सकिन्छ, सो वर्गको हकमा मात्र आचार आकर्षित हुने कुरा उल्लेख गर्दै उनीहरूको कार्यलाई मर्यादाको एउटा सीमा भित्र बाध्न खोजिएको देखिन्छ ।

परिभाषाकै क्रममा न्यायाधीशको परिवार र न्यायाधीशको नातेदारको पनि परिभाषा गरिएको छ । न्यायाधीशको परिवारमा नाताको एउटा हदसम्मलाई स्वीकार गरिएको छ, जसभित्र अन्य प्रचलित नेपाल कानूनले व्यक्तिको परिवारमा समेट्ने भन्दा व्यापक दायराका व्यक्तिहरू (जस्तो छोरी ज्वाईं, कामदार, सहयोगी आदि) पनि पर्दछन् । यहाँ आचार संहिताले नाता भन्दापनि उनीहरू न्यायाधीशसंग एउटै निवासमा बस्छन् वा बस्दैनन्, न्यायाधीशको कार्यमा प्रभाव पार्न सक्छन् वा सक्दैनन्, त्यस्तो हैसियत राख्छन् वा राख्दैनन् भन्ने कुरालाई नियालेर हेर्न खोजेको छ । यस्तै दृष्टिकोण न्यायाधीशको नातेदारको हकमा पनि राखिएको छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ३० नं.मा नाता लगायत केही व्यक्तिहरूको मुद्दा न्यायाधीशले हेर्न नहुने कुरा उल्लेख भएको छ । आचार संहिताले सो नम्बरको व्यवस्थाको अतिरिक्त विवाहित न्यायाधीशको हकमा निजको पति वा पत्नीको वावु आमा र निजको उक्त ३० नं. भित्रको नातेदारलाई पनि समेट्दै नातागोता तथा निजको निजक रहेर कार्य गरेका अर्थात प्रत्यक्ष सम्पर्क भित्रका व्यक्तिहरूको मुद्दा न्यायाधीशले हेरेमा उ निष्पक्ष नरहेको शंका उत्पन्न हुने कुरालाई ईङ्गित गर्न खोजेको छ ।

परिभाषा खण्डमा दिइएको तेस्रो महत्वपूर्ण परिभाषा “अदालतका कर्मचारी” को हो । अदालतका कर्मचारी न्यायाधीशका महत्वपूर्ण सहयोगीहरू हुन् । इजलास देखि मुद्दा फाँट, म्याद तामेली देखि विवादित जग्गाको नापजाँचसम्म र फैसला देखि फैसलाको कार्यान्वयनसम्म उनीहरूले न्यायाधीशको प्रत्यक्ष वा परोक्ष निर्देशनमा रही कार्य गर्दछन् । उनीहरूले कसरी काम गर्दछन्, मुद्दाका पक्षलाई कसरी व्यवहार गर्दछन् भन्ने कुराले पनि न्यायाधीशको निष्पक्षता तथा निष्ठा वारे जनताले धारणा बनाउछन्, यद्यपि अदालत र न्यायाधिकरणका कर्मचारीको अलग्गै आचार संहिता अपेक्षित छ, तर उनीहरूको व्यवहार न्यायाधीशको आचार संहिताको अपेक्षा भन्दा बाहिर नजावस भन्ने पनि कुरालाई पनि न्यायाधीशले ध्यान दिनु उत्तिकै जरुरी छ । यहाँ अदालतका कर्मचारीको उल्लेख हुँदा संहिताले जुन अदालत वा मुद्दा हेर्ने निकायका अधिकारीलाई बाँध्न खोजेको छ, त्यही निकायका कर्मचारीलाई समेटेको छ ।

स्वतन्त्रता (Independence)

३. सिद्धान्तः कानूनको शासन र स्वच्छ सुनुवाईको आधारभूत प्रत्याभूति नै न्यायिक स्वतन्त्रताको पूर्व शर्त हो । त्यसैले न्यायाधीशले व्यक्तिगत एवम् संस्थागत रूपमा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सुदृढ गर्न उदाहरणीय रूपमा क्रियाशील रहनुपर्दछ ।

टिप्पणी

न्यायिक स्वतन्त्रतालाई पहिलो महत्वपूर्ण मूल्यको रूपमा संहितामा स्वीकार गरिएको छ । यहाँ विधिको शासन र स्वच्छ सुनुवाईलाई न्यायिक स्वतन्त्रताको पूर्वसर्तको रूपमा हेरिएको छ । कारण स्पष्टैछ, विधिको शासनको व्यवहारिक रूपमा प्रत्याभूति नभै न्यायिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित हुन सक्दैन । त्यस्तै गरी न्यायिक कारवाईमा स्वच्छ सुनुवाईको हक व्यवहारिक रूपमा नै सुनिश्चित नभए न्यायिक स्वतन्त्रताको कुनै अर्थ रहदैन ।

विधिको शासन एउटा अत्यन्त महत्वपूर्ण मूल्यको रूपमा संवैधानिक कानूनमा स्थापित त छदैन, यसको कार्यान्वयन स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा पनि यसको उत्तिकै महत्व छ । किनभने, संविधानले विधिको शासन घोषित गर्न सक्छ तर यसको व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन त न्यायाधीशहरूले नै गर्ने हो । कसैको हक हनन् भएमा उसलाई उपचार त अदालतले नै प्रदान गर्ने हो ।

ऐतिहासिक रूपमा कार्यपालिका र विधायिकाबाट हुन सक्ने संभावित हस्तछेपबाट न्यायाधीशहरूलाई मुक्त राख्नकै लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको आवश्यकता बोध गरिएको हो । त्यसैले आज पनि “को बाट स्वतन्त्र” भन्ने प्रश्नको जवाफ मुलरूपमा “कार्यपालिका र विधायिकाबाट स्वतन्त्र” भन्ने नै हुन्छ । तर हाल अदालतमा परीक्षणको लागि ल्याइने मुद्दाहरू केवल यी दुई अङ्गसंग मात्र सम्बन्धित हुँदैनन् । त्यसैले न्यायिक स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा विविध श्रोतबाट पर्न सक्ने प्रभावलाई दृष्टिगतगरी “कुनैपनि श्रोत वा प्रकृतिको प्रभावबाट स्वतन्त्रता” भन्नु अव उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

न्यायिक स्वतन्त्रता, न्यायाधीशलाई व्यक्तिगतरूपमा प्राप्त हुने विशेष सुविधा वा विशेषाधिकार होइन । यो त उसलाई कुनै वाह्य दवाव, प्रभाव, धम्की वा हस्तक्षेपमा नपरी कानून र प्रमाणको आधारमा इमान्दारी तथा निष्पक्षतापूर्वक आफू समक्षको विवादको निरोपण गर्न सक्षम बनाउने सन्दर्भमा सुम्पिएको जिम्मेदारी हो । न्यायिक स्वतन्त्रताको सिद्धान्तको मूल कुरा आफू समक्ष विचाराधिन मुद्दाको सुनुवाई गर्न र फैसला गर्न न्यायाधीशमा पूर्ण स्वायत्तता रहनु पर्छ, अन्य कुनै वाह्य शक्ति चाहे त्यो सरकार, दवाव समूह, व्यक्ति वा अन्य सहकर्मी न्यायाधीश नै किन नहोउन, कसैको दवाव, प्रभाव, धम्की वा हस्तक्षेप हुनु हुँदैन भन्ने हो ।

Judicial commitment can be of various types. A judge may be mentally committed to decide every constitutional dispute in favor of the government. Another type of committed judge is one who is inclined to decide against the government and to suspect everything done by the executive.Any of the above commitments are considered by many to be inconsistent with the ideal role of the judiciary as it has been nourished through the passage of time in free civilized society, the role of independent judiciary which is unaffected by affection or ill-will and which can hold the scales even in any legal combat between the rich and the poor, the mighty and the weak, the state and the citizen, without fear

or favor. The commitment of the judiciary can only be to the Constitution and laws and in the discharge of its function cannot allow itself to be influenced by any extraneous consideration.^{१०४}

न्यायिक स्वतन्त्रताले न्याय निरोपण गर्न आवश्यक संस्थागत र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई संकेत गर्छ । न्यायिक स्वतन्त्रता न्यायकर्मीको सोच र संस्थागत एवं कार्यगत स्वतन्त्रता दुवै हो । पहिलोले न्यायाधीशमा रहने स्वतन्त्रताको अनुभूतिलाई जनाउछ भने दोस्रोले न्यायपालिका र अन्य निकायहरू र विशेषतः सरकारका अन्य निकायसंगको सम्बन्धलाई । स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिले न्यायाधीशमा आन्तरिकरूपमा स्वतन्त्रताको अनुभूति हुने स्थिति वन्छ, भने यस्तो प्रत्याभूतिले वाह्यरूपमा न्यायाधीश र न्यायपालिका स्वतन्त्र रहेछ, भन्ने पनि देखिन्छ । न्यायिक स्वतन्त्रताका यी दुई पक्ष बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध यस कारणले पनि छ, कि न्यायाधीशले आन्तरिकरूपमा नै स्वतन्त्रताको अनुभूति गर्न नसकेसम्म संविधान वा कानूनमा मात्र न्यायाधीश स्वतन्त्र छन् भनेर केही हुँदैन, तर साथसाथै संविधान वा कानूनमा न्यायिक स्वतन्त्रता प्रत्याभूत नगरेसम्म अर्थात न्यायपालिका सरकारका अन्य निकायबाट वास्तवमै स्वतन्त्र छ, भन्ने नभएसम्म न्यायिक स्वतन्त्रताको वाह्य माहोल वन्दैन ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा न्यायिक निष्पक्षतावारे पनि कुरा गर्नु पर्ने हुन्छ । वस्तुतः न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक निष्पक्षता अन्तरसम्बन्धित हुँदाहुँदै पनि स्पष्ट रूपमा भिन्न विषय हुन् “स्वतन्त्रता” ले अदालत वा न्यायधिकरणको मुद्दाको विषय वा मुद्दाका पक्षवारे वन्ने वा वनेको सोच वा धारणालाई जनाउछ, भने “निष्पक्ष” भन्ने शब्दले वास्तविक वा आंशकित आग्रह वा पूर्वाग्रहको अभाव भन्ने जनाउछ । “स्वतन्त्रता” भन्ने शब्दले स्वतन्त्रता सम्बन्धी परंपरागत सवैधानिक मूल्य र मान्यतालाई समेत समेटेछ । वस्तुतः यसले न्यायिक कारवाईको क्रममा वनेको सोच वा दृष्टि मात्र होइन, अन्य निकायहरू र विशेषतः कार्यपालिका निकायहरूसंगको सम्बन्धलाई जनाउछ ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको लागि संविधानमा यसको प्रत्याभूति आवश्यक भएपनि यस्तो प्रत्याभूतिले स्वतः न्यायिक स्वतन्त्रताको सृजना वा जगेर्ना गर्दैन । न्यायिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित हुन राज्यका तीनवटै अङ्गहरूले त्यसको मान्यता र सम्मान गर्नु पर्छ । न्यायपालिका र न्यायाधीशले तत्कालिन सरकारले विवादित विषयमा के धारणा राख्छ भनी बुझ्नु पर्ने, कता पात हल्लिन्छ भनी हेर्नु पर्ने वा के सुविधा दिन्छ भनी मुख ताक्नु पर्ने परिस्थिति रहन दिनु हुँदैन । उनीहरूले सरकार त वगने खोला वा वहने हावा जस्तै हो भनी बुझ्न पाउनु पर्छ, पदिय सुरक्षा वा सुविधाको लागि सरकार वा नोकरशाहीको भक्ति वा तावेदारी गर्नु पर्ने परिस्थिति वन्न दिनु हुँदैन ।

...Judges are also lions under the throne but that seat is occupied in their eyes not by the Prime Minister but by the law and their conception of the public interest. It is to that law and to that conception that they owe allegiance. In that lie their strength and their weakness and their threat.^{१०५}

न्यायिक स्वतन्त्रता किन जरुरी हुन्छ, भने न्यायाधीशहरूले जुन संविधान वा कानूनी व्यवस्थाको रक्षाको सपथ लिएका हुन्छन् । त्यो सजिलो काम छैन । हरेक अवस्थामा व्यक्तिका कानूनद्वारा प्रत्याभूत अधिकारहरूमाथि आक्रमण भैरहने सम्भावना हुन्छ, र न्यायाधीशले प्रधान न्यायाधीश हरि प्रसाद प्रधानले भने भैं माउ कुखुराले चीलबाट चल्ला जोगाए जस्तै जनतालाई वास्तविक वा संभावित आक्रमणबाट जोगाउदै हरेक अवस्थामा न्याय सुनिश्चित गर्नुपर्छ । व्यक्तिगत अधिकारमाथिको कुनैपनि आक्रमण कानूनी अख्तियारी प्राप्त छ भनी सुनिश्चित गर्ने काम न्यायाधीशको हुँदा उनीहरूलाई कार्यपालिकाको दबाव र प्रभावबाट मुक्त राख्ने कार्य न्यायिक नेतृत्वले गर्नु पर्छ । न्यायिक कार्यको प्रकृतिको दोस्रो विश्वयुद्धका लर्ड एट्किनले व्यक्त गरेको देहायको धारणा यहाँ सान्दर्भिक नै होला ।

In this country, amid clash of arms, the laws are not silent. They may be changed, but they speak the same language in war as in peace. It has always been one of the pillars of freedom, one of the principles of liberty for which on recent authority we are fighting, that the judges are no respecters of

^{१०४} H.R. Khanna, Judicial Encroachment: Myth or Reality, LEX ET JURIS Aug. 1986 at pp 16-19

^{१०५} J.A.G Griffith, The Politics of the Judiciary, 3rd Ed., 1985 p 199.

persons and stand between the subject and any attempted encroachment on his liberty by the executive, alert to see that any coercive action is justified in law.^{१०६}

कुनै देशमा न्यायपालिका राज्यका अन्य अङ्गदेखि स्वतन्त्र छ भनी स्थापित गर्ने सन्दर्भमा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, उनीहरूको सेवा अवधि, सेवाका सर्तहरू, वाह्य दबाव वा प्रभावबाट मुक्त राख्ने उपायहरू के छन् र अदालत स्वतन्त्र छ वा छैन भनी कसरी अनुभूति गर्न सकिन्छ भन्ने आदि हेरिन्छ। न्यायिक स्वतन्त्रताका कम्तिमा पनि देहायका तीनवटा शर्तहरू छन्:

- **सेवाको सुरक्षा:** सेवा अवधि चाहे निश्चित अवधिको होस वा जीवनभर खान पाउने होस, सो अवधिमा कार्यपालिका वा अन्य नियुक्ति गर्ने अधिकारीले आफ्नो स्वविवेकमा वा स्वेच्छाचारी तरिकाले हटाउन पाउने स्थिति हुनु हुँदैन।
- **आर्थिक सुरक्षा:** तलव र निवृत्तिभरणको व्यवस्था कानूनद्वारा निश्चित गरिएको हुनु पर्छ र न्यायिक स्वतन्त्रतामा नै प्रभाव पार्ने गरी कार्यपालिकाले हस्तक्षेप गर्न पाउने हुनु हुँदैन। यो मान्यता अन्तरगत रही विभिन्न तहको अदालतका न्यायाधीशको लागि सरकारले तलव तथा सुविधाको निर्धारण गर्न सक्छ। परिणामतः माथिका आधारभूत कुराहरूलाई हेक्का राख्दै विभिन्न तहका अदालतहरूको लागि गरिएको विविध सुविधाहरूले आर्थिक सुरक्षाको सर्तहरू पुरा गर्न सक्छन्।
- **संस्थागत स्वतन्त्रता:** न्यायिक कार्यसंग सम्बन्धित प्रशासकिय कुराहरूमा न्यायपालिका स्वतन्त्र रहनु पर्छ। अर्को शब्दमा, न्याय निरोपणको कुरामा वाह्य शक्तिले कुनै प्रभाव पार्न सक्ने स्थितिमा हुनु हुँदैन भन्ने यसको मान्यता हो। न्याय निरोपणसंग सम्बन्धित कार्य भित्र इजलासको गठन, पेशी सुचिको प्रकाशन, फैसला लेखन र फैसला कार्यान्वयन सम्मका कुराहरू पर्दछन्। फैसलाको कार्यान्वयनमा न्यायको मर्म नमर्ने गरी सहयोग लिने कुरा अर्कै हो तर सो वाहेकका अन्य न्यायिक कार्यहरूमा कार्यपालिकाको हस्तक्षेप हुनु हुँदैन। यद्यपि कार्यपालिकासंग न्यायपालिकाको एक तहको सम्बन्ध रहन्छ नै तर, कार्यपालिका मुद्दाको न्याय निरोपणमा वा कानून तथा संवैधानिक मूल्यको संरक्षण गर्ने कार्यमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने स्थितिमा हुनु हुँदैन।

स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार नेपालको अन्तरिम संविधानमा प्रत्याभूत गरिएको अधिकार हो। अन्तरिम संविधानको धारा २४ ले न्याय सम्बन्धी हक प्रत्याभूत गर्दै निदोषिताको हकको साथै व्यक्तिलाई “सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक” हुने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसको अतिरिक्त नेपाल पक्ष रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९६६ को धारा १४(१) मा “सवै व्यक्तिको हक” अदालत समक्ष “समान” हुनेछन्; कुनै फौजदारी अभियोग लगाउँदा वा कानून बमोजिम चलाइएको मुद्दामा अधिकार वा दायित्वको निश्चय गर्दा कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालतद्वारा स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाईको अधिकार राख्छन्।

स्वच्छ सुनुवाई कै हक अन्तरगत व्यक्तिलाई न्यायालय समक्ष समानताको हक हुन्छ। यो कुरालाई ध्यानमा राखी मुद्दाका पक्षलाई जात, जाती, लिङ्ग, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रियता वा सामाजिक उत्पत्तिको आधारमा विभेद गरिनु हुँदैन भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले विशेष मनन गर्नुपर्छ। त्यस्तैगरी स्वच्छ सुनुवाई अन्तरगत सारभूत स्वच्छता (substantive fairness) पर्दछ र यस अन्तरगत क) प्रतिद्वन्दात्मक कारवाई (Adversarial proceedings) का सिद्धान्तहरूको सम्मान, ख) कार्यविधिगत समानता वा वाहुहरूको समानता (Equality of Arms), ग) सीघ्र सुनुवाई (Expeditious proceedings) र घ) निष्पक्ष अभियोजनकर्ता (Impartial Prosecutor) को व्यवस्था आदिलाई महत्वपूर्ण अन्तरवस्तुको रूपमा हेरिन्छ।

^{१०६} Liversidge v Anderson [1942] AC 206 at 244

प्रतिद्वन्दात्मक कारवाई (Adversarial proceedings) का सिद्धान्तहरूले मुद्दाको प्रत्येक पक्षलाई फौजदारी वा देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी पुष्टि गर्ने प्रमाण पेश गर्ने एवं आफ्ना विरुद्धका प्रमाणहरूको खण्डन गर्ने अवसर प्रदान गरिनु पर्ने कुरालाई अनिवार्य गर्छ। त्यस्तो प्रमाण पेश गर्ने समय बाँकी छुट्टै गरिएको फैसलाले यो सिद्धान्तको सम्मान गर्दैन।^{१०७}

कार्यविधिगत समानता वा बाहुहरूको समानता (Equality of Arms) का सिद्धान्तहरूको उल्लंघन त्यतिखेर हुन्छ जव न्यायाधीशले अभियोजन पक्षलाई पटक पटक मुद्दा हटाउन वा साक्षी पेशगर्ने समय दिन्छ, तर अभियुक्तलाई उसको प्रतिनिधित्व गर्ने वकील छान्न वा प्रतिरक्षाको तयारीको लागि समय दिदैन, वा अभियुक्त वा निजको प्रतिनिधिको उपस्थिति वेगैरे थुनछेक सम्बन्धी बहस सुन्छ। व्यक्तिवादी मुद्दामा “बाहुहरूको समानता” भन्नाले मुद्दाका पक्षहरूलाई आफ्ना प्रमाणहरू पेशगर्ने समान अवसर प्रदान गरिनु पर्छ, भन्ने बुझिन्छ। उदाहरणको लागि कुनै देवानी मुद्दामा एक पक्षले पेश गरेको बहसनोट अर्को पक्षलाई दिइदैन भने बाहुहरूको समानताको सिद्धान्तको उल्लंघन गरेको मान्नु पर्छ।^{१०८}

सीघ्र सुनुवाई (Expeditious proceedings) ले अनुचित विलम्ब नगरी न्याय प्रदान गरिनुपर्ने कुरालाई जनाउँछ। अमुक अदालतमा मुद्दाको धान्ने नसकिने चाप छ भन्ने कुराले सीघ्र सुनुवाई नगरिएको स्थितिलाई जायज ठहर्याउँदैन।

अभियोजनकर्ताको निष्पक्षता (Impartiality of Prosecutor) न्यायिक प्रकृत्याको अपरिहार्य अङ्ग हो र यसले न्यायालय स्वयंको निष्पक्षता वा यसको अभावलाई इङ्कित गर्दछ। अभियोजनकर्ताले तत्कालिन सरकारको नीतिको कार्यान्वयन गर्ने योजना अन्तरगत नभै विधिको शासनको पहरेदारको रूपमा मुद्दाको पूर्ण निष्पक्षता तथा निर्भिकतापूर्वक अभियोजन गर्दछ, भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले सुनिश्चित गर्नु पर्छ। अभियोजनकर्ताले राज्य, समुदाय र न्यायको दरकारको समेत प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले उसको कार्य नीजी कानून व्यवसायीको भन्दा व्यापक र गम्भीर रहन्छ। न्यायको संवाहक भएको कारणले उसले कुनै आग्रह वा पूर्वाग्रहवेगैरे सबै सम्बद्ध प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्नु र सकेसम्म ती प्रमाणहरूको विश्वसनियताको पुष्टि गर्नु पर्छ।

सुनुवाईको सार्वजनिकीकरण व्यक्ति र समाजको हितको रक्षाको लागि महत्वपूर्ण हुन्छ। अदालत प्रतिको जनआस्था कायम गर्ने यो एउटा माध्यम हो। न्याय प्रशासनलाई पारदर्शी बनाउन सुनुवाईको सार्वजनिकीकरणले मद्दत गर्दछ। त्यसैले सुनुवाईको सार्वजनिकीकरण उपयुक्त छैन भनी न्यायाधीशले आदेश दिएमा बाहेक सुनुवाई मुद्दाका पक्ष, प्रेश तथा सार्वजनिक सरोकार राख्ने सबैकालागि खुला राखिनु पर्छ। अर्थात् सुनुवाईको सार्वजनिकीकरण नियम र गोप्यता अपवाद हो। सुनुवाई खुला गरिनु पर्छ भनी पक्षले भनिरहनु पर्ने कुरा होइन, यो त अदालतले सदा सर्वदा पालन गर्नु पर्ने नियम हो। महासन्धिदे देहायको अवस्थामा सुनुवाई गोप्य राख्न सकिने कुरा स्वीकार गरेको छ :

- शान्ति, व्यवस्था, राष्ट्रिय सुरक्षा र सार्वजनिक नैतिकता कायम राख्न
- मुद्दाका पक्षहरूको नीजी जीवनको सुरक्षाको लागि सो आवश्यक भएमा
- विशेष परिस्थितिमा कारवाईको सार्वजनिकीकरणले न्याय सम्पादनमा प्रतिकूल असर पर्छ भन्ने लागी कारवाईको सार्वजनिकीकरणमा रोक लगाइनु आवश्यक छ भन्ने अदालतलाई लागेमा।

तर खुला इजलास भनेको जो कोहीको लागि पनि खुला होइन, असम्बन्धित पक्ष, अदालती कारवाईमा प्रभाव वा दबाव सृजनागर्ने सम्भावना भएका व्यक्तिहरूको लागि पनि अदालत वेरोकटोक खुला राखिनु पर्छ, भन्ने हुँदैन। खुला इजलासको मर्म नमर्ने गरी यसलाई नियन्त्रित र व्यवस्थित गर्न अदालतले सक्छ। तर जनसाधारणलाई प्रवेश निषेध गरिएको स्थितिमा गोप्यताका नियमहरूमा आँच नपुग्ने गरी अदालतको फैसला भने सार्वजनिक गरिनु पर्छ। साथै अदालतले सधैं सुनुवाईको स्थान, मिति र समय

^{१०७} Fei v Columbia, Human Rights Committee, Communication No 514/1992, 4 April 1995. For a more detailed analysis of the right to a fair trial see Nihal Jayawickrama, The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence, Cambridge University Press, 2002 pp 478-594.

^{१०८} Robinson v Jamaica, Human Rights Committee, Communication No 223/1987, HRC 1989 Report Annex X. H.

सुनुवाई पहिले नै सार्वजनिक गर्न र इच्छुक व्यक्ति वा पक्षलाई सम्भव भएसम्म कारवाई हेर्न र सुन्न पाउने व्यवस्था गर्नु पर्छ ।

महासन्धिको धारा १४(१)मा “सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष” भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको छ। “सक्षम” शब्दले अदालतलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त हुनु अनिवार्य गर्छ, जुन सुनुवाईको पूर्वसर्त पनि हो । “स्वतन्त्र” भन्ने शब्दले माथि उल्लेख भए भै कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, मुद्दाका पक्ष र अन्य वाप्य प्रभाव देखि स्वतन्त्र भन्ने जनाउँछ । “निष्पक्ष” भन्ने शब्दले आधारभूत रूपमा कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ भएको र स्वार्थ भएको आशंका हुने मुद्दामा न्यायाधीश हुन सक्दैन भन्ने जनाउँछ । अर्थात एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा स्वार्थ वा आग्रह वा पूर्वाग्रहको आसंका हुने स्थिति छ भने न्यायाधीशले त्यस्तो मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।

आग्रह वा पूर्वाग्रहको आसंका कस्तो भएमा वा कुन स्तरको भएमा न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु हुँदैन । उच्च स्तरको सम्भावना (high probability), सारभूत सम्भावना (substantial probability) वा वास्तविक सम्भावना (a real likelihood) वा तर्कसंगत रूपमा हेर्दा सम्भावना (a reasonable suspicion) के भएमा नहेर्ने भन्ने प्रश्न उठ्छ । संक्षेपमा के भन्न मात्र सकिन्छ भने सबै परिस्थितिको न्यायाधीश आफैले विचार गर्ने र अमुक मुद्दा हेर्नु हुन्छ वा हुँदैन भनी निर्णय गर्ने कुरा हो । यो पूर्णतः वस्तुनिष्ठ नहुन पनि सक्छ । तर जनआस्था अदालत र न्यायाधीश स्वयमको अमूल्य नीधि हो । यसलाई जोगाउन न्यायाधीश सदा तत्पर रहनु पर्छ । वैडगलोर सिद्धान्तमा “एउटा विवेकशील पर्यवेक्षक”को दृष्टिमा भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको छ । मुद्दा हेर्ने वा नहेर्ने निर्णय गर्दा न्यायाधीशले यो कुरालाई गहिरिएर मनन गर्नु पर्छ ।

आरोपित व्यक्ति र अभियुक्तका अधिकारहरू

नेपालको अन्तरिम संविधानले आरोपित व्यक्ति र अभियुक्तका केही अधिकारहरूको प्रत्याभूति गरेकोछ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १४ तथा १५ मा उल्लेखित अधिकारहरूलाई हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थालाई मजबुत बनाउने, त्यसको मर्मलाई स्पष्ट गर्ने व्यवस्थाको रूपमा हेरिनु आवश्यक हुन्छ ।

अन्तरिम संविधान, २०६३ र व्यक्तिका न्याय सम्बन्धी हकहरू

२४. न्याय सम्बन्धी हक: (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन ।

(२) पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ, र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित गरिने छैन ।

स्पष्टीकरण: यस उपधाराको प्रयोजनको लागि “कानून व्यवसायी” भन्नाले कुनै अदालतमा कुनै व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गर्न कानूनले अधिकार दिएको व्यक्तिलाई जनाउनेछ ।

(३) पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ, र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन ।

तर उपधारा (२) र (३) मा लेखिएका कुराहरू निवारक नजरबन्द र शत्रु राज्यको नागरिकको हकमा लागू हुने छैन ।

- (४) तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे वापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिइने छैन ।
- (५) कुनै अभियोग लगाईएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार मानिने छैन ।
- (६) कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन ।
- (७) कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन ।
- (८) प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
- (९) कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक हुनेछ
- (१०) असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निःशुल्क कानूनी सेवा पाउने हक हुनेछ ।

२५. निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक: (१) नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिने छैन ।

(२) निवारक नजरबन्द राख्ने अधिकारीले कानून विपरीत वा बदनियतपूर्वक कसैलाई नजरबन्द राखेमा नजरबन्द रहेको व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।

२६. यातना विरुद्धको हक: (१) अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १४(२), १४(७) र धारा १५ का व्यवस्थाहरु फौजदारी कारवाइको सन्दर्भमा पनि प्रयोग हुन सक्छन् । यी व्यवस्थाहरुले मुलतः स्वच्छ न्यायका हकहरु सुरक्षित गरेका छन् । फौजदारी कारवाइको प्रारम्भिक चरण होस वा अभियुक्त पक्राउ परे पछिको अवस्था होस, यी हकहरुको सान्दर्भिकता हरेक चरणमा रहन्छ ।

कानून बमोजिम दोषी सावित नभएसम्म निर्दोष अनुमान गर्नु पर्ने: निर्दोषिताको अनुमानको सोभो अर्थ दोषी सावित गर्नु पर्ने अन्तिम जिम्मेदारी अभियोजनसंग रहन्छ भन्ने हो । पुर्पक्ष सकिदासम्म आरोपित कसुर गरेको होइन कि भन्ने मनासिव माफिकको संका रहन्छ भन्ने त्यसको फायदा अभियुक्तले पाई आरोपबाट मुक्त हुनुपर्छ । अभै परिरस्कृत रुपमा भन्ने हो भन्ने निर्दोषिताको अनुमानले अभियुक्तलाई मुद्दाको शुरुमा चुप लाग्ने हक र पुर्पक्षको अन्त्यमा शंकाको सुविधा प्रदान गर्दै सोही सिद्धान्त अनुसार व्यवहार गरिनुपर्छ भन्ने कुरातर्फ इडगित गर्छ । तसर्थ कानून बमोजिम मुद्दामा दोषी करार भै नसकेको अवस्थामा उसलाई दोषी हो भन्ने पुर्वानुमान गरी व्यवहार गरिनु हुँदैन, न त मुद्दाको परिणामको नै पुर्वानुमान गर्न मिल्छ ।

दोहरो खतरामा पारिनु नहुने: हाम्रो संविधानमा “एकै कसुरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन” भन्ने शब्दावली परेको छ, यो शब्दले पहिले नाम मात्रको मुद्दा चलाइएको, वा उसलाई जोगाउने किसिमले मुद्दा चलाइएको, वा स्वच्छ सुनुवाईका सिद्धान्तहरुको उल्लंघन गरी मुद्दा चलाइएको वा मुद्दा चलाई राजनीतिक वा दलीय प्रभावमा परी मुद्दा फिर्ता लिइएको अवस्थामा पनि फेरि मुद्दा चलाउन मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने वारेमा स्पष्ट गर्दैन । यहाँ बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने मानव अधिकार कानूनले भने पहिले मुद्दा चली अन्तिम रुपमा गडाउ वा सफाई पाएको आरोपमा व्यक्ति उपर पुनः मुद्दा चलाउन हुँदैन

भनेबाट र स्वच्छ सुनुवाईका सिद्धान्तहरूको विरुद्ध गरिएको पुर्पक्ष, सुनुवाई र निर्णयलाई मुद्दा चली अन्तिम भएको नमान्न सक्छ ।

अभियोग, यसको प्रकृति र कारण वारेमा अभियोग लागेको व्यक्तिले अविलम्ब र निजले बुझ्ने भाषामा विस्त्रित रूपमा जानकारी पाउनु पर्ने: अभियोगको वारेमा “अविलम्ब” जानकारी पाउनु पर्ने भन्नाले “सक्षम निकायद्वारा पहिलो पटक आरोप लगाइएको अवस्थामा नै जानकारी पाउनु पर्ने भन्ने हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा, जब व्यक्तिलाई पक्राउ गरिन्छ, म्याद थपको लागि पेश गरिन्छ उसलाई लागेको आरोप वारे बताइनु पर्छ । यसको मक्सद आरोप लागेको व्यक्तिले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न पाउनु पर्छ भन्ने हो । तसर्थ आरोप लागेको व्यक्तिले यथार्थमा जानकारी पायो वा पाएन सो हेरिनु पर्छ, पायो भन्ने अनुमान मात्र पर्याप्त हुँदैन ।

प्रतिरक्षाको तयारीको लागि पर्याप्त समय र सुविधा पाउनु पर्ने: कति समय पर्याप्त हो भन्ने प्रत्येक मुद्दाको परिस्थितिमा भर पर्दछ । तर आरोपसंग सम्बन्धित प्रमाण र कागजहरू उपलब्ध गराई सो वारेमा उसका कानून व्यवसायीसंग परामर्श गर्ने अवसर प्रदान गरी प्रतिरक्षा गर्न पुग्ने समय प्रदान गरिनु पर्छ भन्ने यसको मनसाय हो ।

आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसंग परामर्श गर्न पाउनु पर्ने: यस भित्र परामर्शको गोप्यता पनि पर्छ जसलाई हाम्रो संविधानले स्वीकार गरेको छ, तर यो हकको प्रचलनमा मुख्य रूपमा दुई किसिमका अडचनहरू रहेका देखिन्छन् : क) अनुसन्धानमा प्रविधिको प्रयोगको अभाव रही यो वयानमुखी रहनु; र ख) वकीलले भुट्टा वोल्न सिकाएमा वकीललाई के सजाय हुने भन्ने वारेमा कानून नहुनु । यी दुई कारणहरूले गर्दा यो हकको प्रयोग पक्राउ परेका व्यक्तहरूले राम्रोसंग गर्न पाएका छैन । अनुसन्धान अवधिमा भेट्न पाईहाले पनि वयान पूर्व भेट्न पाएका हुँदैन । भुट्टा प्रमाण बनाउने, अपराध वा अपराधी लुकाउन मद्दत गर्ने, न्यायिक कार्यमा हस्तछेप गर्ने कार्यहरूलाई कसुर मानी कानून वनेमा वयानपूर्व पनि वकीललाई भेट्न दिने वातावरण वन्न सक्ने देखिन्छ । वर्तमान परिस्थिति मै पनि पक्षले वकीलसंग परामर्श गर्न पाउने र वकीलले प्रभाव, दबाव, वा हस्तछेप वेगर परामर्श दिन पाउने व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउने तर्फ न्यायाधीशले सकारात्मक प्रयास गर्नु पर्छ ।

अनुचित ढिलाई वेगर मुद्दाको सुनुवाई हुनु पर्ने: यसले पुर्पक्ष शरुहुने अवधि मात्र होइन समाप्त हुने र फैसला गरिनु पर्ने अवधिलाई समेत इङ्गित गर्छ । अर्थात पक्राउ पछिका सबै तहका कारवाईहरू विना कुनै अनुचित ढिलाई सम्पन्न गरिनु पर्छ । विलम्ब भएको छ वा छैन भन्ने कुरा व्यक्ति पक्राउ परे पछि कुन तहका कारवाईहरू कुन रफ्तारमा सम्पन्न गरिएका छन भनी हेरिनु पर्छ । अदालत व्यवस्थापनलाई सुदृढ बनाइएमा र निरन्तर सुनुवाईको पद्धति लागु गर्न सकिएमा मुद्दाको पुर्पक्ष र ढिलाईलाई कम गर्न सकिन्छ ।^{१०९}

अभियुक्तको उपस्थितिमा सुनुवाई हुनु पर्ने: अपवादजन्य अवस्थामा वाहेक मुद्दाको पुर्पक्ष र सुनुवाईको चरणमा उपस्थित रहने हक अभियुक्तलाई रहन्छ। जहाँ विशेष परिस्थितिको कारण अभियुक्तको अनुपस्थितिमा सुनुवाई गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यहाँ त्यस्तो परिस्थिति के हो स्पष्टरूपमा लेखिनु पर्छ । साक्षीको वकपत्र गरिदा जुनसुकै हालतमा पनि पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीको उपस्थितिमा मात्र वकपत्र गराइनु पर्छ । थुनामा अभियुक्तको उपस्थिति सुनिश्चित राख्न थुनामा राख्ने अधिकारीहरूले पुर्पक्षको चरणमा रहेको अभियुक्तलाई सम्बन्धित जिल्लामा जेल नै नभएको अवस्थामा वाहेक वेजिल्लामा सार्नु हुँदैन ।

व्यक्तिगत रूपमा वा आफूले रोजेको कानून व्यवसायी मार्फत आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न पाउनु पर्ने: यो हक पनि माथिको हकसंग अन्तरसम्बन्धित छ । व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायी स्वतन्त्रता पूर्वक रोज्न र

^{१०९} मकवानपुर जिल्ला अदालतका न्यायाधीश टेक नारायण ढुङ्गरले २०६९ मा निरन्तर सुनुवाईको पद्धति लागू गरेर यस विषयमा एउटा उदाहरण नै कायम गर्नु भएको छ ।

कानून व्यवसायीलाई पनि स्वतन्त्रता पूर्वक आफ्नो पक्षको रक्षा गर्नमा कुनै अवरोध गरिनु हुँदैन । कहिलेकाहीं विभिन्न समूहको दवावमा वकीलहरूले पक्षको प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने हुन्छ । यस्तो परिस्थिति आएमा अदालतले हस्तछेप गरी वातावरण सहज बनाउनु पर्छ । यदी मुद्दाको पुर्पक्ष र सुनुवाई भैरहेको अवस्थामा कुनै कारणवस कानून व्यवसायीले मुद्दा छाडन खोजेमा न्यायाधीशले उसलाई त्यसो नगर्नकोलागि सभाउनु पर्छ । सो गर्दा पनि कानून व्यवसायीले मुद्दा छाडेमा उसले सुनुवाई रोकी पक्षलाई अर्को कानून व्यवसायी राख्ने अवसर प्रदान गर्नु पर्छ ।

कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनु पर्ने: यदि कुनै व्यक्ति कानून व्यवसायी राख्न नसक्ने अवस्थामा छ भने न्यायाधीशले कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने उसको हक रहेको कुरावारे सुचित गर्दै उसले कानूनी सहायता माग गरेमा उपलब्ध गराउने प्रयास गर्नु पर्छ । गम्भीर मुद्दाको आरोप लागेको व्यक्तिको हकमा त कानूनी सहायता नपाएको स्थिति छैन भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले सुनिश्चित गर्नु पर्छ । अदालतको तर्फबाट कानूनी सहायता प्रदान गरिएको स्थितिमा सो कुराको सूचना अभियुक्तलाई समयमा नै दिइनु पर्छ ताकि उसले आफ्नो वकीलसंग आफ्नो प्रतिरक्षावारे सल्लाह गर्न पावस । साथै अदालतबाट प्रदान गरिने कानूनी सहायता उच्च गुणस्तरको छ, वैतनिक वकीलको छनोट योग्यतालाई मात्र आधार गरी कुनै वाह्य प्रभावमा नपरी गरिएको छ भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले सुनिश्चित गर्नु पर्छ ।

साक्षीको उपस्थिति र निजहरूलाई जिरह गर्ने अवसर प्रदान गरिनु पर्ने: यो हकको प्रमुख उद्देश्य मुद्दाको पुर्पक्ष र सुनुवाईको चरणमा अभियोजन र प्रतिपक्षले समान हैसियतमा आफ्नो साक्षी प्रस्तुत गर्ने र विपक्षको साक्षीलाई जिरह गर्ने अवसर प्राप्त गरुन् भन्ने हो । यस अन्तरगत अभियोजन र प्रतिपक्षले विशेषज्ञसमेतका साक्षी उपस्थित गराउने समान अवसर समेत पाउनु पर्छ । जहाँ न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई अस्वीकार गर्छ सो को कारण पक्षलाई दिइनु पर्छ । साक्षी लाई जिरह गर्ने अवसरलाई प्रतिद्वन्दात्मक मात्र होइन, अदालतद्वारा नै साक्षीको सोधपुछ गरिने महाद्विपीय पद्धति अनुशरण गर्ने मुलुकहरूमा पनि प्रदान गरिन्छ ।

दोभासेको सुविधा पाउनु पर्ने: अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्ने सन्दर्भमा यो हक महत्वपूर्ण हुन्छ । विदेशी मात्र होइन आफ्नै देशको वासिन्दा पनि यदि अदालतको भाषा बुझ्दैन भने उसलाई दोभासेको सुविधा उपलब्ध गराइनु पर्छ ।

अभियुक्त आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वाध्य नहुने: अभियुक्तलाई अभियोग स्वीकार गराउने सन्दर्भमा यातना त सदा अस्वीकार्य हुन्छ नै, यस भित्र कुनै भौतिक वा मनोवैज्ञानिक दवाव पनि अस्वीकार्य हुन्छ । त्यसैले अभियुक्तलाई चुप लाग्ने हक छ भन्ने कुरालाई न्यायिक पद्धतिमा विना हिचकिचाहट स्वीकार गरिनु पर्छ । यसको अर्थ यतिमात्र हो कि अभियोजन पक्षले आरोप शंकारहित रूपमा प्रमाणित गर्नु पर्छ, अभियुक्त चुप लाग्यो भन्ने कुराले उ दोषी थियो भनी अर्थ गर्न मिल्दैन ।

तर कानूनले निश्चित अवस्थामा पक्षलाई जवाफ दिनु पर्ने दायित्व सुम्पन सक्छ । जहाँ प्रमाणको भार अभियुक्तमा सरेको स्थिति छ, यस्तोमा अभियुक्तले आफू उपर लागेको आरोपको जवाफ देवस भन्ने कानूनको अपेक्षा हुन्छ । यस वाहेक पनि कतिपय अवस्थामा साक्षीहरू यति विस्वसनीय जस्तो गरी प्रस्तुत हुन्छन कि उनीहरूको विस्वसनियतालाई पक्षले मात्रै तोड्न सक्छ । यस्तो स्थितिमा चुप लाग्नु अभियुक्तको लागि घातक हुन सक्छ । तर यी यावत अवस्थामा पनि चुप लाग्ने हक अनतिक्रम्य छ भन्ने कुरालाई न्यायाधीशहरूले सदा मनमा राख्नुपर्छ ।

In some limited cases, legislation may require a person accused or being investigated for an offence to answer questions asked by a designated official. In such cases, if such provisions are constitutionally valid, they must be given effect but in conditions which, so far as lawful, protect the person concerned from self-incrimination.^{११०}

नावालकलाई उसको उमेर तथा सुधारात्मक एवं पुनर्स्थापनात्मक आवश्यकता समेतलाई दृष्टिमा राख्ने कारवाइको हक: न्यायाधीशले कानूनसंग द्वन्द्वमा परेका बालकसंग सम्बन्धित विषयमा न्याय गर्न बस्दा, अन्य अभियुक्तले जो जे अधिकार पाउछन् त्यसको अतिरिक्त “बालकको सर्वोत्तम हित” भन्ने सिद्धान्तलाई मनन गर्दै, उनीहरूको उमेर र पुनर्स्थापनात्मक आवश्यकता समेतलाई मध्यनजर राखी कार्य गर्नुपर्छ ।

कसुर गर्दाको समयमा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून विरुद्ध नभएको कुनै कार्य गरेको वा नगरेको कारण फौजदारी अपराधमा कसुरदार हुनु नपर्ने हक: यो हकले भूतप्रभावी फौजदारी कानूनको निर्माण गरी कसैलाई कारवाइ गर्ने कार्यलाई रोक्दछ । यहाँ अन्तर्राष्ट्रिय कानून समेतको विपरित नहुने कार्यको हकमा भूत प्रभावी कानून बनाउन नपाइने भनेर अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको प्रभावलाई निस्कटंक राख्न खोजिएको छ ।

फैसलाको सार्वजनिकीकरणको हक: जहाँ अभियुक्त, पीडित वा साक्षीको सुरक्षा वा अन्य सार्वजनिक हितको रक्षाको लागि मुद्दाको पुर्पक्ष र सुनुवाई बन्द इजलासमा गरिएको छ, त्यहाँ पनि मुद्दामा दिइएको फैसला सार्वजनिक गर्नु पर्छ । यसरी फैसला सार्वजनिक गरिदा अदालतले महिला, बालबालिका वा पारिवारिक विवादमा वा बालबालिकाको संरक्षकत्वको प्रश्न सन्निहित रहेको मुद्दामा पक्षहरू वा पीडितको नाम गोप्य राख्न सक्छ । नेपालमा विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम राख्ने वारेमा सर्वोच्च अदालतले २०६४ मा एउटा कार्यविधि निर्देशिका जारी गरेको छ ।

सजाय पाएको व्यक्तिलाई कानून अनुरूप आफूविरुद्ध भएको फैसला माथिल्लो अदालतद्वारा पुनरावलोकन गराइपाउने हक: यो हकको प्रचलनको लागि कसुरदार ठहर भएको व्यक्तिलाई उचित समयमा, लिखित र कसुर र सजाय किन गरिएको हो भन्ने तर्क सहितको लिखित फैसला प्राप्त गर्ने हक समेत रहन्छ । फैसला कति विस्त्रुत वा संक्षिप्त हुनुपर्छ भन्ने कुरा परिस्थिति अनुरूप फरक हुन सक्छ, तर न्यूनतम रूपमा व्यक्तिलाई प्रत्येक आरोपमा किन के कस्तो सजाय गरियो भन्ने कुरा जान्न पाउने हक रहन्छ ।

सजाय कायम गर्ने सम्बन्धी अधिकारहरू: सजाय कायम गर्दा न्यायाधीशले सम्बन्धित विषयको कानूनको अतिरिक्त नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ६(५), ७, १४(७) तथा धारा १५ का व्यवस्थाहरूवारे पनि ध्यान दिनु पर्छ जसले देहायका अधिकारहरू प्रत्याभूत गर्छन ।

- कसुर गर्दाको समयमा कायम रहेको सजाय भन्दा बढी सजाय नगरिने
- कुनै कसुरमा मुद्दा चली एक पटक सजाय वा सफाई पाइसकेपछि पुनः सोही कसुरमा सजाय नगरिने
- सजाय गर्दा क्रुर, अमानवीय तथा होच्याउने व्यवहार गर्न नहुने: यस अन्तरगत व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरतासंग नमिल्ने किसिमले चकी पर्ने गरी, मानवीय प्रतिष्ठाको विरुद्ध हुनेगरी, कुनै पनि वैध सामाजिक उद्देश्य पुरा नगर्ने गरी सजाय तोकिनु हुँदैन । त्यस्तै गरी शारीरिक दण्ड, वाध्यात्मक वा न्यूनतम सजायलाई र कुनै कुनै देशहरूमा मृत्युदण्डलाई क्रुर, अमानवीय तथा होच्याउने दण्ड मानिएको छ ।
- मृत्युदण्डको सजाय उन्मुलन नगरिसकेका मुलुकको हकमा पनि १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्ति वा मानसिक रूपमा असक्षम व्यक्तिलाई मृत्युदण्डको सजाय नगरिने, कानूनले अनुमति दिएको अवस्थामा पनि अत्यन्त गम्भीर मुद्दाहरू (most serious crimes) मा मात्र मृत्युदण्डको सजाय दिइने ।

३.१ न्यायाधीशले न्यायिक कार्य गर्दा आफूसमक्ष प्रस्तुत हुन आएका तथ्यको निरोपण र कानूनको सही प्रयोग गरी स्वतन्त्रतापूर्वक गर्नुपर्दछ । निजले कुनै पनि क्षेत्रबाट कुनै पनि कारणले प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा आउने प्रभाव, दबाव, भनसुन, धम्की, आग्रह आदिबाट प्रेरित वा प्रभावित नभई न्यायिक कार्य गर्नुपर्दछ ।

यदि न्याय निरोपणको कार्यमा अनावश्यक वाह्य प्रभाव परेको छ भन्ने भयो भने न्यायपालिका उपरको विश्वास घटन जान्छ । सरकार वा विधायिका वा अन्य न्यायाधीशले नै कुनै न कुनै रूपमा न्यायिक निर्णयमा प्रभाव पार्न सक्छन् वा पारिरहेका छन् भन्ने भाव रहनु न्यायिक स्वतन्त्रता र न्याय व्यवस्था प्रति जनसाधारणको विश्वासको सन्दर्भमा घातक हुन्छ । न्यायाधीश उपर प्रभावहरू पर्न सक्ने श्रोतहरू असंख्य हुन सक्छन् कुनै प्रभाव, दबाव, भनसुन, धम्की आग्रह आदिबाट प्रभावित नभै, त्यस्तैगरी आफ्नो निर्णय लोकप्रिय वा अलोकप्रिय के हुन्छ भन्ने समेत वास्ता नगरी आफूले बुझेसम्म तथ्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी कानूनको सही प्रयोग गर्नु न्यायाधीशको कर्तव्य हो । न्यायपालिकाको इतिहासमा कैयौं पटक यस्ता क्षणहरू आएका छन् जहाँ अदालतले लोकप्रिय मतको विरुद्धमा फैसला दिनु पर्ने भएको छ । यसो किन गर्नु पर्छ भने न्यायाधीशले संविधान र कानूनको रक्षा गर्ने सपथ खाएको हुन्छ । त्यसैले संविधान, कानून, र त्यसमा अन्तरनिहित सार्वजनिक हितको रक्षा गर्नु उसको प्रथम कर्तव्य हो । यसलाई उनीहरूले कुनै पनि हालतमा भुल्न सक्दैनन् ।

Public opinion may have some relevance to the inquiry, but it in itself is no substitute for the duty vested in the Court to interpret the Constitution and to uphold its provisions without fear or favour. If public opinion were to be decisive, there would be no need for constitutional adjudication.....The Court cannot allow itself to be diverted from its duty to act as an independent arbiter of the Constitution by making choices on the basis that they will find favour with the public.^{१११}

अदालतमा कहिलेकाहीं सार्वजनिक चासोका विवादहरू आउन सक्छन् । कहिले काहीं विवादहरूलाई यति जघन्य भनी प्रचार गरिएको हुन्छ कि जनताले यसमा त यसै हुनुपर्छ भन्ने धारणा पनि बनाईसकेको हुन सक्छ । यस्ता मुद्दा हेर्दा न्यायाधीशले आफूलाई कहिले काहीं अभिमन्यु जस्तो विवादहरूको चौतफी घेरामा पाउन सक्छ । तथापि उसले यस्तो प्रचारबाट सृजना गरिएको परिस्थितिबाट अछुतो राख्न सक्नु पर्छ । उसले विद्यमान कानून लोकप्रिय छ वा छैन, वा मुद्दाको पक्ष, जनतामा, सञ्चारमा, सरकारी कर्मचारीहरू बीच वा न्यायाधीश स्वयंको परिवार वा मित्र मंडलीमा ऊ लोकप्रिय छ वा छैन भनी हेर्ने होइन, नत उसको निर्णयले कुन राजनीतिक दललाई के फायदा वा घाटा पुग्छ, जनमानसमा के कस्तो प्रतिक्रिया आउछ भनी हेर्ने हो वा नत संभावित आलोचनाबाट डराउने नै हो । न्यायिक स्वतन्त्रताको मुल उद्देश्य न्यायाधीशलाई हरेक खाले वाह्य प्रभावबाट मुक्त बनाउने हो ।

The Judiciary must not take on the coloration of whatever may be popular at the moment. We are guardian of rights, and we have to tell people things they often do not like to hear.

-Rose Bird.^{११२}

अब प्रश्न उठ्छ, के न्यायाधीशलाई आफ्नो कुरा भनी प्रभाव पार्न खोज्न नै हुँदैन ? कुरा त्यसो होइन, अदालत भित्र इजलासमा मुद्दाका पक्षहरूले र उनीहरूका वकीलहरूले आफूलाई अन्याय भएको कुरा विना हिचकिचाहट भन्न र न्यायाधीशलाई प्रभाव पार्न सक्छन्, प्रभाव पार्ने कोशिस गर्न पाउछन् त्यस्तै गरी माथिल्लो अदालतले कानून बमोजिम पुनरावेदन, अ.व. १७ नं. को निवेदन वा निरीक्षणको माध्यमबाट

^{१११} S. V Makwanyane, The Constitutional Court of South Africa, 1995 (3) S.A. 391, per Chaskalson P.

^{११२} Read more at <http://www.brainyquote.com/quotes/keywords/judiciary.html#19bakkglhPIMY8Is.99>

न्यायाधीशलाई उसले गरेका कार्य ठीक वा वेठिक भनी प्रभाव पार्न सक्छन् यो आपत्तिजनक हुँदै होइन । तर यसवाहेकका सवै कुरा आपत्तिजनक हुन । विशेषतः कार्यकारणी निकाय, राजनीतिक तह, औपचारिक माध्यम, पत्रकारिता, पारिवारिक वा सामाजिक सम्बन्ध आदिबाट आउने सवै खाले प्रभाव, दवाव, आग्रह, भनसुन, धम्की आदिलाई न्यायाधीशले दृढतापूर्वक अस्वीकार गर्नु पर्छ । यतिमात्र होइन, कहिलेकाहीं न्यायाधीशलाई बहुते अप्रत्यक्ष किसिमबाट, जस्तो यो मुद्दा यसरी हेरिनु पर्छ भनी, प्रभाव पार्न खोजिन्छ । यस्तो प्रयास प्रायशः सहकर्मी वा माथिल्लो तहको न्यायाधीशबाट हुन्छ । यसलाई पनि न्यायाधीशले अस्वीकार गर्नु न्यायिक स्वतन्त्रताको दृष्टिकोणबाट वान्छनीय मानिन्छ । न्यायिक आचारका साहित्यहरूले यतिसम्म भन्छन कि यस्ता कुनै प्रभावहरू आपत्तिजनक छन् भन्ने लागेमा सम्बन्धित न्यायाधीशले सम्बन्धित निकाय (हाम्रो सन्दर्भमा न्याय परिषद वा प्रधान न्यायाधीश) समक्ष प्रतिवेदन गर्नुपर्छ ।

न्यायिक स्वतन्त्रता र स्वतन्त्र प्रेसको सन्दर्भमा के कस्तो चर्चालाई न्यायिक कार्यमा प्रभाव पार्न खोजिएको र के कस्तो कार्यलाई सार्वजनिक चासोको अभिव्यक्ति भन्ने एउटा प्रश्न सधै उच्चन्छ । न्यायाधीशको पद सार्वजनिक पद हुँदा न्यायाधीशका गतिविधिवारे वा न्यायालयमा विचाराधीन मुद्दाको विषयमा प्रेसमा चर्चा नहुने कुरा हुँदैन । सार्वजनिक पदमा आसिन व्यक्तिहरूको आलोचना हुने विषयलाई लोकतन्त्रमा सामान्य नै मानिन्छ । त्यसैले न्यायाधीशको निर्णय, उसले लिएका तर्कहरू तथा उसले खुला ईजलासमा गरेको सुनुवाईमा देखिएका कुराहरूको आलोचना गरिएकोलाई न्यायिक स्वतन्त्रतामा हस्तछेप भनी बुझ्नु हुँदैन । तर सो भन्दा अघि बढेर मनोगत आधारमा अदालतमा विचाराधीन विषयमा निष्कर्ष बनाउने र सो निष्कर्ष विपरित जाने न्यायाधीशहरूको तेजोवध गर्ने कार्य भने सर्वथा अनुचित हुन्छ । यस्तो कार्य सत्य हुँदा पनि हुँदैन ।

३.२ न्यायाधीशले आफ्नो सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्दा सतर्कतापूर्वक गर्नुपर्छ । सामाजिक सम्बन्धको कारणले न्याय सम्पादनमा पर्न सक्ने प्रभाव र विशेष गरेर आफूले निरोपण गर्नुपर्ने विवादका पक्षहरूबाट पर्न सक्ने प्रभावबाट स्वतन्त्र रहनुपर्दछ ।

टिप्पणी

न्यायाधीशको सामाजिक सम्बन्धको वारेमा विभिन्न खाले धारणाहरू छन् । एक थरि व्यक्तिहरू न्यायाधीशको जीवन त सन्यासीको जस्तो हो । उसले हरेक किसिमका सामाजिक सम्बन्धबाट निरावलम्बी हुनुपर्छ भन्छन् समाजमा यस्तो कुनै सदस्य हुँदैन जसको कुनै स्वार्थ नहोस, जति गहिरो सम्बन्ध न्यायाधीशले राख्छ त्यति समस्या उसले निम्त्याउछ भन्ने उनीहरूको धारणा छ । यो परंपरागत धारणा एउटा देशमा मात्र सीमित छैन, यो विभिन्न देशमा विभिन्न कालखण्डमा प्रचलित छ यो विचारका समर्थकहरू न्यायाधीशलाई पादरी, पण्डित, योगी आदिसंग जोडी हेर्न रुचाउछन् ।

अर्काथरि व्यक्तिहरू माथिको विचारसंग सहमत छैनन् । उनीहरूका अनुसार न्यायाधीश पनि समाजकै एक अङ्ग हो त्यसैले उसले सामाजिक सम्बन्धबाट पर रहने कुरा हुँदैन । अदालत, परिवार र साथीहरूको सानो सर्कलमा न्यायाधीशलाई सीमित राख्नु उचित हुँदैन । सामाजिक सम्बन्धबाट टाढा रहने न्यायाधीशले यसका अप्ठेराहरू, जटिलताहरू नबुझ्न सक्छ । सार्वजनिक जीवनवारेको जानकारी स्वस्थ न्याय प्रशासनको लागि आवश्यक हुन्छ भन्ने उनीहरूको मान्यता छ । न्यायाधीश “समाजसंगै जिउन, सास फेर्न, यसको ढुकढुकी र स्पन्दन बुझ्नु”^{११३} तयार हुनु पर्छ किनभने उनीहरूले आफू समक्षका विवादहरूको निरोपण मात्र गर्ने होइन, सामाजिक मूल्यको उद्घोष तथा मानव अधिकारको जगेर्नाका साथै विवादास्पद नैतिक

^{११३} See Supreme Court of Wisconsin, Judicial Conduct Advisory Committee, *Opinion* 1998-10R

मुद्दाहरूको छिनोफानो गर्नुपर्छ । सामाजिक सम्बन्धबाट विच्छेदित रहने न्यायाधीशको व्यक्तिगत ज्ञानवृद्धि वान्छितरूपमा नहुने त छद्वैछ, उसले जटिल सामाजिक विवादहरूको निपटारा प्रभावकारीरूपमा गर्न पनि सक्दैन । परिणामतः जुन समाजको सेवा उसले गर्नु पर्ने हो सो समाजको सेवा राम्रोसंग गर्नबाट चुक्न सक्छ । फेरि कानूनी मानकहरूलाई अक्सर “विवेकशील व्यक्ति”(reasonable person) को नजरबाट परिक्षण गरिने हुँदा न्यायाधीशले सामान्य विवेक (commonsense) अनुभवको आधारमा कानूनलाई वाणी दिनु पर्ने हुँदा उनीहरू आफ्नो पदिय कर्तव्यलाई ध्यानमा राख्दै समाजमा राम्रोसंग घुलमिल हुनुपर्छ भन्ने उनीहरूको धारणा छ । यी द्विविधाहरूलाई तलको उद्धरणले स्पष्टसंग राख्दछ :

Can judicial officers be expected on the one hand to be imbued with, or have developed to a high degree, qualities such as tact, humility, decisiveness, sensitivity, common sense and intellectual rigour, without on the other hand appearing aloof, inhibited, mechanical, hidebound, humourless or smug? Surely, to simultaneously occupy the roles of the exemplary and the ordinary citizen has all the appearance of an impossible double act. Conduct which some commend as civil and courteous others will denigrate as stiff and formal. Conversely, what some condemn as undignified behavior, displaying lack of respect for judicial office, others will applaud for showing that judicial officers possess a sense of humour and the capacity not to take themselves too seriously.^{११४}

यी अन्तरविरोधी विचारहरू बीच हाम्रो आचार संहिताले मध्यमार्ग रोजेको छ । यो न्यायाधीशले सन्यासी जस्तै सांसारिक सम्बन्धबाट विच्छेदित रहनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्दैन तर साथसाथै यसले न्यायाधीशलाई सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्दा “सतर्कतापूर्वक” कायम गर्नु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ । अर्थात् न्यायाधीशको सामाजिक सम्बन्ध यस्तो नहोस् कि यसले उसको कर्तव्य पालनमा प्रतिकूल प्रभाव पारोस् । संहिता न्यायाधीशलाई उसको सामाजिक परिवेशबाट पूर्णतः विच्छेद गर्नु पर्छ भन्ने पक्षमा भने कतै छैन ।

न्यायाधीशहरूले सामाजिक भेटघाटलाई कसरी व्यवस्थित गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विस्कन्सिन राज्यको न्यायिक व्यवहार सुझाव समितिले देहायको निर्देशन जारी गरेको छ । ती निर्देशनहरू हाम्रो सन्दर्भमा पनि मनन्योग्य छन् । निर्देशनमा भनिएको छ:^{११५}

- न्यायाधीशलाई व्यक्तिगत भेटघाटको अनुरोधलाई स्वीकार गर्ने वाध्यता छैन ।
- न्यायाधीशले कसैलाई भेटघाट गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्नु पूर्व के कुरामा, के उद्देश्यले भेट्न खोजिएको हो सो बारे सोछपुध गर्नु राम्रो हुन्छ ।
- न्यायाधीशले भेटघाटमा अभियोजन र निजी वकीलहरूलाई पनि राख्नु राम्रो हुन्छ कि भनी विचार गर्न सक्छ, फौजदारी विषयको छलफलमा यस्तो आवश्यकता पर्न सक्छ ।
- विशेष समूह (जस्तो आमा समूह आदि) ले भेट्न खोजेको छ भने त्यस्तो भेटघाटको अनुरोध लिखित रूपमा लिएमा कम विवाद पर्ने हुन्छ, यसतो अनुरोध प्राप्त भएपछि न्यायाधीशले उपयुक्त देखेमा छलफलको मोडालिटी तय गर्न सक्छ ।
- भेटघाटपूर्व कुनैपनि मुद्दाको बारेमा मुद्दाका दुवै पक्ष उपस्थित नभै कुनै कुरामा पनि छलफल हुँदैन भन्ने कुरा अनुरोधकर्तालाई स्पष्टसंग भनिनु पर्छ ।
- यस्तो भेटघाटमा अदालतको अधिकृत (court reporter) रहनु आवश्यक छ कि छैन भनी न्यायाधीशले विचार गर्न सक्छन्: यसले मिटिङमा के कुरा भयो भन्ने विषयमा भविष्यमा उठ्न सक्ने विवादलाई हटाउछ । गलतरूपमा उद्धित गरिएको स्थितिमा पर्न सक्ने संभावित समस्याबाट यसले न्यायाधीशलाई जोगाउन मद्दत गर्छ ।

^{११४} David Wood, *Judicial Ethics: A Discussion Paper* (Australian Institute of Judicial Education Inc.) 1996 p 2.

^{११५} See Supreme Court of Wisconsin, Judicial Conduct Advisory Committee, *Opinion*, 1998-13

संक्षेपमा न्यायिक स्वतन्त्रताले न्यायाधीशको पूर्णतः निष्पक्षताको अपेक्षा गर्दछ । पक्षहरु बीचको मुद्दामा न्याय निरोपण गर्दा न्यायाधीश कुनै सम्पर्कबाट पर्ने प्रभाव, भुकाव र आग्रह पूर्वाग्रहबाट मुक्त हुनु पर्छ । उसको कार्यमा यस्तो प्रभाव, भुकाव र आग्रह पूर्वाग्रहको आसङ्ग सम्म पनि पर्नु हुँदैन । न्यायिक स्वतन्त्रताका सिद्धान्तहरु वस्तुतः “न्यायाधीश आफ्नै मुद्दामा न्यायाधीश हुनुहुँदैन” भन्ने उक्तिका विस्तृत व्याख्यासम्म हुन् । न्यायाधीशले मुद्दाका पक्षको मात्र होइन सम्पूर्ण समाजको विश्वास जित्न सक्नु पर्छ । न्यायाधीशले समाजिक सम्बन्ध निर्धारण गर्दा पनि यो कुरालाई विर्सनु हुँदैन ।

हाम्रो आचार संहिताले माथि व्यक्त दुवै धारका विचारहरुलाई सन्तुलितरूपमा प्रस्तुत गर्दै सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्दा “सतर्कतापूर्वक” गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

३.३ न्यायाधीश कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाका सदस्यहरूसँगको अनुपयुक्त सम्पर्क वा प्रभावबाट मुक्त रहने मात्र होइन एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा पनि त्यस्तो सम्पर्क वा प्रभावबाट मुक्त रहेको देखिनुपर्दछ ।

टिप्पणी

न्यायिक स्वतन्त्रताको आधारभूत कुरा शक्ति पृथक्करणको सिद्धान्त नै हो । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य प्रणालीका तीन महत्वपूर्ण र समान आधारस्तम्भहरु मध्येको एक न्यायपालिका हुँदा यसले अन्य दुई आधारस्तम्भहरु विधायिका र कार्यपालिकाको कुनै किसिमको प्रभाव वा हस्तछेप देखि स्वतन्त्र रही कार्य गर्न पाउनु पर्छ । यहाँ स्वतन्त्रताको अर्थ एक अर्कासंग कुनै सम्बन्ध नै हुनुहुँदैन भन्ने कदापि होइन । यिनीहरुले संविधान र कानूनद्वारा निश्चित गरिएको एक अर्कोको उपयुक्त भुमिकालाई मान्यता प्रदान गर्न र एक अर्को प्रति सम्मान प्रकट गर्नुपर्छ । तर संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्याता भएको कारणले न्यायपालिकाको भूमिका अन्य दुई निकायको भन्दा फरक हुन्छ । आफ्नो नियमित कार्यको सिलसिलामा संविधान र कानूनको व्याख्या गर्दा न्यायपालिकाले अन्य दुई निकायहरुले गरेका कार्यहरुको पनि पुनरावलोकन गर्नु पर्ने हुन्छ । लामो समय देखि न्यायपालिकाले कार्यपालिकाका कार्यहरु र विधायिकाद्वारा निर्मित कानूनहरुको पुनरावलोकन गर्दै आएकोमा केही वर्षदेखि नितान्त रूपमा विधायिकाको क्षेत्राधिकार भनी स्वीकार गरिएका क्षेत्रहरु (प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन, संविधान सभाको म्याद वढाउने कार्य आदि) मा पनि न्यायपालिका प्रवेश गरिसकेको अवस्था अहिले छ । तसर्थ यो बढ्दो भुमिकालाई समेत दृष्टिगत गरी न्यायपालिकाले संविधानद्वारा सुम्पिएको भूमिका सहि किसिमले निर्वाह गर्नको लागि राज्यका अन्य दुई निकायका सदस्यहरूसँगको अनुपयुक्त सम्बन्धबाट टाढै रहनु पर्छ ।

न्यायिक स्वतन्त्रता जनताको सोच र मान्यतासंग सम्बन्धित विषय पनि हो । संविधान र कानूनमा मात्र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता कायम गरेर मात्र पुग्दैन, जनमानसले पनि यो वास्तवमै कार्यपालिका र विधायिका देखि स्वतन्त्र छ र यसले आफूसमक्ष परेका मुद्दा मामलामा स्वतन्त्रता पूर्वक निर्णय गर्न सक्छ भनेर सोच्ने स्थिति वन्नुपर्छ । यो त कुनै मुद्दा मामलामा न्यायाधीश कुनै पक्ष प्रति आग्रह वा पूर्वाग्रह राख्छ वा राख्दैन भनेर जान्ने जस्तै कुरा हो । अर्थात कुनै न्यायाधीश आग्रही वा पूर्वाग्रही भनेर प्रमाणित गर्न नसकिए पनि उसको व्यवहारबाट त्यस्तो लख काटन सकिन्छ । न्यायाधीश स्वतन्त्र छैन भन्ने बारेमा पनि उसले कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाका सदस्यहरूसंग गरेको व्यवहारलाई हेरेर त्यस्तो लख काटन सकिन्छ । यो कुरालाई विचार गरेर न्यायाधीशले हरदम कार्यपालिका र विधायिकाका सदस्यहरूसंगको अनावश्यक र अनुपयुक्त सम्पर्क र प्रभावबाट मुक्त रहनु पर्छ । अनुपयुक्त सम्पर्कका केही दृष्टान्तहरु यस्ता छन् :

- कुनै सांसदले आफूलाई भोट हाल्ने जनताको अदालतमा परेको सम्बन्धविच्छेद र बालकको संरक्षकत्व सम्बन्धी मुद्दामा आफ्नो चाख रहेको कुरा उल्लेख गर्दै सो मुद्दा कुन स्थितिमा छ भन्ने जानकारी माग गर्दै सीधै सुनुवाई र न्याय पर्ने गरी फैसला होस भनी न्यायाधीशलाई पत्र लेख्न र त्यस्तो पत्र लेखेको स्थितिमा न्यायाधीशले पत्रको जवाफ दिन हुन्छ वा हुँदैन भनी प्रश्न उठदा न्यायाधीशको तर्फबाट कसैले उक्त सांसदलाई न्यायिक व्यवहारका मान्यताहरू अन्तरगत न्यायाधीशले त्यस्ता पत्र बुझ्न, हेर्न र जवाफ दिनु हुँदैन भन्ने बाहेक मुद्दाको स्थिति वा अन्य कुरामा कुनै जवाफ दिनु हुँदैन भनियो।^{११६}
- अमेरिका कै एक अर्को दृष्टान्तमा लामो विदामा बसेको न्यायाधीशले सो विदाको अवधिमा उच्चतहको कार्यपालिकी वा व्यवस्थापिकीय पदमा पुरा समय काम गर्ने जागीर स्वीकार गर्नु न्यायिक स्वतन्त्रताको सिद्धान्तसंग मिल्दैन भनियो। यहाँ कार्यपालिकी, व्यवस्थापिकीय तथा न्यायिक पदमा घरिघरि काम परिवर्तन गर्दा एक किसिमले कार्यगत मिसावट (functional blending) हुन्छ। परिणामतः व्यक्तिले न्यायिक कार्यको विशिष्टता तथा पवित्रतालाई नै बुझ्न छाड्छ। शक्ति पृथक्करणको एउटा उद्देश्य न्यायिक कार्यको विशिष्टता तथा पवित्रता कायम गर्दै कार्यगत रूपमा गरिने मिसमासलाई रोक्ने पनि हो। न्यायाधीशले कार्यगत मिसावटलाई रोक्ने पनि जनमानसमा न्यायाधीश स्वतन्त्र छैन, उ हिजो अस्तिका सहकर्मीबाट प्रभावित रहेको छ भन्ने छाप पर्न गयो भने न्यायिक कार्यले सम्मान पाउन सक्दैन। न्यायिक पदमा कार्यरत रहदै, त्यसमा लियन कायम रहँदा रहदै कुनै गैर न्यायिक, प्रशासकिय वा व्यवस्थापिकीय कार्य गर्नु भन्नु र न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुनु पूर्व वा सेवा निवृत्त भए पछि पुनः कुनै सेवामा रही कार्य गर्नु भन्नु अलग अलग कुरा हुन् पछिल्ला कार्यहरू आपत्तिजनक होइनन् तर न्यायिक पदमा कार्यरत रहँदा रहँदै विदा लिई आफ्नै मुलुकमा कार्यपालिकी वा व्यवस्थापिकीय पद स्वीकार गर्नु उपयुक्त होईन भन्ने तर्क गरियो।^{११७}

न्यायिक पदमा रहने व्यक्तिले अन्य पद स्वीकार गर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने कुरा सर्वव्यापी मान्यता पाएको विषय भने होइन। मुलुकको स्थिति हेरेर न्यायाधीशले कहिले काहीं कार्यपालिकी र व्यवस्थापिकीय प्रकृतिको कार्य पनि गर्नु पर्ने हुन्छ। उदाहरणार्थ हाफ्रै मुलुकमा न्यायाधीशहरूले निर्वाचन गराउने, घटना विशेषमा अनुसन्धानको नेतृत्व गर्ने तथा न्यायिक शिक्षाको नेतृत्व गर्ने जस्ता राष्ट्रिय महत्वको कार्यहरू गरिआएका छन्। संविधानले पनि यस्तो कार्य गर्न अनुमति प्रदान गरेको छ। पछिल्लो समयमा त प्रधान न्यायाधीशले मन्त्री परिषदको अध्यक्ष बनेर कार्य गरेको अनुभव पनि हामीकहाँ छ। हाफ्रै छिमेकी बंगलादेशमा त्यहाँका प्रधान न्यायाधीश सङ्घुद्दिन अहमदले राष्ट्रपतिको रूपमा चुनावी सरकारको नेतृत्व गरी सो कार्य सम्पन्न भएपछि आफ्नो पदमा फर्किएर पुनः प्रधान न्यायाधीशको कार्य गरेको दृष्टान्त छ। न्यायाधीशले चुनावी सरकारको नेतृत्व गरेका उदाहरणहरू पाकिस्तान र ग्रीसमा पनि छन्। न्यायाधीशहरूले सत्य निरोपण आयोगमा रही कार्य गरेका उदाहरणहरू पनि छन्।^{११८} स्थापित लोकतन्त्रका मान्यताहरू संक्रमणमा रहेका लोकतन्त्रमा हुबहु लागू गर्न सकिन्छ वा सकिँदैन, मुलुकले विकास माग्यो र त्यो विकासको अगुवाई न्यायाधीशले गर्नु पर्छ भन्ने एक किसिमको मोटामोटी सहमति बन्यो भने न्यायाधीशले सो विकासको अगुवाई गर्ने वा नगर्ने भन्ने प्रश्न आफ्नो ठाँउमा छ। यो प्रश्न नेपालमा यति जटिल बनेर उठेको पनि छ कि यसमा दम्भ र संवेग दुवै मिसिएको अनुभूति हुन्छ। त्यसैले यसमा आफ्नो मत दिनु अघि यो अभियानको परिणामलाई हेर्नु श्रेयस्कर हुने देखिन्छ तथापि सर्वकालिक रूपमा भन्न सकिने कुरा के हो भने न्यायिक पदमा रहने व्यक्तिले कार्यपालिकी वा विधायिकी प्रकृतिको पद स्वीकार गर्ने सन्दर्भमा एक किसिमको आत्मसंयम अपनाउनु नै श्रेयस्कर हुन्छ।

^{११६} See Commonwealth of Virginia Judicial Ethics Advisory Committee, *Opinion* 2000-7

^{११७} See The Massachusetts Committee in Judicial Ethics, *Opinion* No 2000-7

^{११८} For instance, Justice Hilario Davide jr was appointed as head of the Truth Commission by President Aquino

कहिले काहीं परिवारजन राजनीतिमा भएको कारणले न्यायाधीश एक किसिमको असजिलोमा पर्छ, यसवारेमा के भनाई छ भने जहाँ न्यायाधीशको पति वा पत्नी राजनीतिमा सक्रिय छ, त्यहाँ न्यायाधीश उसको पति वा पत्नीको राजनीतिक कार्य एवं सम्पर्कबाट टाढै रहनु पर्छ। उसले कुनै पनि हालतमा अमुक पार्टीको राजनीतिक विचार वा उम्मेदवारलाई समर्थन गर्छ भन्ने जनमानसमा पर्ने गरी कुनै कार्य गर्नु हुँदैन। पति वा पत्नीले सहभागी हुने राजनीतिक भेलामा उ सहभागी हुनु हदैन नत उसले न्यायाधीशको निवासमा पति वा पत्नीले गर्ने राजनीतिक भेटघाटलाई अनुमति दिनु नै हुन्छ। यदि पति वा पत्नीले त्यस्तो राजनीतिक भेला वा भेटघाट उसको निवासमा नै गर्न लागेमा न्यायाधीश त्यस्तो भेला भइरहेको समयमा निवासमा नरहनु राम्रो हुन्छ। न्यायाधीशको पति वा पत्नीले कुनै राजनीतिक चन्दा दिनु पर्ने स्थितिमा पनि त्यस्तो चन्दा पति वा पत्नीको अलग्गै आयबाट, उसकै वैङ्क खाताबाट दिइएको हुनु पर्छ। पति वा पत्नीको राजनीतिक गतिविधिमा न्यायाधीश संलग्न छ भन्ने कुराले न्यायपालिकाको प्रतिष्ठा कुनै हालतमा पनि बढाउदैन।^{११९} छोराछोरीको हकमा त न्यायाधीशले आफ्नो निवासबाट त्यस्तो कुनै राजनीतिक गतिविधि गर्न नदिनु नै श्रेयस्कर हुन्छ।

- अर्को दृष्टान्त पुरस्कारसंग सम्बन्धित छ। हामीकहाँ न्यायाधीशलाई गोरखा दक्षिणवाहुद्वारा विभूषित गर्ने लामो परंपरा छ। अहिले पनि कार्यपालिकाको सिफारिसमा राष्ट्रप्रमुखले न्यायाधीशलाई विभूषित गर्छन् यो विभूषणको सिफारिस न्यायपालिकाले गर्ने हो वा कार्यपालिका आफैले गर्न सक्छ भन्ने बारेमा एउटा विवाद केही वर्ष पहिले उठेको थियो। प्रधान न्यायाधीश राम प्रसाद श्रेष्ठले कार्यपालिकाद्वारा गरिएको सिफारिसको सन्दर्भमा यस्तो कार्यले न्यायिक स्वतन्त्रतामा हस्तछेप हुने भन्दै मुख्य सचिवलाई पत्र लेखेका थिए। प्रधान न्यायाधीशको यो कार्य उचित थियो भन्ने अहिले देखिएको छ।

तुलनात्मक विधिशास्त्रमा यस्तै दृष्टान्त हंगेरीमा पाईन्छ। त्यहाँ न्याय मन्त्रीले न्यायिक कार्यको सन्दर्भमा एउटा न्यायाधीशलाई पुरस्कारको लागि सिफारिस गरे। यो कुराको विरोध भयो। त्यो विवाद संवैधानिक अदालतमा पुग्दा अदालतले न्यायपालिकाको सारभूत सहभागिता वेगुरै कार्यपालिकाले आफ्नो स्वविवेकमा न्यायिक पदमा सक्रिय रूपमा कार्यरत न्यायाधीशलाई पुरस्कृत गर्ने कार्यले न्यायिक स्वतन्त्रतामा हस्तछेप गर्छ भन्यो।^{१२०}

कार्यपालिकाको अलावा न्यायाधीशलाई बारद्वारा वा नागरिक समाजद्वारा, वा सरकार देखि स्वतन्त्र राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय निकायद्वारा सम्मान गर्ने परिस्थिति पनि वन्दछ। यस्ता दृष्टान्तहरू प्रसस्त छन् उदाहरणको लागि फिलिपन्सका न्यायाधीश हिलारियो देभिदे (Justice Hilario Davide Jr) ले सन् २००२ मा विश्व प्रसिद्ध रोमन मेगासेसे पुरस्कार पाएका थिए। त्यस्तै गरी नेपालका प्रधान न्यायाधीश खिलराज रेग्मीलाई पनि इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिष्टले सन २०१२ मा “International Jurist Award” प्रदान गरेको छ। यस्तो पुरस्कार वा सम्मान न्यायाधीशले ग्रहण गर्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सन्दर्भमा यति मात्र भन्न सकिन्छ कि पुरस्कार दिने कुरामा कार्यपालिका वा विधायिकाको भूमिका हुनु हुँदैन र त्यस्तो पुरस्कार न्यायिक स्वतन्त्रता वा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा आँच आउने किसिमको हुनु हुँदैन।

- अमुक न्यायाधीशलाई न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा कार्यपालिकाद्वारा विशेष सुविधा (Premium or a Incentive) दिने कार्यलाई पनि न्यायिक स्वतन्त्रतासंग नमिल्दो कुरा भनी लिथुनियाको संवैधानिक

^{११९} See The Massachusetts Committee on Judicial Ethics, Opinion No 1998-4.

^{१२०} Decision of the Constitutional Court of Hungary, 18 October, 1994, Case No 45/1994(1994)3 Bulletin on Constitutional Case Law 240

अदालतले निर्णय गरेको छ।^{१२१} तर प्रतिव्यक्ति सालाखाला मुद्दा फर्छ्यौटको मापदण्ड तोकी सो भन्दा वढी मुद्दा फर्छ्यौट गर्ने न्यायाधीशलाई विशेष सुविधा दिने कानून वा नीति अन्तरगत सुविधा दिइयो भने त्यस्तो कार्य सम्भवतः न्यायिक स्वतन्त्रतासंग नमिल्दो हुँदैन।

- फ्रान्समा त्यहाँको अदालतले मुद्दाको कारवाइको सिलसिलामा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्याख्या गर्नु पर्ने स्थिति आइपर्दा सन्धिको व्याख्या अदालतको न्यायिक कार्य भित्र नपर्ने भन्दै त्यसमा परराष्ट्र मन्त्रीको राय माग्यो र प्राप्त राय बमोजिम फैसला सुनायो। यो विवाद जव युरोपेली मानव अधिकार अदालतमा पुग्यो तब अदालतले आफू समक्षको विवादमा सो विवादको निरोपण नगरी कार्यपालिकालाई सोधी सो अनुसार गरेको भनियो। यहाँ मन्त्रीको रायलाई पक्षहरुले खन्डन गर्ने अवसर पाएका थिएनन् जव यो कुरामा मानव अधिकार अदालतमा विचार विमर्श भयो तब यो त मुद्दामा क्षेत्राधिकार प्राप्त स्वतन्त्र न्यायालयले मुद्दाको सुनुवाई गरेको स्थिति नै भएन भनी अर्थ गरियो।^{१२२}

३.४ न्यायाधीशले न्यायिक कर्तव्य पालन गर्ने क्रममा आफू स्वयमूले पनि स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्नुपर्छ र अन्य सहकर्मी न्यायाधीशहरुलाई पनि स्वतन्त्रतापूर्वक न्यायिक कार्य गर्न सक्ने सहज वातावरण प्रदान गर्नुपर्छ, कुनै प्रकारको हस्तक्षेप गर्न, अनुचित प्रभाव पार्न वा दबाव दिन हुँदैन।^{१२३}

टिप्पणी

हाम्रो आचार संहितामा यो व्यवस्थालाई वैडलोर सिद्धान्त भन्दा अरु विस्तृत रुपमा र स्पष्टसंग राखिएको छ। न्याय गर्ने भनेको प्रत्येक न्यायाधीश चाहे त्यो एकल इजलासमा वसोस वा संयुक्त, पूर्ण वा विशेष इजलासमा नै किन नवसोस, उसले आफ्नो आत्मालाई सोधी स्वतन्त्रतापूर्वक फैसला गर्ने हो। यसो गर्नमा उ पूर्ण रुपमा स्वतन्त्र र स्वायत्त छ। उसको इमान्दारीको साक्षी अरु कोही हुँदैन, उसको आत्मा मात्र हुन्छ। न्यायिक स्वतन्त्रता भनेको न्यायपालिका केवल कार्यपालिका वा विधायिकाबाट संस्थागत रुपमा स्वतन्त्र हुने मात्र भनेको होइन, न्यायाधीशहरु स्वयं पनि आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा एक अर्को देखि स्वतन्त्र हुनुपर्छ पनि भनिएको हो। एक अर्काको कार्यमा अनुचित प्रभाव पार्ने, दबाव दिने, वा कुनै रुपबाट हस्तक्षेप गर्ने कार्यहरु आचार विपरित हुन्छन्। आफूलाई अडवड परेको वेलामा कहिले काहीं मुद्दामा यसै गच्छु भन्ने कुनै छनक नदिई सहकर्मी न्यायाधीशको राय लिनुलाई त्यति अन्यथा भन्न नसकिएला यसको अलावा न्यायाधीशहरुका अनलाइन छलफल फोरमहरुमा, न्यायिक प्रतिष्ठानका छलफलहरुमा कानून वा नजिरको व्याख्या सम्बन्धमा न्यायाधीशहरु बीच छलफल भएका पनि छन्, तर आफ्नो आत्मालाई बन्धकी राखी सधै सहकर्मीले के भन्छ भनी परामुखपेक्षी रहने, त्यस्तै गरी नसोधेको वखतमा पनि राय दिने, वा म भए यसो गर्थे भनी प्रभाव पार्ने कोशिस गर्ने आदि कार्यहरु आचार विपरित हुन्छन्। चाहे न्यायाधीश एकल, संयुक्त, पूर्ण, वा विशेष इजलासमा वसोस, न्यायिक कार्य नितान्त रुपमा व्यक्तिगत कार्य हो भन्ने कुरालाई न्यायाधीशहरुले सधै मनमा राख्नु पर्छ। सैद्धान्तिक रुपमा त के सम्म पनि भनिन्छ भने आफूले हेरिरहेको मुद्दाका वारेमा न्यायाधीशले आफ्नो इजलासको सहकर्मी वाहेक अन्य व्यक्तिसंग छलफल नै गर्नु हुँदैन। सम्भवतः यही कुरालाई मनन् गर्दै न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठले एक प्रशंगमा “हामी न्यायिक यात्राका एकला तपस्वी हौं”^{१२४} भन्नु भएको थियो जुन न्यायिक स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा अत्यन्त उपयुक्त देखिन आउछ।

न्यायिक कर्तव्यको पालन गर्दा न्यायाधीश आफ्नो आत्मा वाहेक कसै प्रति उत्तरदायी हुँदैन भनेर नै त्यतिखेर उ कसैको कर्मचारी हुँदैन भनिएको होला। मुद्दाको निरोपणको क्रममा उसका सहकर्मी मात्र होइन,

^{१२१} Decision of the Constitutional Court of Lithuania, 6 Dec 1995, Case no 3/1995; (1995) 3 Bulletin on Constitutional Case-Law 323.

^{१२२} Beaumartin v France, European Court of Human Rights, (1984) 19 EHRR 485.

^{१२३} Clause 1.4 of the Bangalore Principle states “In performing judicial duties, a judge shall be independent of judicial colleagues in respect of decisions which the judge is obliged to make independently.

^{१२४} न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठले उक्त धारण न्यायाधीशहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनमा २०६५/१२/१८ मा व्यक्त गर्नु भएको थियो।

कानून बाहिर गएर दिइएको माथिल्लो अदालत वा न्यायाधीशको आदेश वा निर्देशको समेत उसले वास्ता गर्नु पर्दैन । अदालतको तहगत सोपान वा उ आफू वा आदेश दिने न्यायाधीश कुन तहको हो भन्ने आदि कुनै कुरालाई उसले वास्ता गर्नु पर्दैन ।

In the performance of his or her functions, a judge is no-one's employee. He or she is a servant of, and answerable only to, the law and to his or her conscience which the judge is obliged to constantly examine. It is axiomatic that, apart from any system of appeal, a judge [while] deciding a case does not act on any order or instruction of any third party inside or outside the judiciary. ^{१२५}

यसै सन्दर्भमा न्यायाधीशले आफ्नो फैसलाको व्याख्या गर्नु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने पनि प्रश्न उठ्छ । न्यायिक जगतमा के कुरा स्वीकार गरिदै आएको छ भने यद्यपि न्यायाधीश मुद्दाका पक्षप्रति उत्तरदायी हुन्छ, त्यसैले गर्दा उसले हरेक आदेश वा फैसलाहरू लेख्दा कारण खुलाएर लेख्नुपर्छ, तर त्यसपछि भने उसले आफ्नो फैसला वा आदेशको व्याख्या गर्ने वा के गर्ने भनी अमुक आदेश वा फैसला वारे माथिल्लो अदालत वा न्यायाधीश समक्ष प्रतिवेदन गर्नु पर्दैन । न्यायाधीश उपर अक्षमताको आरोप लागी अनुशासनात्मक कारवाई हुन लागेको अवस्थामा आफ्ना फैसलाका आधारवारे परिषद समक्ष स्पष्टिकरण पेश गर्ने कुरा अर्कै हो । त्यस्ता स्थितिमा न्यायाधीशले प्रतिवेदन गर्ने होइन कि कानून बमोजिम चलाइएको अनुसन्धानको क्रममा सोधिएका प्रश्नहरूको जवाफ दिइरहेको हुन्छ ।

Due Consideration of a case takes precedence over “productivity”

Court inspection systems, in countries where they exist, should not concern themselves with the merits or the correctness of particular decisions and should not lend a judge, on grounds of efficiency, to favor productivity over the proper performance of his or her role, which is to come to a carefully considered decision in each case in keeping with the law and merits of the case. ^{१२६}

सहकर्मीहरूबाट स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा हाम्रो कानूनले मुल रूपमा यो कुरालाई स्वीकार गरेको छ । पुनरावेदन र सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीशहरू बीच मतैक्य हुन नसकेमा आ-आफ्नो राय लेखी तेस्रो न्यायाधीश वा पूर्ण इजलास समक्ष पेशगर्ने व्यवस्था कानूनमा गरिएको छ । यो कुरालाई अदालती बन्दोवस्तको १७ नं. अन्तरगतको प्रतिवेदनको सुनुवाई गर्दा पनि प्रयोग गरिएको छ । तर पुनरावेदनको अनुमतिको व्यवस्था बहाल रहदा सर्वोच्च अदालतमा अनुमति दिने वा नदिने कुरामा दुई न्यायाधीश बीच कुरा नमिलेमा अनुमति दिने न्यायाधीशको रायलाई मानिनु पर्छ, भनी तत्कालमा पूर्ण इजलासबाट रलिड गरिएको स्थिति थियो भने अहिले पुनरावेदन अदालतको तहमा विपक्षी भिकाउने वा नभिकाउने विषयमा दुई न्यायाधीशहरू बीच राय नमिलेमा भिकाउने तर्फ नै आदेश गर्नु पर्छ, रायवाफ्ती गर्नु हुँदैन भन्ने जुन अघोषित प्रचलन छ, यसबाट न्यायाधीशले कहिले काहीं आफ्नो आत्माको आवाजको विपरित आदेश गर्नु पर्ने अवस्था भै “सहकर्मीबाट स्वतन्त्रता” को सिद्धान्तसंग मेल नखाने अवस्था पर्ने पनि देखिन्छ ।

^{१२५} Commentary on Bangalore Principle

^{१२६} *Id.*

३.५ न्यायाधीशले न्यायपालिकाको संस्थागत एवम् कार्यगत स्वतन्त्रता कायम राख्न र अभिवृद्धि गर्न हरसंभव प्रयास गर्नुपर्दछ ।

टिप्पणी

न्यायाधीशले न्यायपालिकाको संस्थागत एवं कार्यगत स्वतन्त्रतामा परोक्ष वा अपरोक्षरूपबाट आँच पुऱ्याउने हरेक गतिविधि प्रति सदा चनाखो रही यस्ता प्रयासहरूको विरोध गर्नुपर्छ । तर यसको अर्थ न्यायाधीशले न्यायिक स्वतन्त्रताको नाउँमा न्यायपालिकाका वारेमा गरिने कुनै पनि टिका टिप्पणीवारे असहिष्णुता प्रदर्शन गर्नु पर्छ भन्ने चाहीं होइन । उसले हरदम के कुरा याद गर्नु पर्छ भने न्यायपालिका लोकतन्त्रको एउटा निकाय हो । स्वस्थ टिका टिप्पणीले लोकतन्त्रलाई मजबुत नै बनाउछ । साथै उसले के पनि बुझ्नु पर्छ न्यायिक सुधारका हरेक संस्थागत प्रयासहरू न्यायपालिकाको संस्थागत स्वतन्त्रताको विरुद्ध हुँदैनन् ।

न्यायपालिकाको संगठनात्मक परिवर्तनमा संविधान सभाको प्रयास र न्यायपालिकाको प्रतिक्रिया

संविधानसभाको न्याय प्रणाली समितिले न्यायपालिकाको संस्थागत र कार्यगत स्वतन्त्रतामा समेत असर पर्ने गरी न्यायपालिकाको वर्तमान संरचना, क्षेत्राधिकार, न्यायाधीशको नियुक्ति, न्यायपरिषद समेतमा व्यापक परिवर्तन गर्दै संवैधानिक अदालतको स्थापना, प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति सर्वोच्च अदालत बाहिरबाट पनि हुन सक्ने, दुई वर्ष भन्दा कम कार्यकाल नभएको व्यक्ति प्रधान न्यायाधीश हुन नसक्ने आदि प्रावधानको साथै न्यायिक स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाउने गरी सुनुवाईको व्यवस्था गर्न खोजेकोमा समस्त न्यायिक समुदायले त्यसको विरोध गर्यो । त्यसै सन्दर्भमा न्यायाधीश समाज नेपालले काठमाण्डौ र पोखरामा क्षेत्रीय भेला समेत गरी देहायको प्रस्ताव समेत पारित गरेको थियो जसलाई न्यायपालिकाको संस्थागत र कार्यगत स्वतन्त्रता कायम राख्न र अभिवृद्धि गर्न न्यायाधीशहरूले खेलेको सकारात्मक प्रयासको रूपमा लिन सकिन्छः

न्यायाधीश समाज, नेपालले पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका न्यायाधीश (पुनरावेदन र जिल्ला अदालत) हरूको लागि यही २०६८ साल फाल्गुण २६ र २७ गते पोखरामा आयोजना गरेको “भावी संविधानमा न्यायपालिकाको स्वरूप” विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रमका सहभागी न्यायाधीशहरूद्वारा पारित

प्रस्तावहरू १२७:

संविधानसभाबाट नयाँ संविधान निर्माण गर्ने क्रममा न्यायपालिकाको स्वरूप र संरचना विषयमा सरोकारवालाहरूसंग सुभाबहरू पेश गर्न आह्वान गरिएपछि न्यायाधीश समाज, नेपालले २०६५ साल चैत्रमा देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा न्यायाधीशहरूसंग वृहत परामर्श एवं छलफल गरी भावी संविधानमा न्यायपालिकाको स्वरूपका वारेमा संविधानसभा समक्ष सुभाबहरू पेश गरेको थियो । यसरी प्रस्तुत सुभाबहरूको सान्दर्भिकता र उपयोगिता अहिले पनि छ र सो बमोजिम नै न्यायपालिकाको संरचना र स्वरूप भावी संविधानमा निर्धारण गरिनु पर्दछ भन्ने कुरामा हामी पुनः जोड दिन चाहन्छौ ।

संविधानसभाको न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणापत्र, प्रारम्भिक मस्यौदा र संवैधानिक समिति अन्तर्गतको विवाद समाधान उप समितिको निर्णय बमोजिम गठित कार्यदलले २०६७/११/२७मा तयार गरेको प्रस्ताव समेतको अध्ययन गर्दा संविधान सभाले, न्यायाधीश समाजले पेश गरेको उक्त सुभाब र मर्मलाई आत्मसात् नगरेको हामीलाई महशुस भएको छ । यसबाट न्यायिक स्वतन्त्रता, स्वायत्तता, उत्तरदायित्व र न्यायिक व्यवस्थापन एवं न्यायपालिकाले हालसम्म गरीरहेको न्याय सम्पादनका क्रममा विधिको शासन, मानव अधिकारको संरक्षण र संविधानवादको संवर्द्धनमा खेलेको भूमिका, तथा न्याय क्षेत्रको सुधार कार्यक्रमलाई सहज रूपमा आत्मसात् नगरिएको स्थिति देखा परेको छ । यो स्थिति लोकतन्त्रको संस्थागत विकासका लागि अपरिहार्य रहने स्वतन्त्र न्यायपालिकाको निर्माण र विकासका

लागि बाधकको रूपमा रहन्छ भन्ने हामीले ठानेका छौं । सोही सन्दर्भमा न्यायाधीश समाज, नेपालले पुनः समाजको क्षेत्रीय स्तरको भेला गरी भावी संविधानमा न्यायपालिकाको संरचना र स्वरूपका सम्बन्धमा निम्न बमोजीमको प्रस्तावहरु पारित गरेकोले प्रस्तुत गरेका छौं ।

संवैधानिक अदालतका सम्बन्धमा :-

नेपालको न्यायपालिका लामो समयसम्म निरन्तररूपमा विधिको शासन, मानव अधिकारको प्रवर्द्धन र जनताको हक अधिकारको रक्षा गर्ने कार्यमा समर्पित सिद्धान्त, प्रणाली र पद्धति बमोजीम संचालन हुने स्थायी संस्थाको रूपमा रही आएको छ । विशेषगरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बाट प्राप्त क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी सर्वोच्च अदालतले विविध संवैधानिक तथा कानूनी विवादहरुको निरोपणमा खेलेको सक्रिय भूमिका र निर्माण गरेको न्यायिक संस्कृति (Judicial Culture) को जगेर्ना गर्दै भावी संविधानमा न्यायपालिकाको स्वरूप तय गरिनु आवश्यक हुन्छ, तर मुलुकले संघीय व्यवस्था अवलम्बन गर्न लागि रहेको सन्दर्भमा न्यायिक अधिकारहरुको विकेन्द्रीकरण, न्यायिक नियुक्तिमा समावेशितालाई प्रश्रय र जनताको न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि गर्नु पर्नेमा संविधानसभाको संवैधानिक समिति अन्तर्गतको विवाद समाधान उप समितिबाट संवैधानिक अदालत जस्तो केन्द्रीकृत संरचना निर्माण गर्ने सिफारिश गरिएको पाइयो । जनआन्दोलनको फलस्वरूप संविधान निर्माण हुन लागेको तर उक्त आन्दोलन राजतन्त्रका विरुद्ध र संघीय राज्य व्यवस्थाको लागि भएको स्थितिमा संवैधानिक अदालत संबन्धी विषय राजनीतिक दलहरुको घोषणापत्र तथा सुझावमा नपरेको, संविधानसभाद्वारा सुझाव संकलनको क्रममा समेत संवैधानिक अदालत राख्ने सम्बन्धी सुझाव माग नगरिएको, जनताले संवैधानिक अदालतको माग गरेको अवस्था पनि नरहेको यस अवस्थामा आम जनताका बीचमा छलफल र बहसमा नै नआएको कुरालाई हठात अगाडि ल्याउनु स्वयंममा आश्चर्यजनक छ । संवैधानिक अदालत सम्बन्धी सिफारिश न्यायकर्मी, कानून व्यवसायी, नागरिक समाजमात्र नभएर आम नेपाली नागरिकको हित र चाहना विपरित छ भन्ने हामी ठान्दछौं । दक्षिण एशियाका कुनै पनि देशमा अभ्यास नभएको संवैधानिक अदालत स्थापना भएमा यसले सर्वोच्च अदालत र संवैधानिक अदालतबीच क्षेत्राधिकारको द्वन्द्व, दोहोरोपन, नजीरको पालनामा अन्यौल श्रृजना हुने, न्यायिक सर्वोच्चताको मान्यतामा आँच आउने र जनताको न्यायमा पहुँच टाढिने प्रबल संभावना रहेको देखिन्छ । यसको विकल्पमा सर्वोच्च अदालत भित्रै संवैधानिक ईजलास खडा गरी संवैधानिक विवादहरुको निरोपण गर्ने व्यवस्था अपनाइनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने हामी महसूस गर्दछौं ।

न्यायाधीश पुनर्नियुक्ति सम्बन्धमा :-

राज्य व्यवस्था वा शासन पद्धतिमा आमूल परिवर्तन भएको अवस्थामा पूर्व राज्य व्यवस्थाका पदाधिकारी लगायत न्यायाधीश समेतको पुनः नियुक्ति गर्ने सिद्धान्त रही आएको छ, तर नेपालको राज्य व्यवस्था वा शासन पद्धतिमा आमूल परिवर्तन भएको अवस्था हाल छैन । खास गरी गणतन्त्र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ प्रति शपथ लिदै विगत ५ वर्ष देखि सो संविधान अन्तरगत न्यायिक जिम्मेदारी बहन गर्दै आएका न्यायाधीशहरुको पुनः नियुक्ति गर्नु पर्ने भन्ने कुराको अब कुनै सान्दर्भिकता र आवश्यकता छैन । नयाँ संविधान लागू भएपछि हाल बहालवाला न्यायाधीशहरुको पुनर्नियुक्ति हुनु पर्ने सुझावले हाल कार्यरत न्यायाधीशहरु लगायत प्रचलित समग्र न्याय प्रणालीलाई समेत चुनौतीको अनुभूत हुने हुन्छ । कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएका न्यायाधीशलाई कारवाही गर्ने संयन्त्रको प्रयोग नगरी आमरूपमा न्यायिक स्वतन्त्रतालाई नियन्त्रण गर्नका लागि पुनर्नियुक्तिको तरवार प्रयोग गर्ने त्रासको वातावरण सिर्जना भएको छ । कारवाहीको प्रभावकारी संयन्त्र मार्फत उचित न्यायिक प्रकृया

अवलम्बन गरेर न्यायाधीश विरुद्ध कारवाही चलाउने व्यवस्थाले मात्र न्यायिक स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्वको विकास गर्न सक्ने हुन्छ । पुनर्नियुक्तिको व्यवस्थाले स्वतन्त्र न्याय सम्पादनमा नै असर पर्न सक्ने हुनाले यो सिफारिशलाई भावी संविधानमा समावेश गरिनु उपयुक्त हुँदैन भन्ने मान्यता राख्दछौं ।

प्रधान न्यायाधीश हुन २ वर्षको पदावधि सम्बन्धमा :-

प्रधान न्यायाधीशको पद न्यायपालिकाको संचालनकालागि नेतृत्व प्रदान गर्ने र उत्तरदायित्व ग्रहण गर्ने पद हो । यसका लागि नेतृत्व कुशलता र उच्च अनुभव आवश्यक हुन्छ तर प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति सर्वोच्च अदालतमा कार्यरत न्यायाधीश भन्दा बाहिरबाट गर्ने तथा प्रधान न्यायाधीशमा नियुक्ति हुन दुई वर्ष पदावधि बाँकी रहनु पर्ने भन्ने कार्यदलको सिफारिश स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल्य मान्यता विपरित छन । यसबाट स्वस्थ न्यायिक संस्कृतिमा विकृति पैदा हुने निश्चित छ । न्यायपालिकामा अनुभव नभएका वा न्यूनतम अनुभव भएका व्यक्ति प्रधान न्यायाधीश भएमा अनुभवका अभाव अथवा नेतृत्व क्षमताको कमीका कारण समग्र न्यायिक प्रशासनमा नकारात्मक असर पर्न सक्दछ । दुई वर्ष भन्दा कम कार्यकाल बाँकी नरहेका वरिष्ठतम न्यायाधीशलाई प्रधान न्यायाधीशको पदमा नियुक्त नगर्ने व्यवस्थाले तुलनात्मक रुपमा अनुभव र नेतृत्व दिने कुशलताको अभावमा न्यायिक अनुशासन कायम गर्न असजिलो वातावरणको सिर्जना गर्दछ । दुई वर्ष भन्दा कम अवधि रहेको कारण वरिष्ठ व्यक्ति प्रधान न्यायाधीश नभै कनिष्ठ न्यायाधीश प्रधान न्यायाधीश हुने भएमा सहकारिताको दृष्टिबाट एउटा असहज र असजिलो स्थिति सृजना हुन जान्छ । अन्ततः यसले न्याय प्रशासनलाई कमजोर, उत्तरदायित्वहीन अवस्था सिर्जना गराउने संभावना रहन्छ । तसर्थ यस्ता प्रत्युत्पादक व्यवस्थाहरु नराख्न तथा देश र जनताका आवश्यकता एवम् चाहनालाई हृदयङ्गम गर्दै खुला मनले पुनर्विचार गर्न संविधानसभा समक्ष हामी हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

न्यायाधीश नियुक्ति र बर्खास्तगीको संयन्त्र सम्बन्धमा :-

न्यायाधीशको नियुक्ति, न्यायाधीश उपरको प्रशासन र अनुशासनात्मक कारवाही समेतका लागि कार्यपालिका तथा व्यवस्थापिकाको नियन्त्रण भन्दा बाहिर छुट्टै स्वतन्त्र न्यायिक आयोग वा परिषद निर्माण गर्ने कुरा आधुनिक स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत मान्यता भित्रको विषय मानिन्छ । यस्तो आयोग वा परिषदमा न्यायाधीशकै बाहुल्यता रहनु पर्दछ, भन्ने विश्वव्यापी रुपमा स्वीकृत मान्यता र अभ्यास रहेको पाइन्छ । न्याय परिषद/न्यायिक आयोगको निर्माणबारे प्रचलित विश्वव्यापी मान्यताहरु समेतलाई दृष्टिगत गर्दै न्यायाधीश वा स्वतन्त्र न्यायिक पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरुको बाहुल्यता रहने र तल्ला तहका न्यायाधीशहरुको समेत प्रतिनिधित्व रहने गरी एउटा छरितो संरचना निर्माण गरिनु आवश्यक एवं उपयुक्त हुन्छ । एक भन्दा बढी तहको न्याय परिषद वा आयोगको कुनै व्यावहारिक आवश्यकता र औचित्य नभएकाले एउटै तहको न्याय परिषद/आयोगको निर्माण गर्नु बान्छनीय हुन्छ । तसर्थ भावी संविधानमा राजनीतिक पृष्ठभूमिका भन्दा स्वतन्त्र न्यायिक व्यक्तिको बाहुल्यता रहने गरी न्याय परिषद/आयोगको व्यवस्था राख्नु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछौं ।

मिति: २०६८।११।२७।७ मा

(सत्यराज गुरुड)
महासचिव,
न्यायाधीश समाज, नेपाल

हामी जुन न्यायिक स्वतन्त्रताको कुरा गर्दैछौं यसको अवधारणा र यो सुनिश्चित नहुँदा पर्ने प्रभाववारे सबै व्यक्तिहरु जानकार छैनन् भन्ने कुरालाई न्यायाधीशहरुले स्वीकार गर्नु पर्छ । न्यायपालिका र न्यायिक स्वतन्त्रता वारे सार्वजनिक शिक्षा दिनु सरकार, यसका अङ्गहरु र स्वयं न्यायपालिकाको लागि जरुरी हुन्छ किनभने न्यायपालिकाको कार्यवारे कुनै गलत फहमीले न्यायपालिका प्रतिको जनविश्वासमा प्रतिकूल असर पार्न सक्छ । सञ्चार माध्यमले न्यायिक संरचनाको स्वरुप र यसको कार्यवारे सही सूचनाको संप्रेषण नगरी न्यायाधीशलाई जवाफदेही हुनबाट रोकेको पनि हुन सक्छ । त्यसैले न्यायाधीशले न्यायपालिका र उ आफ्नै हितलाई ध्यानमा राखी न्यायिक स्वतन्त्रताको महत्ववारे जनताहरुलाई बुझाउने हरेक अवसरको सदुपयोग गर्नु पर्छ ।

३.६ न्यायिक स्वतन्त्रताको लागि अपरिहार्य रहेको न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्था तथा जनविश्वासको अभिवृद्धि गर्न न्यायाधीशले उच्चस्तरको न्यायिक आचरण प्रदर्शन र प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ ।

टिप्पणी

अदालत स्वतन्त्र भएर मात्र होइन अदालतबाट गरिने निर्णयहरु मान्ने र तिनको समर्थन गर्ने कुरा न्यायाधीश प्रति जनसाधारणले गर्ने विश्वासमा निर्भर रहन्छ । प्रकारान्तरले यसमा अदालतमा न्यायाधीश के कस्तो आचरण र व्यवहार प्रदर्शन गर्छ भन्ने कुरा सम्बन्धित वन्छ । त्यसैले न्यायिक स्वतन्त्रतालाई सुनिश्चित गर्न न्यायाधीशले उच्च स्तरको नैतिक आचरण देखाउन र प्रवर्द्धन गर्नु पर्छ ।

उच्चस्तरको न्यायिक आचरणको पालना अन्तरगत स्वच्छ सुनुवाईको न्युनतम प्रत्याभूति पर्दछ । उदाहरणको लागि मुद्दाका पक्षहरुको देहायको अधिकारहरु हुन्छन् भनी न्यायाधीशले स्वीकार गर्नु पर्छ: अदालती कारवाईको प्रकृति वारे सम्बन्धित पक्षलाई समयमा नै सूचना गर्नु;

- प्रतिवाद र मुद्दाको सुनुवाईको तयारीको लागि पर्याप्त समय प्रदान गर्नु
- पक्षलाई आफ्ना दावीहरु र ती दावीसंग सम्बन्धित प्रमाणहरु पेश गर्नु,
- विपक्षीका जिकिरहरुको प्रतिवाद लिखितरुपमा वा मौखिक वा दुवै माध्यमद्वारा राख्ने अवसर प्रदान गर्नु
- मुद्दाको सबै चरणमा कानून व्यवसायी वा अन्य उपयुक्त व्यक्तिसंग सल्लाह गर्ने र निजद्वारा प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर प्रदान गर्ने
- यदि मुद्दाको पक्षले अदालतमा प्रयोगहुने भाषा बुझ्दैन भने मुद्दाको सबै चरणको कारवाईमा दोभासेको सुविधा उपलब्ध गराउने;
- प्रमाणमा आधारित भै सार्वजनिक सुनुवाई र निर्णय पश्चातमात्र मुद्दाको पक्षका अधिकार वा दायित्व प्रभावित हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने;
- पक्षहरुलाई पर्याप्त सूचना प्रदान गरी र अनावश्यक विलम्ब नगरी दिइएको एवं आधार र कारण उल्लेख गरिएको निर्णय पश्चात मात्र मुद्दाको पक्षका अधिकार वा दायित्व प्रभावित हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने;
- अन्तिम तहको पुनरावेदन अदालतले निर्णय गरेको स्थितिमा बाहेक, पुनरावेदन वा पुनरावेदनको अनुमति माग्ने अवसर प्रदान गर्ने

व्यक्तिको स्वतन्त्रताको हरण कानून बमोजिम बाहेक हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । उसले स्वतन्त्रताको अपहरण हुँदा कानूनले तय गरेका सारभूत र कार्यविधिगत सर्तहरु

पुरा भएका छन् वा छैनन् भन्ने राम्रोसंग हेर्नुपर्छ । दुराषयपूर्वक गरिएका पक्राउ आदेशहरु वा सम्बन्धित कानूनको सही प्रयोग नगरी दिइएका आदेशहरु, सान्दर्भिक प्रमाणहरुको राम्रोसंग मूल्यांकन नगरी चलाइएका मुद्दाहरुबाट व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले कुनै हालतमा विर्सन सक्दैन ।

निष्पक्षता (Impartiality)

४. सिद्धान्त: न्यायिक काम कारवाहीको उपयुक्त सम्पादनको लागि निष्पक्षता अत्यावश्यक हुन्छ र न्यायिक निर्णयमा मात्र नभएर निर्णयपूर्वका समस्त न्यायिक प्रक्रियामा पनि निष्पक्षता कायम गरिनुपर्दछ।^{१२८}

टिप्पणी

स्वतन्त्रता र निष्पक्षता अलग अलग सिद्धान्तहरू हुन तथापि न्यायिक कार्यको पवित्रता र गरिमा कायम गर्ने सन्दर्भमा दुवैलाई आवश्यक तत्वको रूपमा अनुनयात्मक रूपमा संगसंगै हेरिन्छ। यथार्थमा स्वतन्त्रता न्यायिक निष्पक्षताको पूर्वशर्त हो। स्वतन्त्रता प्राप्त नभएसम्म न्यायिक निष्पक्षता कायम राख्नु पर्ने लक्ष्यमा पुग्न सकिदैन। त्यसो त स्वतन्त्र रहँदा रहदै पनि न्यायाधीश मुद्दा विशेषमा निष्पक्ष नरहने स्थिति यदा कदा पर्न सक्छ तर यदि न्यायपालिका संस्थागत रूपमा स्वतन्त्र छैन भने न्यायाधीश पनि सिद्धान्ततः निष्पक्ष रहन सक्दैन।^{१२९}

निष्पक्षता न्यायाधीशकोलागि आवश्यक पर्ने आधारभूत गुण हो। निष्पक्षता, समभाव र स्वच्छता न्यायाधीशका कालजयी गुणहरू हुन् र यी ईतिहास जित्तकै पुराना छन् यथार्थमा न्याय प्रशासन यिनै सिद्धान्तमा अडेको छ, यी न्यायपालिकाका आधारभूत मान्यता पनि हुन् न्यायिक निर्णयमा मात्र होइन समस्त प्रकृत्यामा न्यायाधीश र न्यायपालिका निष्पक्ष रहनु पर्छ।

The principle(s) of impartiality, disinterestedness, and fairness on the part of the judge [are] as old as the history of courts; in fact, the administration of justice through the mediation of courts is based upon this principle. It is a fundamental idea, running through and pervading the whole system of judicature, and it is the popular acknowledgement of the inviolability of this principle which gives credit, or even toleration, to decrees of judicial tribunals.^{१३०}

निष्पक्षता वस्तुगत रूपमा रहनु पर्ने मात्र होइन न्यायपालिका निष्पक्ष छ भन्ने मानिसहरूको सोचमा पनि रहनु पर्छ। यदि न्यायपालिका निष्पक्ष छैन भन्ने मानिसहरूमा पर्न गयो भने, न्यायपालिकाले सामान्यरूपमा काम गरिरहँदा पनि यसले अन्याय गरिरहेको छ वा जथाभावी गरिरहेको छ भन्ने पर्न जान्छ र परिणामतः यसप्रतिको विस्वास उड्न जान्छ।

निष्पक्षताको मापन एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरियाबाट गरिन्छ। न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको भन्ने धारणा स्वार्थ वाभिएको अवस्थिति (existence of conflict of interest), न्यायाधीशले इजलासबाट गर्ने व्यवहार तथा इजलास बाहिरका गतिविधि र सम्बन्धलाई हेरी बनाइन्छ। युरोपेली अदालतले न्यायिक निष्पक्षता कायम हुन दुई शर्तहरू पुरा हुनु पर्छ भनी उल्लेख गरेको छ।

^{१२८} Bangalore Principle considers Impartiality as value 2 where the given principle states: "Impartiality is essential to the proper discharge of the judicial office. It applies not only to the decision itself but also to the process by which the decision is made."

^{१२९} See Reference re: Territorial Court Act (NWT), Northwest Territories Supreme Court, Canada (1997) DLR (4th) 132 at 146 per Vertes J.

^{१३०} State ex rel. Bernard v Board of Education, 52 P.317 (Wash 1898)

- न्यायाधीश निष्पक्ष हुनु पर्छ, अर्थात कुनै पनि न्यायाधीशले कुनै पक्ष उपर आग्रह वा पूर्वाग्रह राखेको हुनु हुँदैन । यहाँसम्म यो आत्मनिष्ठ यस मानेमा छ कि अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म न्यायाधीशमा कुनै पक्ष वा विषयवस्तुको वारेमा आग्रह वा पूर्वाग्रह छैन भन्ने मान्नु पर्छ ।
- तर जहाँ न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको भन्ने आशंका स्वभाविकरूपमा उठेका छन्, अदालतले त्यस्ता आशंकाहरु हटाई वस्तुनिष्ठरूपबाटै निष्पक्ष रहेको भन्ने प्रत्याभूत गर्नुपर्छ । यो परीक्षण अन्तरगत न्यायाधीशको व्यक्तिगत व्यवहार के कस्तो छ भन्ने कुरा वास्ता नगरी यथार्थमा न्यायिक निष्पक्षतामा आशंका जन्माउने खालका तथ्यहरु छन् वा छैनन् भनी निश्चित गरिनु पर्छ ।

न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको भन्ने कुरालाई वस्तुनिष्ठ रूपमा पुष्टि नगर्ने तर निष्पक्ष नरहेको भन्ने आशंका हुने स्थिति छ भन्ने कुरालाई भने भरपूररूपमा देखाउने तथ्यहरुलाई निष्पक्षताको परीक्षण अन्तरगत जानकारीमा लिने गरिन्छ । यस मानेमा यो परीक्षण अन्तरगत आशंकाको स्थिति नै पनि निश्चित महत्वको हुन्छ, किनभने यहाँ विश्वास नै संकटमा परेको हुन्छ । अदालतहरुले आधारभूत रूपमा विर्सन नमिल्ने कुरा के हो भने लोकतान्त्रिक पद्धतिमा अदालतहरुले मुद्दामा आउने मानिसहरु मात्र नभै आम जनसमुदायको विचमा पनि उनीहरुले निष्पक्षता पूर्वक काम गर्छन् भन्ने विस्वास दिलाउन सक्नु पर्छ । त्यसैले निष्पक्ष नरहेको भन्ने आशंका देखाउने तर्कसंगत आधारहरु भएको अवस्थामा न्यायाधीशले सर्वथा त्यस्तो मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।

अदालत समक्ष विचाराधिन फौजदारी वा देवानी मुद्दामा अमुक न्यायाधीशको निष्पक्षता वारेमा मुद्दाका पक्षहरुले के भन्छन् भन्ने कुरा निर्णयात्मक त हुँदैन तर विचारणीय भने अवश्य हुन्छ । अमुक न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको भन्नेवारे आशंकाको पहाड खडा गरिँदा, तिललाई ताड बनाइँदा न्यायाधीशले मुद्दा नै हेर्नु हुँदैन भन्ने होइन, यस्तो छ भन्दैमा न्यायाधीश आफ्नै छाँया देखि भागि भागि हिडनु पर्दैन, यसो गरेर साध्य पनि हुँदैन । कहिले काही मुद्दाका पक्षहरु बीच यति अविश्वास हुन्छ कि उनीहरुले न्यायाधीशका कुनै पनि वोलि वा व्यवहारलाई आशंकाको दृष्टिबाट हेर्छन् तर न्यायाधीशले सधैं “एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा” आशंकाको स्थिति छ वा छैन भन्ने कुराको भने हेक्का राख्नु पर्छ र जहाँ त्यस्तो छ उसले सो मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।

४.१ न्यायाधीशले कुनै प्रकारको मोलाहिजा, पक्षपात वा पूर्वाग्रह नराखी न्यायिक कर्तव्यको पालन गर्नुपर्दछ ।^{१३१}

टिप्पणी

न्यायाधीश पक्षपाती भएको महसुस भयो भने न्यायपालिका प्रति सर्वसाधारणको विस्वास डगमगाउछ । त्यसैले न्यायाधीश उसका फैसलाहरु मुद्दाको कुनै पक्षसंग रहेको व्यक्तिगत सम्बन्ध वा मुद्दाको परिणाममा सन्निहित उसका स्वार्थका कारण प्रभावित छन् भन्ने आसंका हुने हरेक काम कारवाई वा गतिविधिबाट टाढा रहनु पर्छ ।

निष्पक्षता मानिसहरुमा रहने अवधारणा वा सोचसंग सम्बन्धित विषय मात्र नभै आधारभूत रूपमै आग्रह वा पूर्वाग्रह वा परिणामको पूर्वानुमानसंग सम्बन्धित कुरा हो । “न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको पनि देखिनु पर्छ” भन्ने भनाई यसैसंग सम्बन्धित देखिन्छ । यसको परीक्षण “विवेकशील पर्यवेक्षक” को नजरबाट गरिन्छ । यथार्थ वा व्यवहारिक रूपमा हेर्दा न्यायाधीशमा निष्पक्षता नरहेको देखिन्छ वा देखिँदैन भन्ने आधारबाट आग्रहको विद्मान रहे वा नरहेको समीक्षा गरिन्छ । “आग्रह(bias) वा पूर्वाग्रह (prejudice) वारे बैडलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा यसो भनिएको छ:

^{१३१} Bangalore Principles 2.1 states” A judge shall perform his or her judicial duties without favour, bias or prejudice.

Bias or prejudice has been defined as a leaning, inclination, bent or predisposition towards one side or another or a particular result. In its application to judicial proceedings, it represents a predisposition to decide an issue or cause in a certain way which does not leave the judicial mind perfectly open to conviction. Bias is a condition or state of mind, an attitude or point of view, which sways or colours judgment and renders a judge unable to exercise his or her function impartially in a particular case.^{१३२}

यहाँ विचारणीय कुरा के छ भने न्यायाधीशहरूले संविधान, कानून र मानव अधिकारका नियम वा सर्वोच्च अदालतबाट कायम गरिएका सिद्धान्तहरूवारे आफ्नो बुझाईको आधारमा निश्चित धारणा बनाएका हुन्छन् । उनीहरू घटनै पिच्छे आफ्ना धारणाहरू परिवर्तन गर्न सक्दैनन् किनभने त्यसो गरिएमा उनीहरू अविस्वसनीय बन्न पुग्छन् । तर न्यायाधीशहरूले अनुशरण गरेका व्यक्तिगत मूल्य, मान्यता र विश्वासहरू कुनै सामाजिक परिस्थितिको वारेमा उसले मनमनै गरेको मूल्याङ्कन आदिलाई भने पूर्वाग्रह भन्न मिल्दैन । यस्ता विचारहरू हटाउन पनि सकिदैन । यस्तो गर्ने प्रयास गर्नु भनेको रोबोटद्वारा न्याय निसाफ खोज्नु जस्तै हो ।

Opinion, which is acceptable, should be distinguished from bias, which is unacceptable. It has been said that “proof that a judge’s mind is a tabula rasa (blank state) would be evidence of a lack of qualification, not lack of bias. Judicial rulings or comments on the evidence made during the course of proceedings also do not fall within the prohibition, unless it appears that the judge has a closed mind and is no longer considering all the evidence.”^{१३३}

कुनै पक्ष वा विषयवस्तु प्रति न्यायाधीशले राखेको आग्रह वा पूर्वाग्रह उसको बोली, शारिरीक भाव भंगिमा आदिमा देखिन्छ । होच्याउने शब्दावलीहरू (जस्तै काठा, काट्टे, भोटे, मतवाली, डुम आदि) लिङ्ग, वर्ग संस्कृतिलाई नै होच्याउने उखान वा भनाई (जस्तै कुन त वुहारी भट्टमास खाएकी, आइमाईको रुद्रघन्टी हुँदैन, भाटको बाख्रो किन्दै नकिन्नु, किने पछि काटिहाल्नु आदि) वर्गीय उच्चता वा निचता देखाउने बोली (जस्तो, मर्दका सातवटी, खुट्टा रहे जुत्ता कति कति आदि) को प्रयोगले न्यायाधीश पूर्वाग्रही रहेछ भन्ने देखाउछ ।

Bias may manifest either verbally or physically. Epithets, slurs, demeaning nicknames, negative stereotyping, and attempted humour based on stereotypes, perhaps related to gender, culture, race, threatening, intimidating or hostile acts, suggesting a connection between race or nationality and crime, and relevant references to personal characteristics are some examples.^{१३४}

न्यायाधीशले अदालतमा देखाउने भाव भंगिमा, पक्षका कुरा पत्याउने वा नपत्याउने कुरामा वर्गीय वा जातीय पक्षपात देखाएको स्थिति, मुद्दाका पक्ष वा वकील प्रति गरेको व्यवहार आदिबाट निष्पक्ष रहे वा नरहेको लख काटन सकिन्छ ।

^{१३२} Commentary on Bangalore Principles at p 59 citing R v Bertram [1989] OJ No 2133 (QL), quoted by Cory J in R v S. Supreme Court of Canada [1997] 3 SCR 484, paragraph 106.

^{१३३} Commentary on Bangalore Principles at p 60-61 citing different sources.

^{१३४} Commentary on Bangalore Principle, at p 60.

निष्पक्षताकै सन्दर्भमा के पनि भनिन्छ भने न्यायाधीशले अदालतको अपहेलनामा कारवाई गर्ने अधिकारको दुरुपयोग गरेमा उ पूर्वाग्रही वा पक्षपाती रहेको देखिन सक्छ । यद्यपि न्यायाधीशले न्यायको सहज पालना गराउन, अदालतमा गरिने दुर्वचवहार रोकी अदालतको मर्यादा जोगाउन यदाकदा यो अधिकारको प्रयोग गर्नु पनि पर्ने हुन्छ तर यसको प्रयोग आफ्नो कमजोडी लुकाउन, व्यक्तिगत ईवि साधन गरियो भन्ने कतै पर्नु हुँदैन । यो कुरामा न्यायाधीश सदा सतर्क रहनु पर्छ । न्यायाधीशले सही निर्णय गरेर मात्र हुँदैन उसले सो निर्णय उसको निर्पक्षता र निष्ठाका शंका उत्पन्न नहुने गरी गर्नु पर्छ । न्यायाधीशको कामको प्रकृतिले गर्दा कहिले काहीं उसलाई पूर्वाग्रही बनेको भन्ने आधारहिन आरोप लाग्न सक्छ । त्यसैले के भनिन्छ भने यस्तो आरोप लगाउने व्यक्तिले नै स्पष्ट र चित्तवृद्धो प्रमाणद्वारा सो कुराको पुष्टि गर्नु पर्छ । न्यायाधीशको आदेश वा निर्णय, मिसिल, मुद्दाको तथ्य र सान्दर्भिक कानून र नजिर भन्दा बाहिर गएर गरिएको स्थितिमा पूर्वाग्रहको पुष्टि गर्न सजिलो हुन्छ ।

४.२ अदालतभित्र र बाहिर न्यायाधीशले गर्ने व्यवहार निष्पक्ष हुनुपर्दछ, जसबाट मुद्दाका पक्ष, कानून व्यवसायी र सर्वसाधारणको न्यायाधीश र न्यायपालिकाप्रतिको विश्वास अभिवृद्धि हुन सकोस् ।^{१३५}

टिप्पणी

यो सिद्धान्तले पनि न्यायाधीशले अदालत भित्र र बाहिर गर्नु पर्ने व्यवहारलाई नै स्पष्टसंग राखेको छ । उसले अदालती कारवाईहरु, पुर्पक्ष र सुनुवाई छिटो छरितो र प्रभावकारी ढंगले गर्नु पर्छ तर सो गर्ने नाममा एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा उ निष्पक्ष छैन भन्ने कदापि देखिनु हुँदैन ।

अदालतमा पक्षहरु हुने नहुने अनेक किसिमका आशा र विश्वास लिएर आएका हुन्छन् । उनीहरु विपक्ष, उसका साक्षी र वकील प्रति पूर्वाग्रह पालेर वसेका हुन्छन् । कारणवस फैसला वा आदेश उनीहरुको विपक्षमा दिइयो भने न्यायाधीश पूर्वाग्रही भएको वा उसले मोलाहिजा वा पक्षपात गरेको भन्ने आरोप लगाउन उनीहरु पछि पर्दैनन् । यो वास्तविकतालाई मध्येनजर गर्दै न्यायाधीशले आफू निष्पक्ष नरहेको आशंका हुन दिनु हुँदैन, त्यस्तो हरेक परिस्थितिलाई उसले व्यवहारतः न्यून गर्नुपर्छ । पक्षका वकीलहरुलाई वा मुद्दाका पक्षहरुलाई अनावश्यक रूपमा हप्काउने, गाली गर्ने वा होच्याउने, आक्षेप लगाउने, मुद्दामा अनावश्यक टिप्पणी गर्ने, पहिले नै न्यायाधीश यो निष्कर्षमा पुग्दछ भन्ने आभास दिने गरी इजलासबाट बोल्ने, नचाहिदो फतफत गर्ने, अधैर्य देखाउने आदि कार्यले न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको भन्ने आशंका उज्याउछ; न्यायिक निष्पक्षतालाई नष्ट गर्छ । यस्तो कार्य गर्नबाट न्यायाधीश जोगिनु पर्छ । न्यायाधीशले निज आफै मुद्दाको पक्ष, साक्षी र वकील एकै साथ देखिने परिस्थिति हर हालतमा वन्न दिनु हुँदैन । यस्तो व्यवहारले स्वच्छ सुनुवाईको हकमा समेत प्रतिकूल असर गर्छ ।

निष्पक्षता कायम गर्ने र सर्वसाधारणको न्यायपालिका प्रतिको विश्वास कायम राख्ने सन्दर्भमा विचार गर्नु पर्ने अर्को कुरा मुद्दाका पक्षसंगको कुराकानी हो । हामी मध्ये कतिले मुद्दाको अर्को पक्ष आइनुपुग्दै मुद्दा एउटा पक्षसंग, वा उसको वकीलसंग मुद्दा वारे कुरा गर्छौं, यस्तो व्यवहार न्यायिक निष्पक्षताको विरुद्ध हुन्छ । मुद्दाको एउटा पक्षले दिएको निवेदनको आधारमा अर्को पक्षलाई उपस्थितिको सूचना नदिई (विशेषतः १७ नं.को निवेदनमा) उसको हित प्रतिकूल हुने आदेश गर्ने अदालतले अनुशरण गरि आएको व्यवहारले निष्पक्षता सुनिश्चित गर्दैन । यस्तो व्यवहारमा सुधार वाञ्छित छ र यसमा सर्वोच्च अदालतको स्पष्ट धारणा अपेक्षित पनि छ । मुद्दामा एक पक्षले पेश गरेको लिखत प्रमाणमा लिनु अघि अर्को पक्षलाई आफ्नो कुरा भन्ने मौका दिनु प्राकृतिक न्यायको दृष्टिबाट पनि जरुरी हुन्छ । यो व्यवहार पनि हामीहरुले सवै अवस्थामा अनुशरण गरेका छैनौं, जुन न्यायिक निष्पक्षता कायम गर्ने दृष्टिबाट त्यति अनुकूल हुँदैन ।

^{१३५} Bangalore Principles 2.2 states: "A judge shall ensure that his or her conduct, both in and out of court maintains and enhances the confidence of the public, the legal profession and litigants in the impartiality of the judge and of the judiciary."

अदालत भित्र मात्र होइन अदालत बाहिर पनि न्यायाधीशले निष्पक्षताको विरुद्ध हुने बोली वचन र व्यवहार गर्नु हुँदैन । न्यायाधीशको सामाजिक सम्बन्ध, उसको आर्थिक तथा व्यापारिक सम्बन्ध आदिको कारण न्यायाधीशलाई शंकाको दृष्टिले हेरिन सक्छ । न्यायाधीशले अदालत बाहिर दिएका संभाषणहरु अमुक दललाई फायदा पुग्ने भनी हेरिन सक्छ । यस्तो संभाषणले कहिले काहीं कार्यपालिका वा विधायिकासंगको सम्बन्धलाई पनि प्रभावित गरिरहेको हुन सक्छ । यदि न्यायाधीशले दलहरुबीच विवादास्पद हुने संभाषण गरेमा उ निश्चितरूपमा विवादमा पर्दछ । यतिखेर उसले अमुक राजनीतिक विचार राख्ने व्यक्ति वा समूहको लागि कार्य गरेको ठहर्छ । उसको यस्तो कार्यले न्यायपालिका प्रतिको विस्वास नै उड्न सक्छ ।

कहिले काही न्यायाधीशले सर्वोच्च अदालतको फैसलाको व्याख्या गर्नु पर्ने, त्यस्तै गरी न्यायपालिका उपर आक्रमण हुँदा त्यसको रक्षार्थ वोल्नु पर्ने, समुदायलाई कानूनी वा न्यायिक व्यवस्था वारेमा व्याख्या गर्नु पर्ने, वा मौलिक हक वा विधिको शासनको रक्षाको लागि वोल्नु पर्ने हुन्छ, यसलाई भने आपत्तिजनक मानिदैन । तर न्यायाधीशले हरदम यो कुरा मनमा राख्नु पर्छ कि उ कुनै पार्टीको होइन, वरु बृहत जनसमुदाय, अर्थात आम जनताको हो । त्यसैले निष्पक्षतालाई त्यागी उ निश्चित दलको बन्ने स्थिति पर्न दिनु हुँदैन । यस्तो कार्य न्यायिक निष्पक्षताको दृष्टिबाट आपत्तिजनक छ । न्यायाधीशका इजलास बाहिरका हरेक गतिविधि न्यायपालिकाको गरिमा बढाउने, यसप्रतिको विश्वास उचो राख्ने किसिमको हुनु पर्छ ।

४.३. कुनै पनि व्यक्तिसँग अनावश्यकरूपमा सम्बन्ध वा सम्पर्क बढाएको कारणबाट विवादको सुनुवाई वा निरोपण गर्न अयोग्य हुने स्थितिको सिर्जना नहोस् भन्ने हेतुले न्यायाधीशले त्यस्ता संभावनाहरूबाट टाढै रहनुपर्दछ ।^{१३६}

टिप्पणी

अयोग्यताको स्वयं घोषणा वारेमा माथि परिच्छेद तीनमा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारिसकिएको छ । आचार संहिताले न्यायाधीशलाई न्याय निसाफको कार्यबाट अयोग्य घोषित गर्नु पर्ने परिस्थिति नै श्रृजना नहोस भन्ने कुरामा नै बढी जोड दिएको छ । यद्यपि न्यायाधीशले न्यायपालिका प्रतिको जनविश्वास बर्करार राख्न र न्यायाधीश आफ्नै निष्पक्षतालाई जोगाउन मुद्दा नहेर्ने आदेश गर्नु पर्छ, तर अनावश्यक रूपमा संवेदनशील बनेर मुद्दा हेर्नबाट आफूलाई अयोग्य घोषित गर्दा कतिपय अवस्थामा सो मुद्दा हेर्ने अर्को न्यायाधीश नहुन सक्छ र जहाँ उपलब्ध हुन्छ त्यहाँपनि सहकर्मीहरु उपर अनावश्यक भार थपिन्छ । अनावश्यक रूपमा मुद्दा नहेर्ने आदेश गर्ने प्रवृत्ति बढेमा मुद्दाका पक्षलाई आफ्नो स्वेच्छाले न्यायाधीश छान्ने (Forum shopping) अवसर प्रदान गर्छ, जुन सर्वथा उचित होइन । त्यसैले न्यायाधीशले आफ्ना व्यवसायिक र व्यक्तिगत सरोकारहरुलाई यसरी व्यवस्थित गर्नु पर्छ कि उसले मुद्दा नहेरी अलग्गिन नपरोस् ।

न्यायाधीशका गतिविधि अन्तरगत उसका परिवारका सदस्यहरुको गतिविधि पनि पर्दछन् । यद्यपि न्यायाधीशको पेशाको कारण उसका श्रीमान वा श्रीमति वा छोरा छोरीहरुले आफ्नो सामाजिक वा व्यापारिक गतिविधि तथा कारोवार नियन्त्रित गर्नुपर्ने कुनै दरकार पर्दैन तर यदि उनीहरुको गतिविधिको कारण तर्करा वस्तु पर्ने अवस्था छ भने उसले तर्करा नै वस्तु श्रेयस्कर हुन्छ । साथै त्यस्ता गतिविधिको कारण उसले मुद्दा हेर्न नमिल्ने स्थिति छ भने त्यस्तो स्थितिबारे अरु भन्दा पहिले उसले नै थाहा पाउने हुँदा उसले त्यस्तो विवाद हेर्नबाट जोगिनु उपयुक्त हुन्छ ।

^{१३६} Bangalore Principles 2.3 states: "A judge shall, as far as is reasonable, so conduct himself or herself as to minimize the occasions on which it will be necessary for the judge to be disqualified from hearing or deciding cases."

४.४ न्यायाधीशले आफूसमक्ष निरोपणका लागि प्रस्तुत हुन आएका वा आउन सक्ने विवादको परिणाममा असर पर्ने गरी वा न्यायिक प्रक्रियामा अपनाउनु पर्ने स्वच्छतामा नै स्पष्टतः आँच आउने गरी जानाजान कुनै प्रकारको टीकाटिप्पणी गर्न वा कुनै व्यक्ति वा विवादको स्वच्छ सुनुवाईमा असर पर्ने गरी सार्वजनिक वा अन्य रूपमा कुनै अभिव्यक्ति दिनु हुँदैन।^{१३७}

टिप्पणी

यहाँ “निरोपणका लागि... आएका वा आउन सक्ने” भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको छ। निरोपणका लागि आएका भित्र तत्काल विचाराधीन मात्र नभै न्यायाधीशको तहबाट फैसला भैसकेका तर पुनरावेदनको टुङ्गो लाग्न बाँकी भएका मुद्दाहरू पनि पर्छन्। त्यस्तै गरी निरोपणका लागि आउन सक्ने भित्र अदालतमा प्रवेश गरेका मात्र होइन, अनुसन्धानको चरणमा नै रहेका फौजदारी मुद्दाहरू पनि पर्छन्। यस्ता मुद्दाहरूमा न्यायिक प्रक्रियाको स्वच्छतामा वा स्वच्छ सुनुवाईमा नै असर पर्ने गरी न्यायाधीशले कुनै प्रकारको अभिव्यक्ति दिनु हुँदैन।

मुद्दा मामिला हेर्दा न्यायाधीशले आफूले देखेको कुरा कुन हदसम्म वोल्न हुन्छ, वकीलले गरेको वहस कुन हद सम्म खण्डन गर्न हुन्छ, कुनै कानून वा नजीरको विश्लेषण कुन हदसम्म गर्नु हुन्छ भन्ने प्रश्न पनि कहिले काहीं उठ्छ। उत्तरमा के भन्ने गरिन्छ भने न्यायाधीशले प्रतिक्रिया विहिन मूर्ति जस्तो भै वस्तु त आवश्यक छैन तर स्वच्छ सुनुवाईमा असर पर्ने गरी प्रतिक्रिया भने व्यक्त गर्न हुँदैन। कुनै कानूनी प्रश्नमा न्यायाधीशका निश्चित धारणाहरू हुन सक्छन्, उसले लेख रचना मार्फत आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेको हुन सक्छ, वा पहिल्यै नै निर्णय गरिसकेको कुनै मुद्दामा एउटा निश्चित धार पक्रिसकेको हुन सक्छ। यस्ता कुराले न्यायाधीशलाई मुद्दा हर्नबाट रोक्दैनन्। किनभने अनुभवविहिन व्यक्ति न्यायाधीश हुनै सक्दैन। यहाँ न्यायाधीशले खुला मनले मुद्दा हेर्ने अवस्था छ वा उ पूर्वाग्रही हुने स्थिति छ सो मात्र जाँचन खोजिएको हो।

Each judge brings to the bench the experience of life, both personal and professional. a lifetime of experience that have generated a number of general attitudes cannot be left in chambers when a judge takes the bench.^{१३८}

तर यो व्यवस्थाले न्यायाधीशलाई अमुक कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सन्दर्भमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान वा अन्य कुनै बौद्धिक मञ्चहरूमा यो यस्तो हुनपर्ने भनी अभिव्यक्ति दिन वा मत व्यक्त गर्न, वा आफूले गरेका फैसलाहरू प्रकाशित गर्न दिन भने बाधा गर्दैन। वरु यसो गर्नु न्यायको हितमा अपेक्षित नै हुन्छ। यस्ता मञ्चहरूमा गरिने विचारहरूको मन्थनबाट न्यायको सही मार्ग तय गर्न मद्दत नै मिल्छ।

कहिले काहीं अदालतमा चलाइएका मुद्दामा जनसाधारणको चासो यति धेरै हुन्छ कि विभिन्न समूहहरू वा सञ्चार माध्यमहरूले सो मुद्दामा न्यायाधीशको राय मागेका हुन्छन्। न्यायाधीशले यस्ता मुद्दाहरूमा आफूले यसै गर्छु भनी वा यसै हुनुपर्छ भनी राय व्यक्त गर्नुहुँदैन। यहाँसम्म त स्पष्ट नै छ र यति सम्ममा त न्यायाधीश भुक्किदैनन्। न्यायाधीश आफैकहाँ नभै आफ्नो सहकर्मी समक्ष चलिरहेका, वा अन्यत्र कुनै अदालतमा चलेका वा कुनै संस्थामा अनुसन्धान भैरहेका विषयहरूमा न्यायाधीशले यसो हुनु पर्छ वा पर्दैन भनी वा म भए यसो गर्थे भनी प्रतिक्रिया दिनु हुँदैन भन्नेमा चाहीं न्यायाधीश अलमलिएको वा न्यायिक आचारलाई वेवास्ता गरिएको पाइएको छ।

^{१३७} Bangalore Principles 2.4 states: “A judge shall not knowingly, while a proceeding is before, or could come before, the judge, make any comment that might reasonably be expected to affect the outcome of such proceeding or impair the manifest fairness of the process. Nor shall the judge make any comment in public or otherwise that might affect the fair trial of any person or issue.”

^{१३८} Madsen v Prudential Federal Sav and Loan Assn 767 P.2d538 (Utah 1988)

नेपालमा २०६७-२०६८ तिर न्यायपरिषदले अनुसन्धान गरी कारवाईको लागि परिषद् समक्ष विचाराधिन रहेको तत्कालिन न्यायाधीश रण बहादुर वमसंग सम्बन्धित विषयमा तत्कालीन विशेष अदालतका न्यायाधीश गौरी बहादुर कार्कीले उनीउपर कारवाई हुनु पर्छ भनी कान्तिपुर दैनिकमा एउटा लेख नै लेख्नु भयो । वहाँको यस्तो अभिव्यक्ति वारेमा न्यायपरिषदले कुनै अनुशासनात्मक कारवाई त उठाएन तर न्यायाधीशहरूको बीचमा भने न्यायाधीश कार्कीले न्यायिक अनुशासन मात्र होइन, न्यायिक आचार र पदीय मर्यादाको ठाडो उल्लंघन गरेको भन्ने मत वन्यो ।

न्यायाधीश समक्ष विचाराधीन मुद्दा भनी न्यायाधीशको हैसियतमा कार्यरत हुँदाको अवस्थामा चलिरहेको मुद्दा वा कारवाईको वारेमा प्रतिक्रिया दिनबाट न्यायाधीशलाई रोकिएको हो । यसले आफू संलग्न मुद्दा वा आफू उपर चलिरहेको अनुसन्धान वा कारवाईमा न्यायाधीशले निजी हैसियतमा आफ्नो कुरा राख्नमा भने कुनै बाधा गर्दैन ।

नेपालमा अदालत समक्ष विचाराधीन विषयमा भूतपूर्व न्यायाधीश वा प्रधान न्यायाधीशले यसो हुनु पर्छ वा हुनु हुँदैन भनी यदाकदा प्रतिक्रिया दिने गरेको पाइएको छ । उदाहरणको लागि संविधानसभाको म्याद थपिनु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा सर्वोच्च अदालत समक्ष विचाराधिन रहेको अवस्थामा भूतपूर्व प्रधान न्यायाधीश अनुपराज शर्मा तथा भूतपूर्व न्यायाधीश बलराम के.सी. का विचारहरू छापामा आए । यी दुई न्यायमूर्तिहरू मध्ये न्यायाधीश के.सी. ले त आफू न्यायाधीश रहँदै संविधानसभाको म्याद कति हुने भन्ने वारेमा एउटा फैसला मार्फत राय व्यक्त गरिसक्नु भएको थियो^{१३९} जसलाई विशेष इजलासले अस्वीकार गरिसकेको थियो । न्यायाधीश शर्मा र के.सी.का यी विचारहरूले न्यायिक क्षेत्रमा तरङ्ग नै ल्याए । यद्यपि सर्वोच्च अदालत वा न्यायपरिषदले यसमा कुनै प्रतिक्रिया दिएन तथापि न्यायाधीशहरूले यी विषयहरूमा स्पष्ट हुनु जरुरी छ ।

न्यायाधीशको पद एउटा गरिमामय पद हो । कुनै पनि वकीलले जव न्यायाधीश हुन स्वीकार गर्छ तब उसले न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कायम गर्ने कसम खाएको हुन्छ । उसले पदको गरिमाले वान्छित ठानेको हदसम्म आफ्ना विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा पनि स्व-नियन्त्रणको कसम खाएको हुन्छ । स्वतन्त्रता र निष्पक्षता अन्तरगत नै न्यायिक स्वायत्तता पनि पर्छ । न्यायाधीशले सकृय सेवामा रहदा वा सेवा निवृत्त भएपछि यस्तो कुनै अभिव्यक्ति दिनु उचित हुँदैन, जसबाट सो मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशहरूलाई असजिलो परोस, अथवा उ मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशहरूलाई निश्चित दिशामा फैसला गर्न प्रेरित गर्दछ भन्ने जनमानसमा देखियोस् । सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू, जसमा राजनीतिक सरोकार पनि सन्निहित हुन्छन्, त्यस्तोमा त पूर्व न्यायाधीशहरूले अदालत समक्ष विचाराधिन मुद्दाहरूको परिणाम यस्तो हुनु पर्छ भनी बोल्ने कुरै हुँदैन । उनीहरूले अनुशरण गर्ने आत्मसंयम न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षताको पक्षमा हुन्छ । स्वतन्त्रता र निष्पक्षताका मूल्य र मान्यताहरूको रक्षा गर्नु पर्ने दायित्व बहालवाला न्यायाधीशहरूको मात्र होइन पूर्व न्यायाधीशहरूको पनि हो ।

कहिलेकाहीं फैसला वा आदेश गरेपछि मुद्दाका पक्ष, कानून व्यवसायी वा पत्रकारहरूबाट फैसला सही वा गलत रहेको भन्नेमा प्रतिक्रिया आउछन् । लोकतन्त्रमा सार कुरा नै विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हो । कुनै पनि न्यायाधीशले मेरा कार्यहरूका कुनै प्रतिक्रिया नै हुँदैन वा हुनुहुँदैन भनेर कल्पना पनि गर्न सक्दैन । उसको नियत वा सक्षमताउपर नै आक्षेप लागेको अवस्थामा बाहेक उसले ती प्रतिक्रियाहरूलाई सहज रूपमा लिनुपर्छ प्रतिक्रिया उपर प्रतिक्रिया दिएर हिड्नु कदापि उचित हुँदैन ।

^{१३९} विजयराज शाक्य वि राष्ट्रपति समेत रिट नं ०६६-WO-००५०, निर्णय मिति नोभेम्बर ४, २०१०

त्यसो भए न्यायाधीशहरूको सञ्चार क्षेत्रसंग कस्तो सम्बन्ध हुनु पर्छ त ? यसवारेमा वैडलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा देहायको मत व्यक्त भएको पाईन्छ ।

- पहिलो, न्यायाधीशले आफ्नो छवि सुधारन वा वृत्ति विकासको निम्ति मिडियावाजी गर्न वा उसले दिएको कुनै निर्णयमा गरिएको प्रतिक्रिया वारे कुनै सन्चार माध्यममा कुनै अभिव्यक्ति दिनु हुँदैन, नत उसले सन्चार जगतमा आएको कुनै कुराबाट प्रभावित भै न्याय सम्पादन गर्नु हुन्छ, यस्तो कार्य आचारको विपरित हुन्छ ।
- दोस्रो, आफूले वा सहकर्मीहरूले हेरेको कुनै मुद्दामा न्यायाधीशले सन्चार क्षेत्रमा कुनै प्रतिक्रिया दिनु हुँदैन । उनीहरूले अदालतको नियमित च्यानल प्रयोग गरी आफूले सूचना प्राप्त गर्न सक्छन् र फैसला वा आदेशको वारेमा स्वतन्त्र धारणा निर्माण गर्ने सक्छन् ।
- तेस्रो, नितान्त बौद्धिक उद्देश्यको लागि वाहेक न्यायाधीशले आफ्ना वा सहकर्मीका फैसला वा आदेशहरूवारे कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न वा अभिव्यक्ति दिन हुँदैन । जहाँ त्यसो गर्नु पर्ने नै हुन्छ त्यहाँ पनि एक तहको विवेक (prudence) राख्नु नै राम्रो हुन्छ ।

Generally speaking, it is still a rule of prudence that a judge does not enter into needless controversy over the past decision especially where the controversy may be seen as an attempt to add reasons to those stated in the judge's published judgments.

-Commentary on Bangalore Principles^{१४०}

"It is both improper and impossible for the judges to enter the fray of public controversies and explain why they took a particular view. If they were to indulge in that exercise, they would be only writing yet another judgment".

-Justice Y.B. Chandrachud^{१४१}

४.५ आफूले कुनै विवादको निष्पक्ष निरोपण गर्न नसक्ने भएमा वा एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा त्यस्तो विवाद निरोपण गर्दा न्यायाधीशले निष्पक्ष भई निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था छ भन्ने स्थिति भएमा न्यायाधीशले त्यस्तो विवादको सुनुवाई वा न्याय निरोपण गर्नबाट आफूलाई अलग राख्नुपर्दछ ।^{१४२} देहायको अवस्थामा त्यस्तो स्थिति आउन सक्दछ :-

- (क) मुद्दाका कुनै पक्षप्रति न्यायाधीशको खास आग्रह वा पूर्वाग्रह भएमा;
 - (ख) विवादित विषयको प्रमाणसम्बन्धी तथ्यमा न्यायाधीशलाई व्यक्तिगत हैसियतमा पूर्व जानकारी भएमा;
 - (ग) विवादको विषयमा न्यायाधीशले पहिले कानून व्यवसायीको हैसियतले काम गरेको वा साक्षीको रूपमा रहेको भएमा;
 - (घ) निरोपण गर्नुपर्ने विवादको परिणाममा न्यायाधीश वा निजको परिवारको प्रत्यक्ष आर्थिक स्वार्थ जोडिएको भएमा,
- तर, अर्को न्यायाधीशले तत्काल मुद्दाको सुनुवाई गर्नसक्ने अवस्था नभएमा र तत्काल विवादको सुनुवाई नगर्दा गम्भीररूपमा अन्याय पर्ने अवस्था भएमा न्यायाधीशले त्यस्तो विवाद हेर्न हुन्छ ।

^{१४०} Commentary on Bangalore Principles at p 68.

^{१४१} Y.V. Chandrachud, Shah Bano Revisited, Lex Et Juris 1986 at 6-7

^{१४२} Bangalore Principles 2.5 states: A judge shall disqualify himself or herself from participating in any proceedings in which the judge is unable to decide the matter impartially or in which it may appear to a reasonable oversver that the judge is unable to decide the matter impartially.

टिप्पणी

न्यायाधीशले कस्तो अवस्थामा मुद्दा हेर्नबाट आफूलाई अलग राख्नु पर्छ भन्ने विषयको सैद्धान्तिक पक्षवारेमा माथि परिच्छेद तीनमा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारिएको छ । आचार संहितामा देहायको दुई अवस्थामा न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न नहुने कुरा उल्लेख भएको छ:

- आग्रह वा पूर्वाग्रह, विशेष जानकारी वा विषयवस्तुमा स्वार्थ जोडिएको कारण विवादको निष्पक्ष निरोपण गर्न नसक्ने भएमा;
- एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा यस्तो विवाद निरोपण गर्दा निष्पक्ष भई निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था छ भन्ने भएमा;

पहिलो अवस्थामा न्यायाधीश निष्पक्ष रहन नसक्ने कुरा मुद्दामा उ सोभै सम्मिलित रहेको वा मुद्दाको परिणाममा आर्थिक स्वार्थ रहेकोबाट देखिन्छ । यहाँ आफ्नो मुद्दामा आफै न्यायाधीश हुनु हुँदैन भन्ने सिद्धान्त आकर्षित हुन्छ, तर दोस्रो अवस्था त्यो होइन, दोस्रोले परोक्षरूपमा निष्पक्ष नरहने स्थितिलाई दर्साउदै यस्तोमा न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु हुँदैन भन्ने कुरालाई संकेत गरेको छ । पहिलोमा मुद्दाको परिणामबाट न्यायाधीश वा उसका नाता सम्बन्धका व्यक्ति लाभान्वित रहन्छन भने दोस्रोमा जसको पक्षमा उ निष्पक्ष रहदैन भनी आशंका गरिएको छ, त्यो व्यक्ति नै लाभान्वित रहन्छ, ^{१४३} पहिलो अवस्था प्रत्यक्ष छ भने दोस्रो परोक्ष । त्यसैले दोस्रो अवस्था छ वा छैन भनी हेर्न यहाँ “एउटा विवेकशील पर्यवेक्षक” को परिकल्पना गरिएको छ । यो त्यस्तो व्यक्ति हो जो तर्कसंगत कुरा गर्छ, जानकार छ, र सन्तुलित सोचको छ (reasonable, informed and fair minded)^{१४४} अर्थात त्यस्तो व्यक्ति जसले सामाजिक चेतना र विवेकलाई प्रतिविम्बित गर्छ । यदि त्यस्ता व्यक्तिको नजरमा न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको आशंका उत्पन्न हुने अवस्था छ भने न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु हुँदैन ।

न्यायाधीशले मुद्दा हेर्ने वा नहेर्ने विषयमा निर्णय गर्ने कुरालाई पक्षहरूको सहमतिले वदल्न सक्दैन । अर्थात उ निष्पक्ष नरहने स्थितिमा वा निष्पक्ष छैन भनी आशंका हुने स्थिति छ भने पक्षहरूले मुद्दा हेरेमा आपत्ति छैन भनेका थिए भन्ने कुराले नहेर्नु पर्ने मुद्दा हेरेकोलाई न्यायोचित ठहर्याउदैन ।^{१४५} यद्यपि हाम्रो कानूनी व्यवस्थामा हामीहरूले यो कुरा शुरु गरेका छैनौं; न्यायाधीशलाई द्विविधा भएमा उसले आशंकाको स्थिति छ वा छैन भनी पक्षहरूसंग उनीहरूको धारणा माग्न सक्छ भन्ने कुरालाई तुलनात्मक विधिशास्त्रमा स्वीकार गरिएको छ । तर मुद्दा हेर्ने वा नहेर्ने कुराको निर्णयको हकमा भने पक्षहरूले के भने भन्दा पनि उसले आफ्नो आत्मालाई सोधेर निर्णय गर्ने हो । यसमा उसको आत्माले के भन्छ भन्ने नै महत्वपूर्ण हुन्छ, उसले उसैको आत्माको पुकार सुन्ने हो । यसो भन्दा पनि द्विविधा नआउने होइन । द्विविधाको स्थितिमा र अर्को विकल्प भएसम्म न्यायाधीशले मुद्दा नहेर्ने भनी आदेश गरेकै राम्रो हुन्छ भन्ने वैडलोर सिद्धान्तको मत छ ।^{१४६}

^{१४३} Ex Parte Pinochet Ugrarte (No2), House of Lords, UK [1999] 1 LRC1.

^{१४४} झार्फ्ट वैडलोर सिद्धान्तमा reasonable, informed and fair minded भन्ने तिनवटै शब्दावली प्रयोग भएकोमा पछि गएर हेग मा भएको थप छलफलले “reasonable observer” भन्ने शब्दावली प्रयोग गयो, तर त्यसो गर्दा पनि दोस्रो शब्दावलीले पहिलोलाई समेट्छ भन्ने तर्क गरियो ।

^{१४५} केही देशहरूमा पक्षलाई मुद्दा हेर्न अनुमति दिने छुट कानूनले दिएको हुन्छ, जहाँ त्यस्तो छ न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु आपत्ति (जनक मानिदैन, हेर्नुहोस, Commentary on Bangalore Principles at p 69-70

^{१४६} Commentary on Bangalore Principles at p 70 states “If there is a real ground for doubt, that doubt should ordinarily be resolved in favour of recusal.”

The Hypothetical Reasonable Observer and Apprehension of Bias

The apprehension of bias must be a reasonable one, held by reasonable, fair minded and informed persons, applying themselves to the question and obtaining thereon, the required information. The test is “what would such a person viewing the matter realistically and practically-and having thought the matter through- conclude. Would such person think that it is more likely than not that the judge, whether consciously or unconsciously, would not decide fairly”? The hypothetical reasonable observer of the judge’s conduct is postulated in order to emphasize that the test is objective, is founded in the need for public confidence in the judiciary, and is not based purely upon the assessment by other judges of the capacity or performance of a colleague.^{१४७}

यो कुरा स्पष्टै छ कि पूर्वाग्रहको कारण न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको बस्तुनिष्ट रूपमा देखिन्छ भने उसले मुद्दाको निरोपण गर्नु हुँदैन। तर पूर्वाग्रहको आशंका अर्थात “विवाद निरोपण गर्दा निष्पक्ष भई निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था छ” भन्ने कुरालाई कसरी यकिन गर्ने भन्ने वारेमा के भनिन्छ भने यो वास्तविक रूपमा पूर्वाग्रह रहेको स्थिति (a situation of actual bias) हुँदै होइन, वास्तविक रूपमा पूर्वाग्रहको उपस्थिति वा अनुपस्थिति यहाँ सन्दर्भिक प्रश्न नै होइन। यहाँ वास्तविक रूपमा पूर्वाग्रहको स्थिति छ भनेर स्थापित गर्ने पढेन, वरु यहाँ सम्बन्धित पक्षले पूर्वाग्रहको आशंका छ भनी वास्तविक पूर्वाग्रहको स्थानमा आशंकालाई प्रतिस्थापित गर्न खोज्छ, न्यायाधीशले असल नियतले काम गर्दा गर्दै पनि अवचेतन रूपमा पूर्वाग्रहको स्थिति हुन सक्छ भनि दावी गर्छ।^{१४८} यहीनेर न्यायाधीशले मुद्दा हेर्ने वा नहेर्ने कुराको निर्णय गर्नु पर्छ।

वस्तुतः आशंकालाई वास्तविक पूर्वाग्रहको स्थानमा प्रतिस्थापन गर्ने कार्य सजिलो छ, यहाँ पूर्वाग्रहको अस्तित्वलाई होइन कि आशंकाको अस्तित्वलाई स्थापित गरे पुग्छ। न्यायाधीशको असल नियतमा खोट पनि लगाउन पढेन। परिस्थितिलाई देखाई उ अवचेतनरूपमा पूर्वाग्रही हुने स्थिति छ र न्यायलाई पवित्र राख्नु पर्ने सार्वजनिक हितको कारण न्यायाधीशले मुद्दाको निरोपण नगरेको राम्रो हुन्छ भनी दावी गरे पुग्छ। त्यसैले जहाँ विवेकशील पर्यवेक्षक भनी उ मार्फत सामाजिक ऐनामा आफूलाई हेर्ने न्यायाधीशलाई भनिएको हुन्छ, निष्पक्षताको भारी समाज उपर होइन कि न्यायाधीश उपर नै वोकाइएको हुन्छ।

यति भन्दा भन्दै पनि सधैं याद गर्नु पर्ने कुरा के हो भने न्यायाधीशले कसैले निष्पक्ष नरहने आशंका छ भनी देखायो भन्दैमा वा आफ्नै छायाँ देखि तर्सेर भाग्नु पढेन। उसको निष्पक्षता वारेको सबभन्दा राम्रो जानकार व्यक्ति उ आफै हुन्छ। त्यसैले कुन विवाद हेर्ने र नहेर्ने भन्ने पनि उसैले निर्णय गर्ने हो। तुलनात्मक विधिशास्त्रमा अयोग्यताको स्वयं घोषणा गर्नु नपर्ने केही सन्दर्भहरू दिइएका छन् जस्तै:

- न्यायाधीश पदमा नियुक्ति हुनु पूर्व उ अमुक राजनीतिक पार्टीमा संलग्न थियो वा सो पार्टी नजिक थियो भन्ने कुराले उसले मुद्दा हेर्नबाट आफूलाई अयोग्य घोषित गर्नु पढेन।
- न्यायाधीशको धर्म, जातीय तथा वर्गीय पृष्ठभूमि, राष्ट्रिय उत्पत्ति, लिङ्ग तथा लैङ्गिक भुकाव आदि अयोग्यता बन्दैनन्।
हाम्रो आचार संहितामा केही अवस्थाहरू जस्तै वैङ्गलोर सिद्धान्तमा केही दृष्टान्तहरू दिइएको छ जसमा अवस्था अनुसार न्यायाधीश निष्पक्ष नरहेको आशंका हुने स्थिति वन्छ। ती दृष्टान्तहरू देहाय बमोजिम छन्:^{१४९}
- मुद्दाहेर्ने न्यायाधीश र मुद्दाको पक्ष बीच मित्रता वा दुस्मनी भएमा;
- न्यायाधीशले मुद्दामा कुनै पक्षको वारेमा यस्तो विचार व्यक्त गरेको छ कि सो व्यक्ति संग सम्बन्धित नयाँ प्रमाणहरूलाई उसले खुला दिमागले परिक्षण गर्न सक्दैन भन्ने भएमा;

^{१४७} Commentary on Bangalore Principles at p 70 citing different cases.

^{१४८} Wewaykum Indian Band v Canada, Supreme Court of Canada, [2004] 2 LRC 692

^{१४९} Commentary on Bangalore Principles at p 73-74

- विवादसंग सम्बन्धित विषयवस्तुमा न्यायाधीशले मुद्दा पर्नु अघि व्यक्त गरेको धारणा को कारण न्यायाधीश वस्तुनिष्ट नरहने आशंका भएमा;
- कुनै कारण न्यायाधीशले मुद्दामा पर्ने वाह्य प्रभाव, आग्रह, पूर्वाग्रह वा अनुरागहरूलाई वेवास्ता गर्ने सक्दैन भन्ने भएमा; र
- मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशलाई सेवा निवृत्त भएपछि, नोकरी वा परामर्शको आस्वासन दिएको छ, र त्यस पछि पनि उसले मुद्दा हेर्ने इच्छा व्यक्त गरेमा ।

Lawyers Responsible for Professional Acts of Partners

A solicitor or similar lawyer practicing in a firm or company of lawyers may be legally responsible for the professional acts of the other partners. He or she may therefore owe a duty as partner to clients of the firm even though he or she had never acted for them personally and knows nothing of their affairs. Accordingly, a judge who had previously been a member of such a firm or company should not sit on any case in which the judge's appointment, at least for a period of time after which it is reasonable to assume that any perception of imputed knowledge is spent. ^{१५०}

उपर्युक्त सबै दृष्टान्तहरूले स्वतः अयोग्यताको स्थितिको सृजना गर्दैनन् हरेक मुद्दामा गहिरिएर विवाद वा उठाइएको आशंकालाई हेर्नु परीक्षण गर्नु पर्छ । संक्षेपमा पूर्वाग्रहको स्थिति वा विवाद वारे न्यायाधीशलाई व्यक्तिगत हैसियतमा पुर्व जानकारी रहेको वा न्यायाधीशको पुर्व सेवाको कारण विवादको निरोपण गर्न नमिल्ने परिस्थिति परेको वा आर्थिक स्वार्थ गासिएको अवस्था परेकोमा न्यायाधीशले विवादको निरोपणमा संलग्न हुन नमिल्ने भनी आचार संहिताले स्पष्ट रूपमा विवाद नहेर्नु पर्ने केही वस्तुनिष्ट आधारहरू दिएको पाइदा यही आधारमा अघि वढी अमुक विवादमा न्यायाधीश निष्पक्ष नरहने आशंकाको स्थिति छ वा छैन भनी हेरिनु पर्ने हुन्छ ।

न्यायाधीशले निष्पक्ष रहन नसक्ने भएमा वा निष्पक्ष रहदैन भन्ने आशंकाको स्थिति रहदा रहदै पनि अर्को न्यायाधीशले तत्काल मुद्दाको सुनुवाई गर्नसक्ने अवस्था नभएमा र तत्काल विवादको सुनुवाई नगर्दा गम्भीररूपमा अन्याय पर्ने अवस्था भएमा न्यायाधीशले आवश्यकताको सिद्धान्तको अनुशरण गर्दै त्यस्तो विवाद हेर्ने हुन्छ । तर यी अपवादजन्य अवस्थाहरू हुन । जहाँ केवल आशंका मात्र नभै वास्तविक रूपमा न्यायाधीश निष्पक्ष रहदैन भन्ने स्थिति वन्छ त्यहाँ न्यायाधीशले विवादको निरोपण नगरी विकल्प खोज्नु राम्रो हुन्छ ।

^{१५०} Commentary on Bangalore Principles at p 76

निष्ठा (Integrity)

५. सिद्धान्तः न्यायिक कार्यको समुचित सम्पादनको लागि न्यायप्रतिको निष्ठा र त्यसको पालना अत्यावश्यक हुन्छ।^{१५१}

टिप्पणी

निष्ठाले नैतिक रूपमा स्वच्छ र इमानदारीको मार्गमा हिंडन प्रेरित गर्छ। न्यायिक कार्यमा नैतिकताको प्रदर्शन र इमानदारीको पालनाबाट निष्ठा प्राप्त हुन्छ। न्यायाधीशले न्यायिक कर्तव्यको पालना गर्दा मात्र नभै सदा सर्वदा न्यायिक पदको गरिमा अनुरूप सम्मानित किसिमले व्यवहार गर्नु पर्छ। उसले जालसाज, छलकपट, धोकाधडी गर्ने असत्यको सहारा नलिई सदा गुणी र असल व्यवहार गर्नुपर्छ। निष्ठाको कुनै तह वा मात्रा हुँदैन, त्यसैले उ सधैं पूर्णरूपमा निष्ठावान रहने अपेक्षा गरिएको हुन्छ। न्यायिक निष्ठा एउटा विशिष्ट गुण मात्र नभै संस्थागत आवश्यकता पनि हो।

न्यायिक निष्ठावारे समान्य चर्चा गर्न सकिन्छ तर निष्ठापूर्ण व्यवहार यस्तो हुने भनी दृष्टान्त दिन वा निश्चित अवस्थामा न्यायाधीशले यस्तो व्यवहार गरेमा निष्ठापूर्ण व्यवहार गरेको मानिन्छ भनी यसको लक्ष्मण रेखा कोर्न कठिन हुन्छ। न्यायाधीशले गरेको आचरण वा व्यवहारलाई समुदायले कसरी लिन्छ वा त्यसले समाजमा के कस्तो प्रभाव पर्छ भन्ने कुरा समुदायले तय गरेको सामाजिक व्यवहारका मानकहरूको सापेक्षतामा हेरिने हुँदा यो स्थान र काल विशेष अनुसार फरक पनि हुन सक्छ। अमुक व्यवहारलाई समाजका सुसुचित, सन्तुलित समाजका र विवेकशील (informed, fair minded and reasonable) व्यक्तिहरूले कसरी लिएका छन् र त्यस्तो व्यवहारले न्यायाधीश र न्यायपालिका प्रतिको सम्मान घटाउने अवस्था छ वा छैन भनेर हेरिनु पर्छ र यदि ती सदस्यहरूको नजरमा सम्मान घटाउने स्थिति छ भने त्यस्तो आचरण वा व्यवहारलाई रोकिनु पर्छ।

५.१ एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा न्यायाधीशको आचरण निन्दनीय छैन भन्ने कुरा न्यायाधीशले व्यवहारतः सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।^{१५२}

टिप्पणी

न्यायाधीशले सार्वजनिक र नीजी जीवनमा उच्चस्तरको नैतिकता प्रदर्शन गर्नु पर्छ। कतिपय अवस्थामा न्यायाधीशले सामाजिक मान्यता र नैतिकतासंग सम्बन्धित मानवीय अनुभव एवं व्यवहारका प्रश्नहरूमा निर्णय दिई समाजलाई मार्गदर्शन पनि गर्नुपर्छ। यदि न्यायाधीशले इजलासबाट जे भन्छ, जे जस्तो आदर्शको व्याख्या गर्छ, व्यक्तिगत जीवनमा उ आफैँ सोको पालना गर्दैन भने उ जनताको नजरमा फरेवी एवं द्वैध चरित्रको देखिन्छ। यस्तो व्यवहारले त्यस्तो न्यायाधीश प्रतिको सम्मान त घटाउछ नै, न्यायपालिकाको प्रतिष्ठामा नै यसले प्रतिकूल असर गर्छ।

Tan v Roestte^{१५३}

[We] have repeatedly admonished our judges to adhere to the highest tenets of judicial conduct. They must be the embodiment of competence, integrity and independence. The exacting standards of conduct demanded from judges are designed to promote public confidence in the integrity and impartiality of the judiciary because the people's confidence in the judicial system is founded not only on the magnitude of legal knowledge and the diligence of the members of the bench, but also on the highest standard of integrity and moral uprightness they are expected to possess. When a

^{१५१} Bangalore Principles states: Integrity is essential to the proper discharge of the judicial office.

^{१५२} Bangalore Principle 3.1 states: A judge shall ensure that his or her conduct is above reproach in the view of a reasonable observer.

^{१५३} Supreme Court of the Philippine A.M. No MTJ-04-1563(Sept 8, 2004)

judge becomes the transgressor of any law which he is sworn to apply, he places his office in disrepute, encourages disrespect for the law and impairs public confidence in the integrity and impartiality of the judiciary itself. It is, therefore, paramount that a judge's personal behavior both in the performance of his duties and daily life, be free from any appearance of impropriety as to be beyond reproach.

न्यायाधीशले सर्वस्वीकार्य सामाजिक मान्यताहरूको उल्लंघन गर्न वा न्यायपालिका एवं कानूनी पद्धतिप्रतिको सम्मानमा आँच पुऱ्याउने कुनै कार्य गर्नु हुँदैन । सो नगर्नको लागि उसको कार्यले विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा उसको निष्ठाउपर प्रश्न खडा गर्छ कि गदैन, उ प्रतिको सम्मान घटने स्थिति बन्छ कि बन्दैन सो हेरी व्यवहारमा एउटा सन्तुलन कायम गर्नुपर्छ । सो गर्ने स्थितिमा त्यस्तो व्यवहार गर्नबाट उ अलग रहनु पर्छ । कानूनको पालन गर्ने कर्तव्य भएका व्यक्तिहरूले नै कानूनको उल्लंघन गरेमा सर्वसाधारणले स्वभाविक रूपमा न्यायिक पद्धति नै सम्मानको लायक त छ भनी प्रश्न गर्छु ।^{१५४}

नैतिक मूल्यहरू विविध छन्; ती निरन्तर विकसित भैरहेका पनि छन् समाज, सन्दर्भ र परिवेश अनुसार ती फरक पनि छन् ।^{१५५} त्यसैले न्यायाधीशको निजी जीवन कसरी नियमित गर्ने भन्ने विषयमा मानकहरूको सुचि बनाउन सकिदैन । यो कुरा यौनजन्य व्यवहारको सन्दर्भमा अझ वढी लागु हुन्छ । उदाहरणको लागि नेपालमा बहुविवाह गर्ने न्यायाधीश कारवाईको दायरामा पर्छ, तर यहीकुरा मुस्लिम धर्मावलम्बी देशहरूको हकमा लागु नहुन सक्छ । फिलिपिन्समा गैर वैवाहिक सम्बन्ध राख्ने न्यायाधीशलाई न्यायिक निष्ठा नभएको ठहर गरी सेवाबाट बर्खास्त गरिएको छ ।^{१५६} यौनजन्य गतिविधिमा न्यायाधीशलाई कारवाई गरिएका प्रसस्त उदाहरणहरू अन्यत्र पनि छन् । पछिल्लो समयमा आएर केही न्यायाधीशहरूले आफू समलिङ्गी हु भनी घोषणा गरेका पनि छन् ।^{१५७} तैपनि परंपरागत यौनजन्य मूल्य मान्यता भएका कतिपय देशहरूमा समलिङ्गी व्यवहारलाई हेय भावले हेरिएको पाइएको छ । वस्तुतः नैतिक मूल्य मान्यताहरूको विश्वव्यापी मानक कायम गर्ने सकिदैन । तथापि भन्न खोजिएको कुरा कति सम्म हो भने न्यायाधीशहरू आफ्नो समाज र समयसंग आवद्ध हुँदा उनीहरूले सधैँ सामाजिक आलोचना भन्दा माथि उठने कोसिस गर्नुपर्छ ।

नैतिक मूल्य र मान्यताहरूलाई हेर्ने अर्को दृष्टिकोण पनि छ । न्यायाधीशको अमुक कार्य कुनै धार्मिक विचार वा नैतिक मूल्य मान्यता अनुकुल छ वा छैन भनेर होइन, वरु उसको अमुक कार्यले उसको व्यवसायिक क्षमता तथा स्वतन्त्रता एवं निष्पक्षतामा र उ प्रति गरिने सामाजिक आदरमा ह्रास उत्पन्न गर्छ वा गदैन भनेर हेरिनु पर्छ । त्यसैले यस विषयमा कुनै निर्णय निष्कर्षमा पुग्नु अघि देहायका छ वटा कुराहरूवारे दृष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ ।^{१५८}:

- अमुक कार्य सार्वजनिक वा निजी प्रकृतिको के हो ? विशेषतः सो कार्य कुनै कानूनको प्रतिकूल छ कि छैन

^{१५४} "where those whose job is to enforce law break it instead, the public rightfully questions whether the system itself is worthy of respect", *In re Hues*, 640 N.E.2d 1065, 1067(Ind. 1994)

^{१५५} खेमनारायण ढुङ्गाना, "आचार संहिताको अनुगमन र प्रभावकारिता, ९(९) न्यायपरिषद् बुलेटिन २०६९ पृ ६२, ६३ ।

^{१५६} Complaint against Judge Ferdinand Farcos, Supreme Court of the Philippines, A.M. 97-2-53- RJC

^{१५७} उदाहरणको लागि अमेरिकी जिल्ला न्यायाधीशहरू Vaughn Richard Walker, Tracy Thorne-Begland, अस्ट्रालियाको हाईकोर्टका न्यायाधीश माइकल किर्बी (Michael Kirby) ले आफू गे (gay) भएको घोषणा गरेका छन् त्यस्तै गरी दक्षिण अफ्रिकाका संवैधानिक अदालतका न्यायाधीश एडविन क्यामरुन (Edwin Camaroon) ले आफू HIV/AIDS positive भएको घोषणा गरेका छन् । उनले समलिङ्गीहरूको अधिकारको रक्षाको लागि खुलेर कार्य गर्ने घोषणा गरेका छन् । गे वा लेस्बियनहरूलाई न्यायाधीशको रूपमा नियुक्ति गर्ने चलन पनि उदार पश्चिमी मुलुकहरूमा शुरु भएको छ ।

^{१५८} Shaman et al. Judicial Conduct and Ethics at pp 335-353 cited in Commentary on Bangalore Principles.

- सो कार्य व्यक्तिगत अधिकारको रूपमा कुन हदसम्म संरक्षित छ ?
- सो कार्य गर्दा न्यायाधीशले कुन तहको सतर्कता वा स्वविवेक अपनाएको छ ?
- सो कार्यले विशेष गरेर सो विषयवस्तुसंग जोडिएकाहरुलाई वढी र अन्य व्यक्तिहरुलाई पनि कुनै न कुनै किसिमको हानी पुगेको छ कि छैन?
- सो कार्यले कुन रूपमा समुदायका सदस्य वा सर्वसाधारणप्रति सम्मान वा असम्मान प्रकट गर्छ ?
- सो कार्यले कुन मात्रामा आग्रह वा पूर्वाग्रह वा गलत प्रभाव सन्निहित रहेको देखाउछ।^{१५९}

न्यायाधीश कुनै स्वतन्त्रता रहित व्यक्ति होइन, न्यायपालिका स्वतन्त्र तर न्यायाधीश पराधीन यो पनि न्यायिक आचारको परिकल्पना होइन। आचारमा के मात्र भन्न खोजिएको हो भने न्यायाधीशले जनताको सम्पत्ति, जीवन, स्वतन्त्रतासंग सम्बन्धित विषयमा निर्णय गर्ने हुँदा न्यायाधीशको अमुक कार्य विवेकशील पर्यवेक्षकको दृष्टिमा निन्दनीय छ वा छैन भनी हरिनु पर्छ। सो गर्दा उपर्युक्त तत्वहरुलाई दृष्टिगत गरी परीक्षण गर्न सकिन्छ र सो मार्फत न्यायाधीशका व्यक्तिगत अधिकारहरु र सार्वजनिक अपेक्षा विचमा एउटा संतुलन कायम गर्न सकिन्छ।

न्यायाधीश विधिको शासन प्रति पूर्ण समर्पित रहनु पर्छ, उसले न्यायिक कार्य गर्दा र अदालतको चार दिवारी बाहिर सार्वजनिक जीवनमा पनि कानूनको उल्लंघन गर्नु हुँदैन। कानून बर्खिलापको कार्यले न्यायाधीश प्रति मात्र होइन, न्यायपालिका प्रतिको नै विस्वास डगमगाउन जान्छ। सामान्य अवस्थामा यो कुराप्रति आपत्ति मानिरहनु पर्ने स्थिति रहदैन। तर कहिले काहीं स्थिति यस्तो पर्छ कि अमुक कानून संविधान, मानव अधिकार तथा न्यायका विश्वव्यापी मान्यता विरुद्ध भएको भनी दावि गरिन्छ। त्यस्तो हरेक स्थितिमा न्यायाधीशले सकभर अमुक कानूनलाई संविधान, मानव अधिकार र न्यायका विश्वव्यापी मान्यता अनुकुल नै व्यख्या गरी फैसला गर्ने कोशिश गर्नु पर्छ, जहाँ उसलाई सो गर्ने क्षेत्राधिकार प्राप्त छैन, उसले सो गर्ने क्षेत्राधिकार भएको अदालतको जानकारीमा सो कुरालाई ल्याउनु पर्छ वा पक्षलाई सो बारे जानकारी दिनु पर्छ ता कि उसले सो मार्गको अनुशरण गर्न सकोस्। न्यायाधीशहरुले सदा सर्वदा याद गर्नु पर्ने कुरा के हो भने कानून उल्लंघन गरी न्यायिक आशनमा वस्ने कुरालाई न्यायिक आचारका सिद्धान्तहरुले अनुमति दिदैनन्। न्यायिक आदर्श ले त कति सम्म भन्छ, भने जहाँ कानूनलाई मानव अधिकार र न्यायका मान्य सिद्धान्तको विरुद्धमा प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्था छ, त्यहाँ न्यायाधीशले आत्माको पुकार सुन्नु पर्छ र आवश्यक पर्दा न्यायको कुर्सी छाडन पनि तयार रहनु पर्छ।

५.२ न्यायाधीशको आचरण र व्यवहार न्यायपालिकाप्रति जनताको आस्था र विश्वास बढाउने किसिमको उच्च नैतिकता उन्मुख हुनुपर्दछ। “न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको देखिनु पनि पर्दछ” भन्ने मान्यताबाट प्रेरित भई न्यायाधीशले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नुपर्दछ।^{१६०}

टिप्पणी

यस विषयमा माथि विभिन्न खण्डमा विसत्रित चर्चा गरिएको छ। वस्तुतः अदालत प्रतिको जनआस्था न्यायाधीशको सक्षमता वा मेहनतमा मात्र होइन उसको निष्ठा एवं नैतिक चरित्रमा पनि निर्भर रहन्छ। उसले असल न्यायाधीश मात्र होइन, असल व्यक्ति पनि बन्ने कोशिश गर्नुपर्छ। जनसाधारणको नजरबाट हेर्दा न्यायाधीशले विधिको शासन र लोकतन्त्रको आधारभूमिको रूपमा रहेका न्यायका आदर्श र सत्यलाई मात्र उजागर गर्ने होइन कि ती मूल्य र मान्यताहरुलाई आफ्नो जीवनमा पनि उतार्नु पर्छ। त्यसैले न्यायाधीशले के कस्तो व्यक्तिगत गुण, व्यवहार र प्रतिष्ठा निर्माण गर्छ भन्ने कुराले समग्र न्यायिक पद्धति र यसप्रति देखाइने सम्मान, आशा एवं भरोसा लाई प्रभावित गर्दछ। सामान्य जनताले र सिङ्गै समाजले प्रदर्शन

^{१५९} Commentary on Bangalore Principles at p 82-83

^{१६०} The behavior and conduct of a judge must reaffirm the people's faith in the integrity of the judiciary. Justice must not merely be done but must also be seen to be done.

गर्ने भन्दा पनि उच्चस्तरको आचरण र व्यवहार न्यायाधीशहरूले प्रदर्शन गरुन भन्ने सर्वसाधारण जनता चाहन्छन् । अर्थात उनीहरू कुनै पनि आलोचनाको सम्भावना देखि माथि उठुन भन्ने जनचाहना रहन्छ । अरुको आचरण र व्यवहारवारे निर्णय गर्ने कारणले पनि न्यायाधीशहरूको आफ्नै व्यवहार सार्वजनिक आलोचनाको पहुँच भन्दा टाढा रहोस् भन्ने चाहना रहनु स्वभाविक पनि छ ।

न्याय गरेर मात्र हुँदैन न्याय गरेको पनि देखिनुपर्छ भन्ने उक्तिले न्यायको अन्तरवस्तु मात्र होइन अनुहार पनि उक्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने देखाउछ । यदि न्यायको कुनै अनुहार हुन्छ भने त्यो सबभन्दा राम्रोसंग न्यायाधीशको न्यायाधीशको आचरण, व्यवहार र निष्ठामा नै प्रतिबिम्बित हुन्छ । त्यसैले न्यायाधीशले स्वच्छ र निष्पक्षता पूर्वक निर्णय गर्नु त अनिवार्य छदैंछ, उसले प्रदर्शन गर्ने व्यवहारले उसको निष्पक्षता प्रति जनसाधारणमा विस्वास जागनु पनि उक्तिकै अपेक्षित छ ।

सदाचार (Propriety) ^{१६१}

६. सिद्धान्तः न्यायाधीशले गर्ने सवै कार्यहरू सदाचारपूर्ण हुनु र देखिनुसमेत पर्दछ ।

टिप्पणी

वैडगलोर सिद्धान्तमा रहेको Propriety भन्ने शब्दलाई हाम्रो आचार संहितामा “सदाचार” भनी उल्ट्या गरिएको छ, Propriety शब्दको अर्थ उपयुक्तता, अर्थात के कुरा उचित वा वाञ्छित हुन्छ भन्ने पनि हुन्छ । ठ्याक्कै मिल्ने शब्द नपाइएको हुँदा यो मूल्य अन्तरगतका सिद्धान्तहरूको मर्मलाई “सदाचार” भन्ने शब्दले केही हदसम्म काम दिन्छ भन्ने अनुमान गरी सदाचार भन्ने नै प्रयोग गरिएको छ ।

न्यायाधीशको व्यवसायिक र व्यक्तिगत जीवन दुवै सदाचारपूर्ण हुनुपर्छ । सदाचारपूर्ण जीवन उसको जीवनको अन्तरतत्व हो । वस्तुतः न्यायाधीशले के गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुरा भन्दा पनि उसले के गर्नु उचित वा उपयुक्त हुन्छ उसले के गरेको छ र के गर्न हुन्छ भन्ने वारेमा अरुले के सोच्छन् भन्ने कुरा बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणको लागि कुनै न्यायाधीशले मुद्दाको कुनै पक्षलाई उसको निवासमा भेटघाट गर्छ, उससंग एकान्तमा कुरा गर्छ भने चाहे उनीहरूले मुद्दासंग असम्बन्धित कुरा गरेका नै किन नहोउन सो पक्षको कुरा बढी सुन्दैछ वा निजलाई फायदा हुने कुरा गर्दैछ भन्ने अर्थ लाग्न र आशंका उब्ज्न सक्छ । यस्तो सम्भावनालाई न्यायाधीशले हरदम मनमा राखी सो देखि टाढा रहनु पर्छ । आफ्ना कार्यहरू सदाचारपूर्ण राख्न कै लागि न्यायाधीशले कुनै कार्यक्रममा सहभागी हुँदा वा उपहार प्राप्त गर्दा सो कुरालाई जनसाधारणले कसरी हेर्ला भनी एक पटक सोच्नै पर्छ । किनभने सदाचारपूर्ण “रहने र देखिने” दुवै पक्षवारे उसले ध्यान दिनुपर्छ ।

६.१ न्यायाधीशका हरेक क्रियाकलाप सदाचारपूर्ण हुनुपर्दछ । सदाचार विपरीतका कार्य वा सदाचार विपरीत देखिने कुनै पनि कार्य गर्नबाट न्यायाधीश अलग रहनुपर्दछ ।^{१६२}

टिप्पणी

कुनै पनि कुरा सदाचारपूर्ण छ वा छैन भन्ने कुराको परीक्षण सो कार्यले स्वतन्त्र, निष्पक्ष, र निष्ठासाथ काम गर्ने न्यायाधीशको क्षमतामा कुनै आँच पुर्याउछ वा पुर्याउदैन भनी विवेकशील पर्यवेक्षकको नाताले हेरेर गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि सरकारको कुनै अधिकारी अदालतमा प्रस्तुत हुँदा उसलाई अन्य सर्वसाधारण व्यक्ति भन्दा फरक व्यवहार गरी छुट्टै बस्ने सिटको व्यवस्था गरिन्छ भने सो देख्ने जो कोहीले पनि सो अधिकारीको न्यायिक प्रकृत्यामा विशेष पहुँच छ भनी अर्थ गर्न सक्छ । तर त्यसको विपरित अदालतको अध्ययन भ्रमणमा गएका स्कुले विद्यार्थीलाई बस्नको लागि विशेष सिटको व्यवस्था गरिदा त्यस्तो कुनै विपरित अर्थ लाग्दैन । आचारले सदाचार विपरितका कार्यमात्र नभै सदाचार विपरित देखिने कुनै पनि कार्यहरू गर्नबाट न्यायाधीशलाई सतर्क गराएको छ ।

न्यायाधीशले को व्यक्तिसंग सम्पर्क गर्न हुन्छ कोसंग हुँदैन वा कसको आतिथ्य स्वीकर गर्न हुँदैन भन्ने कुराको सबभन्दा राम्रो जानिफकार न्यायाधीश आफै हो । उसको निष्पक्षतामा आशंका हुने कुनै पनि सम्बन्धबाट उ पन्छिनु पर्छ । न्यायिक आचारले “Impropriety” मात्र नभै Appearance of impropriety लाई पनि उत्तिकै महत्व दिएको छ भन्ने कुरालाई उसले हेक्का राख्नु पर्छ । उसले यस्तो कुनै कार्य गर्नु हुँदैन जसले उसको सक्षमता, निष्पक्षता वा निष्ठामा प्रश्न चिन्ह खडा हवोस् ।

^{१६१} वैडगलोर सिद्धान्तमा भनिएको छ: Propriety and appearance of propriety, are essential to the performance of all of the activities of a judge.

^{१६२} Bangalore Principles 4.1 states: “ A judge shall avoid impropriety and the appearance of impropriety in all of the judge’s activities.

The judge must be sensitive to avoid contacts that may give rise to speculation that there is a special relationship with someone upon whom the judge may be tempted to confer advantage. For example, a judge must ordinarily avoid being transported by police officers or lawyers and when using public transport, must avoid sitting next to a litigant or witness.^{१६३}

वैङ्गलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा माथि जुन उदाहरणहरू दिइयो सो “appearance of impropriety” लाई लिएर भनिएको हो । यो कुरा देश काल परिस्थिति अनुसार फरक हुन्छ । हाम्रो देशमा न्यायाधीशहरूले निजी कानून व्यवसायीहरूलाई जसरी व्यवहार गर्छन्, सरकारी वकीलहरूलाई सोही अनुसार व्यवहार गर्दैनन् । बहुसंख्यक न्यायाधीशहरू न्यायसेवाको अधिकृतबाट न्यायाधीशको पदमा नियुक्त भएको र सरकारी वकीलहरू न्यायसेवाको अधिकृत नै भएको कारण सरकारी वकीलहरूसंग न्यायाधीशहरूको सामिप्यता कायम रहिरहेको पाइन्छ । अझ भन्ने हो भने सरकारी वकीलसंगको सम्बन्धलाई न्यायिक आचारको दृष्टिबाट हेरेको नै पाइदैन । वार वा नागरिक समाजले पनि यो सम्बन्धलाई लिएर हालसम्म प्रश्न उठाएको छैन । तथापि एक किसिमको सतर्कता यहाँ पनि आवश्यक छ । हाल चलिरहेको व्यवहारलाई सामान्य नियम बनाउदा कहिले काही अपवादले दुःख दिन्छ भन्ने कुरा न्यायाधीशले मनमा राख्नु श्रेयस्कर हुन्छ ।

न्यायाधीशले के गर्नु अनुपयुक्त हुन्छ भन्ने वारेमा अनेक उदाहरणहरू हुन सक्छन्, जस्तो अदालतमा उपस्थित नभै एकै पटक हाजिर गर्नु, विदामा बसेको बेला मुद्दा हेर्नु, चेम्बरबाट मुद्दा हेर्नु, अनौपचारिक पोशाक लगाई इजलासमा बसेर मुद्दा हेर्नु मुद्दाका पक्ष वा वकीलसंग अनावश्यक ठट्टा मस्करी गर्नु आदि यस्ता कैयौं दृष्टान्तहरू हुन सक्छन् । संक्षेपमा न्यायाधीशले सदाचार विरुद्ध देखिने कुनै पनि कार्य गर्नु हुँदैन ।

६.२ हरेक क्रियाकलापको व्यक्ति र समाजले नित्य निगरानी, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने हुँदा न्यायाधीशले सदैव आफ्नो कारणबाट कुनै नागरिक वा समुदायलाई अनुचित बोझ नहोस् भन्ने कुरा बिचार गरेर आफ्नो क्रियाकलाप नियन्त्रित गर्नुपर्दछ । विशेषतः न्यायाधीशले आफ्नो क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा न्यायिक पदको गरिमा र मर्यादा अनुकूल गर्नुपर्दछ ।^{१६४}

टिप्पणी

न्यायाधीशको जीवन कस्तो हुनु पर्छ भन्ने वारेमा दुई मत छन् । एउटा परंपरागत मत जसले न्यायाधीशले Monk जस्तै जीवन जिउन र योगी (Sage) को जस्तै निरावलम्बी भै कार्य गर्नु पर्ने अपेक्षा गर्छ । न्यायाधीशको वारेमा सर विन्सटन चर्चिलको एउटा भनाई अक्सर सँभ्रिइन्छ । उनी भन्छन्:

‘A form of life and conduct far more severe and restricted than that of ordinary people is required from judges . . . The judges have to maintain . . . a far more rigorous standard than is required from any other classes.’^{१६५}

यो भनाईमा सहमत नहुनु पर्ने खासै कारण छैन । सामान्य व्यक्तिको जस्तो फुक्का जीवन न्यायाधीशले जीउन मिल्दैन । आदर्शपूर्ण जीवनवारेको समाजको धारणालाई उनीहरूले मनमा राख्ने पर्छ । तर

^{१६३} Commentary on Bangalore Principles at p 87

^{१६४} Bangalore Principles 4.2 states: “As a subject of constant public scrutiny, a judge must accept personal restrictions that might be viewed as burdensome by the ordinary citizens and should do so freely and willingly. In particular, a judge shall conduct himself or herself in a way that is consistent with the dignity of the judicial office.”

^{१६५} Debates in the House of Commons, 23 March 1954, 1062-1063 cited in David Wood, JUDICIAL ETHICS: A DISCUSSION PAPER, Australian Institute of Judicial Administration 1996 at p t 2

अहिले न्यायाधीशका पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र हकहरु हुन्छन भन्ने कुरालाई मनन् गर्दै एउटा सन्तुलित र उदार विचारको प्रवाह हुन थालेको छ जसले भन्छ:

‘[r]estrictions on the personal conduct of judges cannot be so onerous as to deprive them of all the fundamental freedoms enjoyed by other citizens. Care must be taken to achieve a balance between the need to maintain the integrity and dignity of the judiciary, and the right of judges to conduct their personal lives in accordance with the dictates of their individual consciences’.^{१६६}

हाम्रो आचार संहिताको माथि दिइएको व्यवस्थाले न्यायाधीशको जीवन योगीको जस्तै हुनुपर्छ त भन्दैन, तर उताउलो एवं भडकिलो जिन्दगीको विरुद्ध रहन भने सतर्क गराउछ । साथै न्यायाधीशको क्रियाकलापको सदा सार्वजनिक निगरानी हुने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै संहिताले समाजका अन्य सदस्यहरु भन्दा बढी नै संयमी हुन उसलाई प्रेरित गर्छ । समाजको लागि बोझ बन्ने कुरा न्यायाधीशको हकमा अस्वीकार्य छ ।

व्यक्तिका कतिपय गतिविधिहरु यस्ता हुन्छन् जो अरुले गर्दा क्षम्य हुन्छन् तर न्यायाधीशले गर्दा “न्यायाधीश भएर पनि!!!!” भन्ने हुन्छन् । न्यायाधीशको पदमा कार्य गर्न स्वीकार गर्दा नै उसले “सादा जीवन र उच्च विचार” भन्ने आदर्शलाई स्वीकार गरेको हुन्छ । न्यायाधीशको कुन कार्य कानून अनुकूल वा विरुद्ध छ भन्ने कुरा न्यायिक सदाचारको लागि मापदण्ड वन्न सक्दैन ।

The legality of a judge’s conduct, although relevant, is not the full measure of its propriety. ...A judge is required to live an exemplary life off the Bench as well. A judge must behave in public with the sensitivity of self-control demanded by judicial office, because a display of injudicious temperament is demeaning to the process of justice and inconsistent with the dignity of judicial office.^{१६७}

न्यायाधीशले के गर्न उचित हुन्छ वा के गर्न हुँदैन भन्ने वारेमा लामो सुचि वन्न सक्छ । यसो गरे पनि अन्य कतिपय मोडहरुमा द्विविधा उत्तिकै आउछन जहाँ पहिले नै तयार गरेको सुचिले काम गर्दैन । फेरि गर्न हुने वा नहुने कुराहरुमा निरपेक्षता कायम गर्न पनि सकिदैन । उदाहरणको लागि खुला, पाश्चात्य मुलुकमा न्यायाधीशले पवमा नाचन वा वार वा त्यस्तै ठाँउहरुमा जान त्यस्तो मनाई नहुन सक्छ तर धर्मभिरु समाजमा यी कुराहरु स्वीकार्य हुँदैनन् । हामीकहाँ पनि अरु सामान्य जनता रमाउने डान्स वार वा दोहरीसाँझमा न्यायाधीश बराबर देखिन थाल्यो भने सो कुरा पाच्य हुँदैन र परिणामतः उ खिसिको पात्र बन्छ ।

Gambling

There is no prohibition against a judge engaging in occasional gambling as a leisure activity, but discretion should be exercised, bearing in mind the perception of a reasonable observer in the community. It is one thing to pay an occasional visit to the horse races, or to a casino when abroad during a holiday, or play cards with friends and family. It may be quite another for a judge to stand too frequently at the betting windows of race tracks, become an inveterate gambler, or a dangerously heavy punter.^{१६८}

विभिन्न देशहरुमा विभिन्न व्यवसायमा लागेका व्यक्तिहरुले मनोरन्जन वा अन्य सामाजिक कार्य गर्न क्लवहरुको स्थापना गरेका हुन्छन् । हाम्रै देशमा पनि सैनिक वा प्रहरी सेवाका व्यक्तिहरुका क्लवहरु

^{१६६} Extract from the proposed Wisconsin Judicial Ethics Code, as cited in Canadian Judicial Council, Commentaries on Judicial Ethics 8 (Les Editions Yvon Blais Inc., Cowansville (Quebec), 1991). Cited in id.

^{१६७} Commentary on Bangalore Principles at p 88

^{१६८} Commentary on Bangalore Principles at p 88-89

छन् । भारतमा प्रशासन सेवा, राजस्व सेवा, भन्सार सेवाका अधिकृतहरूका क्लवहरू छन् । यस्ता क्लवहरूको आतिथ्य न्यायाधीशले कुन हदसम्म स्वीकार गर्न हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा यति चाहीं याद गर्नु राम्रो हुन्छ कि यस्ता क्लवहरूमा न्यायाधीश जानै नहुने होइन तर तिनको कुनै मुद्दामा संलग्नताको गन्धसम्म पनि आउनु चाहीं हुँदैन । यस्तै किसिमको नियन्त्रण वकीलहरूको साभ्ना संस्था बारको आतिथ्य स्वीकार गर्दा राख्नु आवश्यक हुँदैन । आफ्नै अदालतमा बहस गर्ने कुनै वकीलले दिने निजि आतिथ्यलाई स्वीकार गर्नु सदाचार भित्र रहेको नदेखिन सक्छ तर सामुहिक प्रतिनिधित्व रहेको वारसंग भने त्यस्तो दुरी राख्नु आवश्यक हुँदैन । यसलाई न्यायिक पदको गरिमा र मर्यादा अनुकूल व्यवहार नगरिएको भन्ने अर्थ गरिदैन ।

६.३ न्यायाधीशले खासगरी आफू कार्यरत अदालतमा नियमित बहस पैरवी गर्ने कानून व्यवसायीहरूसँगको व्यक्तिगत सम्बन्ध र सम्पर्कको कारणबाट पक्षपात वा मोलाहिजा गरिएको छ कि भनी आशंका हुने स्थितिबाट अलग रहनुपर्दछ ।^{१६९}

टिप्पणी

न्यायपालिका र वारका सदस्यहरू बीचको सम्बन्ध परंपरागत हो । यो विभिन्न देशमा विभिन्न रूपले विकसित भएको छ । वकीलहरूसँग अवस्था अनुसार भेटघाट वाक्लिन सक्छ । उदाहरणार्थ वेलायतमा वकीलहरू जन्माउने संस्था मिडिल टेम्पलमा (सम्भवतः अरु संस्थाहरूमा) न्यायाधीश र वकील दैनिक संगै दिउसोको खाना खान्छन् ।^{१७०} तर सत्रै देशमा वकील र न्यायाधीशहरू बीचको सम्बन्ध एकै किसिमले विकसित भएको छैन । यो सम्बन्ध कतिपय अवस्थामा जटिल पनि बनेको देखिन्छ । वकील र न्यायाधीश एउटै रथका दुई पांग्रा हुँदा हुँदै पनि उनीहरू बीचको सम्बन्ध विवादहरूको घेराबाट पनि गुञ्जिएको छ । त्यसैले यो सम्बन्धलाई कुनै किसिमको विवादमा नपर्ने र स्वस्थ किसिमले विकसित गर्ने गराउनेमा न्यायाधीशले सतर्कता अपनाउनु उचित हुन्छ ।

यो निश्चित हो कि न्यायाधीश कुनै स्वप्न संसारमा रहने प्राणी होइन । उसका पनि सहपाठी, सहकर्मी तथा मित्रहरू हुन्छन् । ती मध्ये कतिपय व्यक्तिहरू वकील वन्छन् । वकील मध्ये कति पछि वेञ्चमा जान्छन् । उनीहरूसँगको सम्बन्ध तोड्न न त सहज हुन्छ न आवश्यक नै । वरु यस्ता व्यक्तिहरूसँगको सम्बन्धबाट उसले न्यायपालिका र उ आफैँ प्रतिको सामाजिक दृष्टिकोणवारे जानकारी पाउछ । एकातर्फ न्यायाधीशलाई सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्नबाट निरुत्साहित गरिनु हुँदैन भनिन्छ तर कुनै मित्र भनिएको वकील न्यायाधीशको इजलासमा बहस पैरवी गर्न उपस्थित भयो भने र सो वकीलसंग रहेको निकट सम्बन्धको कारण न्यायाधीशको निष्पक्षता उपर नै शंका गरिने स्थिति बन्यो भने त्यो न्यायाधीश र न्यायपालिकाकै लागि हितकर हुँदैन । त्यसैले व्यक्तिगत सम्बन्ध र व्यवसाय बीचको लक्ष्मण रेखा कहाँनेर कोर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने न्यायाधीश आफैँले तय गर्ने कुरा हो र यहाँ न्यायाधीशले सो सम्बन्धको कारण न्याय प्रभावित हुन्छ भनी एउटा विवेकशील पर्यवेक्षकको मनमा आशंका पैदा हुने स्थिति हरहालतमा पर्नु हुँदैन । त्यसैले न्यायाधीशको पदीय गरिमा र मर्यादालाई दृष्टिगत गरी यस्ता र अन्य यस्तै खाले सामाजिक सम्बन्ध कायम गर्ने तथा जारी राख्ने भन्नेवारेमा न्यायाधीशले सतर्कता अपनाउनु श्रेयस्कर हुन्छ । वैज्ञानिक सिद्धान्तको टिप्पणीमा न्यायाधीश वकील सम्बन्ध वारेमा केही दृष्टान्तहरू दिइएका छन् जसलाई संक्षेपमा यसरी राख्न सकिन्छ:

^{१६९} Bangalore Principles 4.3 states: A judge shall, in his or personal relations with individual members of the legal profession who practise regularly in the judge's court, avoid situations which might reasonably give rise to the suspicion or appearance of favouritism or partiality.

^{१७०} यस्तो एउटा दिवा खानामा सन् २०१२ मा यो लेखक स्वयं सहभागी भएको थियो ।

- न्यायाधीशसंग घर जोडिएको छिमेकी उ कार्यरत अदालतमा बहस पैरवी गर्छ भने निजसंगको सबै सामाजिक सम्बन्ध तोड्न न्यायाधीशलाई जरुरी हुँदैन । तर त्यस्तो सम्बन्ध रहेको व्यक्ति न्यायाधीश समक्ष विचाराधिन मुद्दामा उपस्थित हुने स्थिति परेमा न्यायाधीशले कि त सो सम्बन्धलाई न्यायाधीशको निष्पक्षतामा शंका नहुने गरी सीमाबद्ध गर्नु पर्छ वा उसले सो मुद्दा नहेर्ने गरी घोषणा गर्नु पर्छ ।
- कुनै कानून व्यवसायीले वरिष्ठ अधिवक्ताको उपाधि प्राप्त गरेकोमा कुनै भोजको आयोजना गरेको छ भने न्यायाधीशले त्यस्तो भोजमा सहभागी हुन सामान्यतः आपत्तिजनक हुँदैन, यद्यपि त्यस्तो भोजमा न्यायाधीश समक्ष विचाराधिन मुद्दामा उपस्थित हुने वकीलहरु सहभागी हुने सम्भावना रहन्छ तापनि मुद्दा विचाराधिन रहेसम्म उनीहरूसंग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरिनु हुँदैन । यहाँ त्यस्ता वकीलहरुको न्यायाधीशसंग विशेष सम्बन्ध छ भन्ने आशंका पर्न दिनु हुँदैन । न्यायाधीश सो वारेमा विशेषरूपमा सतर्क रहनु पर्छ ।
- न्यायाधीशले वकीलहरुद्वारा आयोजना गरिने स्वागत सत्कारमा सामान्यतः उपस्थित हुनुहुन्छ । यस्ता समारोहहरुमा गरिने अनौपचारिक कुराकानीबाट वार र वेन्चको विच सदभावको अभिवृद्धिको संभावनालाई दृष्टिगत गरेर यसलाई प्रोत्साहित पनि गरिनु पर्छ । तर न्यायाधीशले आफू समक्ष मुद्दामा प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायीहरुबाट कुनै उपहार स्वीकार गर्नु हुँदैन र यस्तो स्वागत सत्कारलाई सामान्य शिष्टाचारको तह भन्दा अधि बढ्न दिनु हुँदैन ।
- न्यायाधीशले कुनै ल फर्म वा कानूनी संस्थाद्वारा आयोजना गरिने भोजमा सहभागी हुने वा नहुने भन्ने स्थानीय संस्कृतिद्वारा निर्धारण हुने कुरा हुनु । त्यस्तो भोजको निम्तो स्वीकार गर्नु अधि विगतमा के गरिआएको थियो, भोजको प्रकृति कस्तो छ, सो भोजमा को कसलाई निम्ता गरिएको छ, भन्ने आदि कुराको न्यायाधीशले पुर्व जानकारी राखी यस विषयमा निर्णय लिनु उचित हुन्छ । यस्तो भोजमा सहभागिता जनाउनु अधि न्यायाधीशले यस्तो उपस्थितिबाट उसको निष्पक्षतामा कुनै आशंका गरिदैन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु राम्रो हुन्छ ।
- कानून व्यवसायबाट न्यायाधीशमा नियुक्त भएको व्यक्तिले उसको पुरानो ल फर्म वा चेम्बरमा कुन हदसम्म जानु राम्रो हुन्छ, भन्नेकुरा न्यायाधीशले नै तय गर्नुपर्छ । उदाहरणको लागि त्यस्तो ल फर्म वा चेम्बरको वार्षिकोत्सव, सो फर्मको आफ्नो पुर्व सहकर्मीले वरिष्ठ अधिवक्ताको उपाधि प्राप्त गरेको वा न्यायिक पदमा नियुक्त भएको उपलक्षमा आयोजित कार्यक्रममा सहभागी हुनु सामान्यतः उपयुक्त हुन्छ, तर त्यस्तो पुरानो ल फर्म वा चेम्बरमा आफ्ना पुर्व सहकर्मीहरूसंग भेटघाटको लागि वारंवार जानु उपयुक्त नहुन सक्छ । त्यस्तैगरी नियुक्ति पुर्व सरकारी वकील रहेको व्यक्तिले आफ्ना पुर्व सहकर्मीहरु वा प्रहरीसंग अत्यन्त निकट देखिनु त्यति बुद्धिमतापूर्ण नहुन सक्छ ।
- न्यायाधीशले आफ्नो अदालतमा वरोवर मुद्दा दायर गर्ने पक्षहरु, उदाहरणको लागि मन्त्रीहरु, उच्च अधिकारीहरु, नगरपालिकाका कर्मचारीहरु, प्रहरी, सरकारी वकीलहरु, वा असक्षम पक्षको तर्फबाट वकालत गर्ने वकील वा संस्थाहरूसंग अत्यन्त निकटको सम्बन्ध राख्ने कुरामा सतर्क रहनु पर्छ । त्यस्तो सम्बन्धबाट न्यायाधीशको निष्पक्षतामा आशंका उब्जने वा सो सम्बन्धको कारण पछि उनीहरुका मुद्दा हेर्नबाट अयोग्य घोषित गरिनु पर्ने परिस्थिति वन्न दिनु हुँदैन । यस विषयमा निर्णय गर्नु पुर्व न्यायाधीशले सम्बन्धित अधिकारी वा वकील आफू समक्ष कति वाक्त्रो रूपमा उपस्थित हुन्छ, उसको उनीहरूसंग के कस्तो अन्तरक्रिया हुने गरेको छ, उक्त देशमा के कस्तो कानूनी संस्कृति विद्यमान छ र चलिरहेको वा पर्न सक्ने मुद्दाको संवेदनशीलता के कस्तो छ भन्ने आदि कुरालाई हेरी निर्णय गर्नु उचित हुन्छ ।

Commentary on the New Code of Conduct for the Philippine Judiciary

"Constant company with a lawyer tends to breed intimacy and comraderie to the point that favours in the future may be asked from the judge which he may find it hard to resist". If a judge is seen eating and drinking in public places with a lawyer who has cases pending in his or her sala (bench), public suspicion may be aroused, thus tending to erode the trust of litigants in the impartiality of the judge. Such action constitutes "fraternizing with lawyers and litigants" which is conduct unbecoming a judge and in violation of this canon.^{१७१}

६.४ न्यायाधीशले आफ्नो परिवारका कुनै सदस्यले कानून व्यवसायीको रूपमा प्रतिनिधित्व गरेको वा अन्य कुनै किसिमले संलग्न रहेको विवादको निरोपणमा सहभागी हुनु हुँदैन।^{१७२}

टिप्पणी

आचार संहितामा परिवारको परिभाषा दिइएको छ तर यसमा औपचारिक वैवाहिक बन्धनमा नवाधिएका प्रेमी वा प्रेमिकाले कानून व्यवसायीको रूपमा प्रतिनिधित्व गरेको विवादको निरोपणमा पनि सहभागी हुन हुन्छ वा हुँदैन भन्नेबारे केही बोलिएको छैन, तर यी सम्बन्धका व्यक्तिले प्रतिनिधित्व गरेका विवाद हेर्दा पनि न्यायाधीश निष्पक्ष छैन भन्ने आशंका उत्पन्न हुन्छ। त्यसैले न्यायाधीशले त्यस्ता विवाद हेर्नु समेत उपयुक्त हुँदैन।

यसैसंग जोडिएको अर्को प्रश्न न्यायाधीशको परिवारका सदस्य संलग्न रहेको ल फर्मले प्रतिनिधित्व गरेको मुद्दा न्यायाधीशले हेर्न हुन्छ कि हुँदैन भन्ने हो। यसबारेमा माथिल्ला परिच्छेदमा स्पष्ट पारिसकिएको छ। संक्षेपमा यदि परिवारको सदस्यले ल फर्मको नाफामा सहभागी हुन्छ भने न्यायाधीशले मुद्दा हेर्नु हुँदैन, तर यदि उ केवल फर्मको कर्मचारी हो भने मुद्दा हेर्नु सिद्धान्ततः आपत्तिजनक हुँदैन। अब उसको निष्पक्षतामा आशंका उत्पन्न हुन्छ कि हुँदैन भन्ने कुरा न्यायाधीश आफैले विचार गरी निर्णय गर्ने कुरा हो। यसबारेमा वैङ्गलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा न्यायाधीशले देहायका कुराहरू विचार गर्न सक्छ भनिएको छ:

- विवादको निरोपण गर्नबाट अलग नहुँदा सर्वसाधारणमा के छाप पर्न जान्छ ?
- विवादको निरोपण गर्नबाट अलग नहुँदा अन्य कानून व्यवसायीहरू, सहकर्मी न्यायाधीशहरूमा के छाप पर्न जान्छ ?
- विवादको निरोपण गर्नबाट अलग हुँदा अदालतलाई के कस्तो प्रशासकीय बोझ पर्न जान्छ ?
- त्यस्तो नातेदारको सो विषयमा आर्थिक, व्यवसायिक वा अन्य के कस्तो स्वार्थ सन्निहित छ ?

मुद्दामा प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायीको रूपमा नभै सरकारी वकीलको रूपमा न्यायाधीशको नातेदार संलग्न भएमा के हुन्छ भन्ने प्रश्न पनि यहाँ विचारणीय हुन्छ। सिद्धान्ततः निजी कानून व्यवसायीले जस्तो सरकारी वकीलले मुद्दाबाट विशेष आर्थिक उपार्जन नगर्ने भए पनि उसको व्यवसायिक सफलताको लागि उसले गर्ने कार्य यहाँ एउटा तत्व बन्न सक्छ। यस्तो परिस्थितिमा न्यायाधीशले दुई कारणले मुद्दा नहेर्नु उचित हुन्छ। पहिलो त विचाराधिन मुद्दा सम्बन्धी सूचनाहरू सो नातेदारले न्यायाधीशसंग आदान प्रदान गरेको हुन सक्छ। दोस्रो, नातेदार सरकारी वकील भएकै कारण न्यायाधीशको निष्पक्षता प्रति आशंका उच्चन सक्छ।

^{१७१} at p 25; citing Padilla v Zantua Jr 237 SCRA 670.

^{१७२} Bangalore Principles 4.4 states: A judge shall not participate in the determination of a case in which any member of the judge's family represents a litigant or is associated in any manner with the case.

जहाँ आवश्यकताको सिद्धान्तले अयोग्यताको घोषणालाई फजुल हो भन्ने ठान्छ, जहाँ विकल्पहरू कम छन् त्यहाँ न्यायाधीशले विवादको निरोपण गर्नबाट आफूलाई कम मात्र समय अयोग्य घोषणा गर्नुपर्छ ।

६.५ न्यायाधीशले आफूले प्रयोग गरिएको आवासमा कसैलाई कानून व्यवसाय सञ्चालन गर्न वा विवादका पक्षहरूसँग भेटघाट गर्न दिनु हुँदैन ।^{१७३}

टिप्पणी

यो व्यवस्थामा “कसैलाई” भन्ने शब्दावली परे पनि यसले परिवारका सदस्यहरूलाई नै संकेत गर्न खोजेको हो । परिवारका सदस्यको आचरण वा व्यवसायको कारण न्यायाधीशलाई विवादमा नतानियोस भन्ने नै यसको मुल लक्ष हो । जहाँ न्यायाधीशहरू ठुलो परिवारमा वस्छन्, यस्ता कुराहरू आउछन् । कानून व्यवसाय सञ्चालन नगरे पनि सो निवासमा वकील सदस्य वस्न हुन्छ कि हुँदैन भन्नेमा हाम्रो आचार संहिता मौन छ । भारतमा लामो समय सम्म न्यायाधीशका वकील दम्पति वा सन्तानले न्यायाधीश सँगै वस्नुलाई आपत्तिजनक संभिएन, तर अहिले यो कुरालाई निरुत्साहित गरिएको छ ।

६.६ न्यायाधीशले अन्य नागरिक सरह विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता वा कुनै संघसंस्था खोल्ने वा सदस्य हुने वा भेला हुने अधिकार राख्दछ । तर त्यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा सदा न्यायिक पदको गरिमा र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता एवं निष्पक्षता जोगाई राख्ने गरी गर्नुपर्दछ ।^{१७४}

टिप्पणी

न्यायिक स्वतन्त्रतावारे परिच्छेद दुई मा यसवारेमा केही चर्चा भैसकेको छ । यो व्यवस्थाको सार के हो भने, न्यायिक पदमा नियुक्त हुँदासाथ न्यायाधीशले विचार र अभिव्यक्ति, संघ संस्था खोल्ने वा सदस्य हुने वा भेला हुने जस्ता आधारभूत स्वतन्त्रताहरू गुमाउदैन ।

उसले लामो समय सम्म राखेका विचारहरू न्यायाधीश पदमा नियुक्त हुनासाथ मरेर जान्छन् भन्ने कल्पना यथार्थ हुन सक्दैन । पराधिन न्यायाधीशले स्वतन्त्ररूपमा कार्य गर्न पनि सक्दैन । तर न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायपालिका माथिको जनविश्वास बर्करार राख्न उसका स्वतन्त्रताहरू उपर केही नियन्त्रण हुनु वान्छित हुन्छ । सार्वजनिक बहसमा न्यायपालिकाको एक तहको संलग्नता कायम राख्न दुईवटा आधारभूत कुराहरू तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । पहिलो, राजनीतिक मुद्दामा न्यायाधीशको संलग्नताले न्यायिक निष्पक्षताप्रतिको विश्वास कम गर्छ कि गर्दैन । दोस्रो, यस्तो संलग्नता न्यायिक पदको गरिमा विपरीत हुने, वा न्यायाधीशलाई राजनीतिक विवादमा तान्ने वा न्यायपालिकाउपर राजनीतिक आक्रमण हुने अवस्था बन्छ कि बन्दैन । यदि सो हुँदैन भने न्यायाधीशले विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उपर कुनै अंकुश लगाउनु आवश्यक हुँदैन । त्यस्तै गरी “न्यायाधीश समाज नेपाल” जस्ता संस्था खोल्ने र सदस्य हुने कुरा आचार विपरीत हुँदैन ।

न्यायिक पदमा नियुक्त भएपछि न्यायाधीशले राजनीतिक विवादमा आफ्ना विचारहरू व्यक्त गर्दै हिडने, वा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको नाममा राजीतिक विवादका विषयहरूमा प्रवेश गर्ने कुरा हुँदैन । भनिन्छ, न्यायाधीशमा नियुक्त हुनु अधि व्यक्तिले कुनै राजनीतिक पार्टीसंग नजिक रही कार्य गर्न सक्छ तर “मन्दिरमा पस्दा जुत्ता चप्पल बाहिर फुकाले जस्तै उसले पनि राजनीतिक पहिरन, छाता जुत्ता बाहिरै छाड्नु पर्छ” ।^{१७५} तर प्रश्न उठ्छ, पार्टी त छाड्नु पर्छ, छाड्नु पनि सकिएला के राजनीतिक र सामाजिक

^{१७३} Bangalore Principles 4.5 states: A judge shall not allow the use of the judge's residence by a member of the legal profession to receive clients or other members of the legal profession.

^{१७४} Bangalore Principles 4.6 states: A judge like any other citizen, is entitled to freedom of expression, belief, association and assembly, but in exercising such rights, a judge shall always conduct himself or herself in such a manner as to preserve the dignity of the judicial office and the impartiality and independence of the judiciary.

^{१७५} माननीय न्यायाधीश शुसिला कार्की, न्यायाधीशहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन २०६५

मुद्दाहरूमा रहेका निश्चित विचारहरू छाड्न सकिन्छ। जहाँ न्यायपालिका संविधानको अन्तिम व्याख्याताको रूपमा स्थापित छ, जहाँ यसलाई न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने वा सार्वजनिक सरोकारका विवादको निरोपण गर्ने क्षेत्राधिकार प्राप्त छ, यसले कुनै न कुनै रूपमा राजनीतिक प्रकृतिका विवादहरू हेर्ने र निरोपण गर्छ। त्यसो हुँदा न्यायपालिका राजनीतिक मुद्दाहरूबाट अलग रहने वा राजनीतिक आक्रमण देखि सदा अछुतो रहन सक्ने स्थिति भन्ने हुँदैन।

विचार र अभिव्यक्तको स्वतन्त्रता अन्तरगत न्यायपालिकाको संरचना सम्बन्धी विषयमा वा न्यायिक हक हितको विषयमा व्यवस्थापिका वा कानूनद्वारा संस्थापित अन्य निकायमा कुनै छलफल भैरहेको छ भन्ने न्यायाधीशले सो विषयहरूमा आफ्नो विचार व्यक्त गर्न हुन्छ, साथै न्यायाधीश समाज वा न्यायाधीश वा वार वा अन्य नागरिक समाजका सदस्यहरूले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा व्यक्तिगत वा सामुहिक विचार व्यक्त गर्न र उपयुक्त व्यवस्थाकालागि लवि गर्नु पनि आपत्तिजनक हुँदैन।

Judge may participate in discussion of the law

A judge may participate in discussion of the law for educational purposes or in pointing out weaknesses in the law. In certain special circumstances, a judge's comments on draft legislation may be helpful and appropriate, provided that the judge avoids offering informal interpretations or controversial opinion on constitutionality. Normally, judicial commentary on proposed legislation or on other questions of government policy should relate to practical implications or drafting deficiencies and should avoid issues of political controversy. In general, such judicial commentary should be made as part of a collective or institutionalized effort by the judiciary, not that of an individual judge.^{१७६}

विचार र अभिव्यक्तको स्वतन्त्रताको उपयोगमा आत्मसंयम राख्नु पर्ने दायित्व हुँदाहुँदै पनि कहिले काहीं न्यायाधीशको जीवनमा यस्तो क्षण आउछ जहाँ उसले आत्माको पुकारलाई संवोधन गर्नु पर्ने र बोल्नु पर्ने नै हुन्छ। उदाहरणको लागि न्यायाधीशले मुलुक युद्धमा जाने वा नजाने भन्ने बारे छलफल चलिरहँदा त्यसको विरोध गर्ने तर्फ विचार व्यक्त गर्न, जनताको व्यापक मानव अधिकारको उल्लंघन हुँदा, वा वातावरण वा उर्जाको संरक्षणमा, भोकमरि विरुद्धको अभियानमा सहभागी हुन मिल्छ। यी यस्ता सवालहरू हुन जुन सामान्य: अदालतमा आउदैनन् तर यदि आइहाले भने त्यसरी आफ्नो विचार व्यक्त गरिसकेको न्यायाधीशले त्यस्तो विवादको निरोपणमा संलग्न नहुनु उपयुक्त हुन्छ।

६.७ न्यायाधीशले आफ्नो व्यक्तिगत वा आफूलाई कानूनबमोजिम प्राप्त हुने आर्थिक लाभ वा स्वार्थबारे जानकारी राख्नुपर्दछ। साथै आफ्नो परिवारका सदस्यहरूको आर्थिक कारोवार एवं स्वार्थ बारे जानकारी राख्ने उचित प्रयास गर्नुपर्दछ।^{१७७}

टिप्पणी

यो व्यवस्थाको मुल आसय आर्थिक स्वार्थ भएका विवादहरू न्यायाधीशले हेर्नु हुँदैन भन्ने नै हो। तर साथसाथै न्यायाधीशको व्यक्तिगत जीवन पारदर्शी रहनुपर्छ भन्ने पनि यसको मान्यता हो। आफू समक्ष विचाराधीन विवादमा आफूलाई वा आफूले पालन पोषण हेरचाह गर्नु पर्ने व्यक्तिलाई आर्थिक लाभ प्राप्तहुने

^{१७६} Commentary on Bangalore Principles at p 99

^{१७७} Bangalore Principles 4.7 states: A judge shall inform himself or herself about the judge's personal and fiduciary financial interests and shall make reasonable efforts to be informed about the financial interests of members of the judge's family.

अवस्था छ वा विवादको निरोपण हुँदा निस्कने परिणाममा आर्थिक स्वार्थ गासिएको छ भने त्यस्तो विवादको निरोपण गर्नबाट न्यायाधीश अलग रहनुपर्छ ।

अव प्रश्न उठ्छ, न्यायाधीशले आफ्नो आर्थिक स्वार्थवारे त जानकारी राख्ना तर उसको परिवारका सदस्यहरूको आर्थिक गतिविधि वा स्वार्थवारे सधैं थाहा हुने अवस्था नपर्न सक्छ । परिस्थिति हेरी यो कुरा जटिल पनि हुनसक्छ, परिवारका सदस्यहरू छुट्टिभिन्न भएका, अझ अलग अलग स्थान वा देशमा रही कारोवार वा व्यवसाय गरिरहेका हुन सक्छन् । सबै अवस्थामा न्यायाधीशलाई उनीहरूका गतिविधि वा स्वार्थवारे जानकारी राख्न संभव नहुन सक्छ । त्यसैले आचार संहितामा उनीहरूको “आर्थिक कारोवार एवं स्वार्थवारे जानकारी राख्ने उचित प्रयास गर्नु पर्छ” भनिएको छ ।

Financial Interest

“Financial Interest” means ownership of a legal or equitable interest, however small, or a relationship as director, advisor, or other active participants in the affairs of an institution or organization, except that

- Ownership in a mutual or common investment fund that holds securities is not a “financial interest” in securities held by that organization;
- An office in an educational, religious, charitable, fraternal or civic organization is not a “financial interest” in securities held by that organization;
- The proprietary interest of a policy holder in a mutual insurance company, or a depositor in a mutual savings association, or a similar proprietary interest, is a “financial interest” in the organization only if the outcome of any proceeding could substantially affect the value of the interest;
- Ownership of government securities is a “financial interest” in the issuer only if the outcome of any proceeding could substantially affect the value of the securities.^{१७८}

यसैसंग जोडिएको अर्को प्रश्न सम्पत्तिको घोषणासंग सम्बन्धित छ । के न्यायाधीशको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गरिनु पर्छ ? यसवारेमा न्यायाधीशहरू बीच मतैक्यता छैन । नेपालमा न्यायाधीशहरूले न्यायाधीशको पदमा नियुक्त भएको दुई महिना भित्र आफ्नो सम्पत्ति विवरण न्यायपरिषदलाई बुझाउनु पर्छ र सो विवरण प्रत्येक दुई वर्षमा नविकरण गर्नु पर्छ । अव प्रश्न उठ्छ, के यो विवरण सार्वजनिक गरिनु पर्छ ? यसवारेमा न्यायपरिषद्को औपचारिक धारणा हालसम्म बाहिर आएको छैन । तर सर्वोच्च अदालतको तहमा भने केही विचार विमर्श भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वि.सं. २०६७ सालमा तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश राम प्रसाद श्रेष्ठले प्रधान न्यायाधीश नियुक्त हुनासाथ आफ्नो सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नुभयो । वहाँको पदचिन्ह पछ्याउदै न्यायाधीश अवधेश कुमार यादवले पनि आफ्नो सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नुभयो । तर सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूले वहाँहरूको आनुशरण गर्नु भएन । त्यस्तै गरी मातहत अदालतका न्यायाधीशहरूले पनि सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने तर्फ चासो देखाउनु भएन । सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक नगर्ने न्यायाधीशहरूको तर्क के छ भने, न्यायाधीशहरूले सम्पत्ति विवरण लुकाएका छैनन् । उनीहरू उपर कारवाई गर्ने आख्तियारी प्राप्त न्याय परिषदमा सम्पत्ति विवरण बुझाइसकेपछि मिडियावाजी गर्नुको कुनै अर्थ छैन । उनीहरूले कुनै गलत काम गरेमा परिषदले कारवाई गर्न सकिहाल्छ । फेरि न्यायाधीशहरूको कामको प्रकृतिले गर्दा सदा कोही न कोही वेखुसी रहने अवस्था रहन्छ, हाम्रो जस्तो सार्वजनिक सिष्टाचारको स्थिति वसिनसकेको साथै नकारात्मक पत्रकारिताले घर जमाएको मुलुकमा यसले न्यायाधीशहरूलाई अनावश्यकरूपमा मिडिया ट्रायल वा अनावश्यक मुद्दा मामिलामा फसाउछ भन्ने अधिकांश न्यायाधीशहरूको मान्यता रहेको पाइन्छ ।

न्यायाधीशहरूले सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नु पर्छ वा पर्दैन भन्ने बारेमा वैङ्गलोर सिद्धान्तले स्पष्टतः केही भन्दैन । तर हाल केही मुलुकहरूमा सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने तर्फ कदमहरू चालिएका

छन् उदाहरणको लागि हाथै छिमेकी मुलुक भारतमा सर्वोच्च अदालतको फुलकोर्टले सन् २००९ मा न्यायाधीशहरूको सम्पत्ति विवरण सर्वोच्च अदालतको वेब साइटमा राख्ने निर्णय गर्यो । तर त्यसो गर्दा के पनि भनियो भने सम्पत्ति विवरणको सम्बन्धमा थप जानकारी वा स्पष्टिकरण मान्ने कुनैपनि निवेदन उनीहरूले स्वीकार गर्ने छैनन् । न्यायाधीशहरूको विरुद्ध वदनियत पूर्वक दायर गरिने मुद्दाहरूबाट उनीहरूलाई जोगाउनु त्यसो गरिएको भनियो ।^{१९९}

भारतको अलावा हाल अर्जेन्टिना, संयुक्त राज्य अमेरिका, लाताभिया, मंगोलिया, दक्षिण कोरिया जस्ता मुलुकहरूले न्यायाधीशहरूको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने वारेमा कार्यविधि निर्माण गरेका छन् । त्यस्तै गरी दक्षिण अफ्रिकाले सन् २००८ मा न्याय सेवा आयोग ऐन (Judicial Service Commission Act 2008) मा संसोधन गरी सम्पत्ति विवरण पेश गर्ने र सार्वजनिक गर्ने कार्यविधि तोकेको छ । यी मुलुकहरू जस्तै त होइन तर रसिया र फिलिपिन्समा पनि सर्वसाधारणले चाहेमा न्यायाधीशहरूको सम्पत्ति विवरण प्राप्त गर्न सक्छन् त्यस्तै गरी घाना, क्यामरुन, केन्या, र थाइलेण्ड जस्ता मुलुकहरूमा न्यायाधीशहरूले सम्पत्ति विवरणको घोषणा गर्नु पर्छ । त्यहाँ न्यायाधीशद्वारा पेश गरिएका विवरणहरू सर्वसाधारणले प्राप्त गर्न त सक्दैनन् तर अदालतले चाहेमा भने खोज्न सक्छ ।^{१९०}

विभिन्न देशमा शुरु गरिएका यी प्रकृयाहरूको सन्देश न्यायाधीशहरूको व्यक्तिगत आर्थिक जीवन पारदर्शी हुनु पर्छ भन्ने नै हो । गाली व्यइज्यतिको कानून सुदृढ गरी वदनियतपूर्ण प्रचारवाजीबाट न्यायाधीशलाई जोगाउने ससक्त व्यवस्था गरिएमा र जीउ ज्यान तथा सम्पत्तिउपर हुने फौजदारी आक्रमणबाट न्यायाधीशहरूलाई जोगाउने सबल व्यवस्था गरिएमा हामीहरूले पनि ढिलो वा चाडो न्यायिक पारदर्शिताको लागि सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने तर्फ नै अधि बढनु न्यायिक निष्ठा एवं निष्पक्षताको हितमा हुने देखिन्छ ।

६.८ न्यायाधीशले आफ्नो परिवार, नातेदार वा अन्य सामाजिक सम्बन्धका व्यक्तिहरूलाई आफूले सम्पादन गर्ने न्यायिक कार्य वा निर्णयमा अनुचित प्रभाव पार्न दिनुहुँदैन ।^{१९१}

टिप्पणी

आचार संहिताले परिवार र नातेदारको परिभाषा गरेको छ, तर सामाजिक सम्बन्धका व्यक्तिको परिभाषा गरेको छैन । ती व्यक्तिहरू कोही पनि हुन सक्छन्, स्कुल, कलेजका सहपाठी, आफ्नो पूर्व सेवाका व्यक्तिहरू, खेलकुद क्लवका साथीहरू आदि आदि । उ संग गहिरो सम्बन्ध भएका व्यक्तिहरूसंग उसले सुख दुःख साटने, सामाजिक वा व्यवसायिक विषयहरूमा विचारहरूको आदान प्रदान गर्ने गरेको हुनसक्छ । न्यायाधीश पदमा नियुक्त हुनासाथ उसले ती सवैसंगको सम्बन्ध तोड्न जरुरी त हुँदैन, तर उनीहरूबाट न्यायिक कार्यमा कुनै किसिमको हस्तछेप हुन मात्र होइन हस्तछेप भएको आशंका हुन दिनु पनि हुँदैन ।

^{१९९} Supreme Court Judges to Disclose Assets, Times of India online in http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2009-08-27/india/28160981_1_full-court-meeting-assets-and-liabilities-judges accessed 22 July, 2013

^{१९०} Venkatesh Nayak, Transparency in the Disclosure of Assets by Judges - Basic Components of a disclosure law and what we can learn from other countries, 10 Aug 2009 in http://groups.yahoo.com/group/rti_india/message/4407 accessed 12, July 2013

^{१९१} Bangalore Principles 4.8 states: A judge shall not allow the judge's family, social and other relationships improperly to influence the judge's judicial conduct and judgement as a judge.

६.९ न्यायाधीशले आफ्नो वा आफ्नो परिवारका सदस्यको वा अरु कसैको निजी स्वार्थ पूर्तिको लागि आफ्नो पदीय हैसियतको उपयोग गर्न वा गर्न दिनु हुँदैन न त कुनै व्यक्ति न्यायाधीशको न्यायिक कार्यमा प्रभाव पार्न सक्ने विशेष हैसियतमा छ भनी न्यायाधीशले भन्न वा अन्य कसैलाई त्यस्तो अनुभूति हुने गरी बोल्न दिन हुन्छ।^{१८२}

टिप्पणी

यो व्यवस्था पदीय हैसियतको धाक, रवाफ वा धम्की दिई आर्थिक वा अन्य किसिमको स्वार्थ पूर्ति गर्ने कुरासंग सम्बन्धित छ। यसका दुई पाटा छन्। पहिलो न्यायाधीशले आफ्नो वा परिवारको व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्तिको लागि न्यायिक पदको दुरुपयोग गर्नु हुँदैन, दोस्रो न्यायाधीशले कसैको व्यक्तिगत स्वार्थको पूर्तिको लागि आफू प्रभावित हुन सक्ने भाव पर्न दिनु हुँदैन।

न्यायाधीशलाई समाजमा एउटा विशिष्ट व्यक्तिकोरूपमा लिइन्छ। अदालत र सम्भवतः बाहिर पनि उसले भनेको कुरा सक्भर नटारौं भनी समाजका सदस्यहरूले सोही अनुरूप व्यवहार गर्छन्। त्यसैले न्यायाधीशले उसको न्यायिक पदको प्रतिष्ठाको उचित र अनुचित प्रयोगलाई राम्रोसंग छुट्याउन सक्नुपर्छ। अदालत बाहिर सार्वजनिक कार्यक्रममा वा अन्य कुनै वेला न्यायाधीशले आफ्नो पदीय हैसियत लुकाउनु पर्छ भन्ने आचार संहिताको मान्यता कदापि होइन। तर उसले व्यक्तिगत फायदाकोलागि वा विशेष रूपमा व्यवहार गरियोस भन्नको लागि न्यायिक पदको अनुपयुक्त किसिमले उपयोग गर्न र उपयोग गर्ने प्रयास समेत गर्नुहुँदैन। उदाहरणको लागि न्यायाधीशले कसैको सिफारिस गर्नको लागि आफ्नो व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि कार्यालयको लेटरप्याडको प्रयोग गर्नुहुँदैन। त्यस्तै गरी कुनै कानूनी दायित्वबाट उम्कनको लागि (जस्तै मा.प.से. परीक्षण वा अन्यकुनै ट्राफिक जाँचबाट उम्कन,) न्यायाधीश हुँ भनी आफूलाई परिचित गराई फायदा लिने कोशिस गर्नुहुँदैन। आफ्नो मात्र होइन आफ्नो परिवारको कुनै सदस्यले कुनै कानूनी दायित्व वेहोर्नु पर्ने स्थितिमा पदीय हैसियत प्रयोग गरी उसलाई उम्काउने प्रयास गर्नु हुँदैन।

If stopped for an alleged traffic offence, a judge should not volunteer his or her judicial status to the law enforcement officer. A judge, who telephones a prosecutor to inquire 'whether anything could be done' about a ticket that had been given to a court clerk for a traffic violation, is giving the appearance of impropriety even if no attempt is made to use the judicial position to influence the outcome of the case.^{१८३}

यो सही हो कि सन्तान पक्राउ पर्दा एउटा अभिभावकको रूपमा न्यायाधीशलाई चोट पर्छ, उसका पनि केही भावना तथा संवेगहरू हुन्छन्। कतिपय अवस्थामा न्यायाधीश वा उसका परिवारका सदस्यहरूलाई अन्याय परिरहेको पनि हुनसक्छ। तर न्यायाधीशले यस्तो अवस्थामा नै विशेष होस गर्नुपर्छ। उसलाई पनि कानूनी उपचार खोज्ने हक त छ, तथापि यसक्रममा उसले न्यायिक पदको दुरुपयोग गर्न मात्र होइन जानाजान आफ्नो पदीय हैसियतको दुरुपयोग गरिरहेको छ भन्ने आशंका उत्पन्न हुने कुनै स्थिति बन्न दिनु हुँदैन।

कहिले काहीं न्यायाधीशलाई उसको कामसंग असम्बन्धित विषयमा सिफारिसहरू मागिन्छ। कतिपय मानिसहरू यस्तो सिफारिसलाई सम्बन्धित संस्थाले महत्व दिन्छ वा दिँदैन भन्ने नबुझी सिफारिस माग्न आउछन्। उनीहरूलाई न्यायाधीश जस्तो गरिमामय पदमा वसेको व्यक्तिले सिफारिस गरेपछि त काम भैहाल्छ भन्ने भान पर्छ। तर न्यायाधीशले के विषयमा सिफारिस पत्र लेख्न हुन्छ र केमा हुँदैन भन्ने बारेमा

^{१८२} Bangalore Principles 4.9 states: A judge shall not use or lend the prestige of the judicial office to advance the private interests of the judge, a member of the judge's family or of anyone else, nor shall a judge convey or permit others to convey the impression that anyone is in a special position to improperly influence the judge in the performance of judicial duties.

^{१८३} Commentary on Bangalore Principles at p 102 (para 135)

वडो होसियारी राख्नु पर्छ । जहाँ सिफारिस लेखिन्छ त्यहाँ पनि कार्यालयको लेटरहेड प्रयोगगर्ने वारेमा त दशपटक सोच्नु पर्छ ।

Writing letter of reference

In relation to the letter of reference, judicial stationery should generally only be used when the judge's personal knowledge of the individual has arisen in the course of judicial work. The following guidelines are offered:

- A judge should not write a letter of reference for a person whom he or she does not know.
- A judge may write a letter of reference if it is one which would be written in the ordinary course of business (e.g. a court employee seeking a reference with regard to the employee's work history). The letter should include a statement of the source and extent of the judge's personal knowledge, and should ordinarily be addressed and mailed directly to the person or organization for whose information it is being written. In the case of a personal employee of the judge, such as a law clerk who is seeking other employment, a general letter of reference might be provided and addressed 'To whom it may concern'.
- A judge may write a letter of reference for someone whom he judge knows personally but not professionally, such as a relative or close friend, if it is one which he or she would normally be requested to write as a result of personal relationship.

न्यायाधीशले सामान्यतः कसैको चरित्रको वारेमा सिफारिसपत्र लेख्नु हुँदैन । त्यसो गर्दा उ न्यायाधीश नभै सो व्यक्तिको चरित्रको साक्षी बन्न पुग्छ । कहिले काहीं वकील वा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि आवेदन गर्ने व्यक्तिहरुको चरित्रको वारेमा पनि प्रश्न उठ्न सक्छ । यस्तोमा सिफारिस माग्ने संस्था कुन हो सो विचार गरी होसियारी पूर्वक सिफारिस दिने वा नदिने विषयमा न्यायाधीश निर्णय निष्कर्षमा पुग्नु पर्छ । न्यायाधीशको पद कसैको व्यक्तिगत लाभ वा स्वार्थ पूर्तिको लागि प्रयोग हुन नहुने कुरामा उसले विशेष सतर्कता अपनाउनु पर्छ ।

न्यायाधीशले प्रिन्ट वा इलेक्ट्रोनिक मिडियामा लेख्न वा बोल्न हुन्छ कि हुँदैन भन्ने वारेमा सो प्रिन्ट वा इलेक्ट्रोनिक मिडियाको उद्देश्य के हो, के विषयमा न्यायाधीशलाई लेख्न वा बोल्नको लागि अनुरोध गरिएको छ त्यो हेर्नुपर्छ । कानून वा न्यायको विषयमा तथा न्यायपालिकाको संस्थागत हितको वारेमा बोल्न न्यायाधीशले हिचकिचाउनु पर्दैन । किनभने कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भने कानून के हो भन्ने कुरा थाहा पाउने पनि जनताको हक रहन्छ । त्यसैले शिक्षाप्रद तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयमा जनता सुसुचित हुने विषयहरुमा न्यायाधीशले लेख्दा वा बोल्दा राम्रै हुन्छ । तर मिडिया हाउसको मुल उद्देश्य के छ, कार्यक्रम कस्तो छ, उ संगै बोल्ने व्यक्तिहरु को को छन भन्ने वारेमा पूर्वजानकारी राखेर मात्र न्यायाधीशले यस विषयमा निर्णय निष्कर्षमा पुग्नु उचित हुन्छ ।

६.१० न्यायाधीशले न्यायिक हैसियतले कार्य गर्दा प्राप्त गरेको गोप्य सूचना न्यायिक कर्तव्यको पालना गर्दावाहेक अन्य उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न वा खुलासा गर्न हुँदैन ।^{१८४}

^{१८४} Bangalore Principle 4.10 states: Confidential information acquired by a judge in the judge's judicial capacity shall not be used or disclosed by the judge for any other purpose not related to the judge's judicial duties.

टिप्पणी

न्यायाधीशले सो हैसियतमा कार्य गर्दा न्यायपालिकाको विषयमा र मुद्दाको विषयवस्तु वा पक्षको कारोवारको बारेमा अनेक जानकारी पाएको हुन सक्छ। यस्तो जानकारी निजले असम्बन्धित व्यक्तिलाई वा असम्बन्धित स्थानमा प्रकट गर्नु हुँदैन।

अदालतको काम कारवाइ खुला इजलासमा हुने र महाद्विपीय प्रणालीमा जस्तो न्यायाधीशले मुद्दाको अनुसन्धान नगर्ने हुँदा हामीकहाँ न्यायाधीशले प्राप्त गरेको जानकारी मध्ये के चाहीं गोप्य हुन्छ र प्रकट गर्ने भन्ने द्विविधा कसै कसैलाई पर्नसक्छ। न्यायाधीशले मुद्दामा प्रयोग गरेको हरेक प्रमाणको बारेमा अभियुक्तले आफ्नो कुरा भन्नु पाउनु पर्ने हुँदा वस्तुतः न्यायाधीशले प्राप्त गरेको सूचना वा जानकारी प्रकट गर्नु नपर्ने सम्भावना कम रहन सक्छ। तर मुद्दासंग असम्बन्धित हुँदा हुँदै पनि पक्षको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्ति वारेका कैयौं जानकारी वा सूचनाहरू न्यायाधीशको हैसियतमा कार्य गर्दा उसलाई प्रसंगवस थाहा हुन सक्छ। त्यस्ता सूचना र जानकारीहरू उसले प्रकट गर्न हुँदैन।

६.११ न्यायाधीशले निष्पक्षतापूर्वक न्यायिक कर्तव्य पालनामा बाधा नपर्ने वा आँच नआउने गरी देहायका कार्य गर्न हुन्छः^{१८५}

टिप्पणी

वैङ्गलोर सिद्धान्तले न्यायाधीशलाई स्वतन्त्रता विहिन व्यक्तिको रूपमा कल्पना गरेको छैन। न्यायाधीशले गर्न नहुने कुराहरूको लामो सुचि भित्र केही गर्न मिल्ने कुराहरूको पनि उल्लेखन गरेको छ। हाम्रो आचार संहिताले करिव करिव त्यही मार्गलाई समेटेको छ। सो गर्ने क्रममा वैङ्गलोर सिद्धान्तमा रहेको “न्यायिक कर्तव्यको समुचित पालना” लाई अरु स्पष्ट गर्दै “निष्पक्षतापूर्वक न्यायिक कर्तव्य पालनामा बाधा नपर्ने वा आँच नआउने गरी” भनिएको छ। न्यायिक कर्तव्यको समुचित पालना भित्र निष्पक्षता पनि पर्ने हुँदा दुवैले वस्तुतः एउटै कुराको निर्देश गरेका छन्। न्यायाधीशले गर्न हुने कार्य मध्ये पहिलो हो:

(क) कानून, कानूनी पद्धति, न्यायप्रशासन वा त्यस्तै विषयमा लेख्न, प्रवचन दिन, अध्यापन गर्न वा ती विषयका देशभित्र वा बाहिर आयोजना हुने सार्वजनिक कार्यक्रममा उपस्थित हुन वा छलफलमा सहभागी हुन;

टिप्पणी

न्यायाधीश कानून, कानूनी पद्धति र न्याय प्रशासनमा गरिनु पर्ने सुधारको बारेमा आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र इजलासबाट र बाहिर पनि विशिष्ट योगदान दिन सक्ने हैसियतमा रहन्छ। फैसलाको अतिरिक्त लेख रचना, प्रवचन, अध्यापन तथा सभा सम्मेलनहरूमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरी ती विषयमा चलेका सार्वजनिक वहसमा उ सहभागी हुन सक्छ। ती मध्ये कतिपय कुराहरू हाम्रो सन्दर्भमा नयाँ भएपनि लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा न्यायाधीशहरूले गरिआएका कुराहरू हुन्। यी कार्यहरूमा संलग्न रहँदा न्यायाधीशले कतिसम्म कुराको विचार गर्नु पर्छ भन्ने ती कार्यहरूको कारण उसले अदालतलाई दिनु पर्ने समयमा कमी आउन वा उसको न्यायिक कर्तव्य पालनामा कुनै किसिमको बाधा पर्नु हुँदैन; न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षतामा आशंका पर्ने स्थिति वन्नु हुँदैन।

न्यायिक शिक्षामा सहभागिता

लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा अदालत विदा रहेको बेला वा न्यायाधीशले पाउने विदाको सदुपयोग गरी कानूनका विद्यार्थीहरूलाई पढाउने, प्रवचन दिने, सभा सम्मेलनहरूमा सहभागी हुने वा कानून विषयको

^{१८५} Bangalore Principles 4.11 states: Subject to the proper performance of judicial duties, a judge may: 4.11.1 write, lecture, teach and participate in activities concerning the law, the legal system, administration of justice or related matters;

परीक्षामा परिक्षकको हैसियतमा योगदान दिने कुरा नौलो होइन । कानूनी साहित्यमा उनीहरूले लेखक वा सम्पादकको रूपमा पनि योगदान दिन सक्छन् । न्यायाधीशका यस्ता कार्यहरू सार्वजनिक हितमा हुँदा उनीहरूलाई त्यस्ता कार्य गर्न प्रोत्साहित नै गरिन्छ । तर यस्ता फोरमहरूमा न्यायाधीशहरूले व्यक्त गरेका विचारहरू उनीहरूका न्यायिक धारणा वा अमुक कानूनको बारेमा निश्चित राय हुन् भनी मान्न मिल्दैन । त्यसरी न्यायिक प्रशिक्षण वा प्रवचनकार्यमा संलग्न रहदा न्यायाधीशहरूले आर्थिक सुविधा लिन सक्छन् । तर त्यस्तो सुविधा सो विषयका प्राध्यापक वा सो कार्य गर्ने अन्य विद्वानहरूको भन्दा बढी र प्रचलित कानून विपरित हुनुहुँदैन भन्ने कुराको भने उनीहरूले सदा याद गर्नु पर्छ ।

(ख) न्यायाधीशको निष्पक्षता वा तटस्थतामा प्रतिकूल असर नपर्ने भएमा, सरकारी संस्था, सरकारी आयोग, समिति वा सल्लाहकार संस्थाका सदस्यको रूपमा कार्य गर्ने;^{१८६}

टिप्पणी

न्यायाधीश पदमा कार्यगर्दा हासिल गरेको अनुभवको कारण उनीहरू कानून, न्याय र न्यायिक व्यवस्थापन लगायत राष्ट्रिय सरोकारका सवालहरूमा विशिष्ट योगदान दिनसक्ने हैसियतमा हुन्छन् । त्यसैले कतिपय अवस्थामा उनीहरूलाई व्यवस्थापिकाका विविध समितिमा विशेषज्ञकोरूपमा बोलाइने गरिन्छ । नेपाल कै सन्दर्भमा पनि संविधानसभाका विभिन्न समितिहरूमा न्यायाधीशहरूले प्रस्तुतिकरण गरेका छन् । उदाहरणको लागि सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरू अनुपराज शर्मा र कल्याण श्रेष्ठले संविधान सभाको संवैधानिक समितिमा र यो लेखकले न्याय समितिमा प्रस्तुतिकरण दिएको थियो । नेपालमा न्यायाधीशहरूले निर्वाचन गराएका र विभिन्न न्यायिक आयोगहरूमा रही कार्य गरेका पनि छन् । न्यायाधीशहरूको लागि राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा रही कार्य गर्ने कुरा हाल नियमित प्रकृया जस्तै बनेको छ ।

माथिको व्यवस्थाले न्यायाधीशहरूलाई सरकारी संस्था, आयोग वा समितिमा रही कार्य गर्न अनुमति दिन्छ । कतिपय अवस्थामा राष्ट्रिय हितको लागि न्यायाधीशहरूले यस्ता आयोग वा समितिमा रही कार्य गर्नु आवश्यक पनि हुन्छ । तथापि सो पदमा रही कार्य गर्दा न्यायिक निष्पक्षता र तटस्थतामा तथा न्यायिक पदमा रही कार्य गर्ने समयमा भने प्रतिकूल असर पर्नु हुँदैन । यही कारणले गर्दा कार्यपालिकी प्रकृतिको आयोग वा समिति जहाँ तथ्य पत्ता लगाई उपयुक्त कारवाइको सिफारिस गर्ने हुन्छ, त्यस्ता आयोग वा समितिमा रही कार्य गर्न न्यायाधीशलाई आचारले त्यति प्रोत्साहित गर्दैन । यस्तो नियुक्तिको प्रस्तावमा सहमति जनाउनु अघि सम्बन्धित न्यायाधीशले पनि सो प्रस्तावले न्यायिक निष्पक्षता र तटस्थताको साथै न्यायपालिका प्रतिको जनआस्थामा प्रतिकूल असर पार्ने, तान्ने प्रकृतिको छ वा छैन सो विचार गरी निर्णय गर्नु पर्छ । राष्ट्रिय आवश्यकताले अनिवार्य बनाएमा बाहेक आयोग वा समितिहरूमा बहालवाला न्यायाधीशको सट्टा सेवा निवृत्त न्यायाधीशहरूलाई संलग्न गराइनु राम्रो हुन्छ ।

न्यायाधीशले आयोगमा रही कार्य गर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा प्राध्यापक David Wood को राय के छ भने न्यायाधीशहरूबाट कुनै विषयमा 'विशेषज्ञ राय' माग्ने उद्देश्यले बनाइएका अयोग र देखाउनको लागि बनाइएका आयोग गरी दुई किसिमका आयोगहरू हुन्छन् । जहाँ सरकारले कुनै सामाजिक वा सार्वजनिक सरोकारको विषयमा कुनै धारणा बनाइसकेको छैन, जहाँ उ सर्वोत्तम रायको खोजीमा छ, यस्ता आयोग जहाँ न्यायिक अनुभव वा सीप अमूल्य हुन्छ, त्यहाँ न्यायाधीशको योगदान उपयोगी हुन सक्छ, तर

^{१८६} Bangalore Principles 4.11.2 जस्मा appear at a public hearing before an official body concerned with matters relating to the law, legal system, the administration of justice or related matters भन्ने व्यवस्थालाई राखिएको छैन। दफा ४।१।३ मा भनिएको छ: "Serve as a member of an official body, or other government commission, committee or advisory body, if such membership is not inconsistent with the perceived impartiality and political neutrality of a judge."

जहाँ सरकारले पहिल्यै कुनै धारणा बनाइसकेको छ, वा जहाँ राजनीतिक वा रणनीतिक कारण जनातालाई देखाउनको लागि आयोग बनाउन लागिएको छ, वा कुनै विवादास्पद विषयमा निर्णय गर्न नचाही पन्छाउने उद्देश्य राखेको छ, यस्ता आयोग न्यायाधीशको सेवाका लायक हुँदैनन् । यस्ता आयोगमा न्यायाधीश वस्न उपयुक्त हुँदैन ।^{१८७}

हाम्रो देशमा जाँचवुझ आयोगमा न्यायाधीशलाई नियुक्ति गर्नु अघि प्रधान न्यायाधीशलाई पत्र लेख्ने र वहाँले न्याय परिषद्को सहमति वा समर्थन लिने चलन छ । तर सो सम्बन्धी प्रकृया चाल्नु पूर्व औपचारिकरूपमा सम्बन्धित न्यायाधीशलाई सोधिने गरिएको पाइँदैन । न्यायिक स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई अक्षुण्ण राख्ने हो भने उनीहरूलाई सोधिने परिपाटिको विकास गरिनु उचित हुन्छ । साथै के कस्ता आयोगमा न्यायाधीशलाई पठाउने, के कस्ता अयोग वा समितिमा नपठाउने भन्ने बारेमा न्याय परिषदले एउटा नीति बनाउनु राम्रो हुन्छ । परिषदले हालसम्म यसवारे नीतिगत निर्णय गरेको सार्वजनिक जानकारीमा आएको छैन ।

Canadian Judicial Council's position on the appointment of the judge On Commission of Inquiry

In 1998, the Canadian Judicial Council declared its position on the appointment of federally appointed judges to commission of inquiry.^{१८८} The procedure which it approved included the following steps:

1. Every request that a judge serve on a commission of inquiry should in the first instance be made to the chief justice;
2. The request should be accompanied by the proposed terms of reference for the inquiry and an indication as to the time limit, if any, to be imposed on the work of the commission;
3. The chief justice, in consultation with the judge in question, should consider whether the absence of the judge would significantly impair the work of the court;
4. The chief justice and the judge will wish to consider whether the acceptance of the appointment to the commission of inquiry could impair the future work of the judge as a member of the court. In this respect, they may consider:
 - Does the subject-matter of the inquiry either essentially require advice on public policy or involve issues of an essentially partisan nature?
 - Does it essentially involve an investigation into the conduct of agencies of the appointing government?
 - Is the inquiry essentially an investigation of whether particular individuals have committed a crime or a civil wrong?
 - Who is to select commission counsel and staff?
 - Is the proposed judge through particular knowledge or experience specially required for the inquiry? Or would a retired judge or supernumerary judge be suitable?
 - If the inquiry requires a legally trained commissioner, should the court feel obliged to provide a judge or could a senior lawyer perform this function equally well?

In the absence of extraordinary circumstances, it is the position of the Canadian Judicial Council that no federally-appointed judge should accept appointment to a commission of inquiry until the chief justice and the judge in question have had sufficient opportunity to consider all the above matters and are satisfied that such acceptance will not significantly impair either the work of the court or the future of judicial work of the judge.

^{१८७} David Wood, *supra* note 66 at p 33

^{१८८} Position of the Canadian Judicial Council on the Appointment of Federally-Appointed Judges to the Commission of Inquiry, approved at its March 1998 meeting. www.cjc-ccm.gc.ca cited in Commentary on Bangalore Principles at p 110-111 (para 152)

(ग) न्यायिक पदको गरिमामा आँच नआउने वा न्यायिक कर्तव्यको पालनामा कुनै तरहबाट बाधा नपर्ने अन्य कुनै काम कारवाहीमा सहभागी हुनु।^{१८९}

टिप्पणी

यो व्यवस्था माथि अन्य दफाहरूमा गरिएको व्यवस्था भन्दा अरु फराकिलो छ। यसले सरकारी वा गैरसरकारी संस्थासंग सम्बन्धित कार्य भनी विभेद गर्दैन। यसले न्यायिक पदको गरिमामा आँच नआउने वा न्यायिक कर्तव्यको पालनामा बाधा नपर्ने किसिमका जुनसुकै कार्य गर्न न्यायाधीशलाई अनुमति दिन्छ।

विभिन्न देशमा न्यायिक पदको गरिमामा आँच नआउने गरी केही गैरन्यायिक प्रकृतिका बौद्धिक तथा सामाजिक प्रकृतिका कला साहित्य, खेलकुद तथा मनोरन्जनात्मक गतिविधिहरूमा न्यायाधीशहरू संलग्न रहने गरेको पाइन्छ। न्यायिक कर्तव्यपालनमा बाधा नआउने गरी न्यायाधीशले यस्ता गतिविधिमा संलग्न हुनु सामाजिक संलग्नताको दृष्टिबाट उपयुक्त नै हुन्छ। यस्तो संलग्नताले न्यायाधीशलाई उसको बौद्धिक क्षितिज फराकिलो बनाउन र समाजमा रहेका समस्याहरूवारे अवगत हुन मद्दत गर्छ। उदाहरणको लागि न्यायाधीशहरूले अस्पताल तथा विभिन्न उपकारी संस्थाहरूको सञ्चालक समितिमा रही, विश्वविद्यालयको अविभाक्क बनी, नीति निर्माण तहमा रही, आगन्तुक प्राध्यापकको हैसियतमा रही, मानव अधिकारको संरक्षणसंग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसंग सम्बद्ध रही कार्यहरू गरेका छन्। कतिपय देशका न्यायाधीशहरूले आफूले पाउने विदाको सदुपयोग गरी संयुक्त राष्ट्रसंघ, यससंग सम्बद्ध वा राष्ट्रसंघद्वारा नियुक्त गरिने निकायहरू, विश्व वैङ्क आदि संस्थामा रही कार्य गरेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका संस्थाहरूमा रही कार्य गर्नु न्यायाधीश र कतिपय अवस्थामा उ सम्बद्ध निकायको लागि पनि प्रतिष्ठापूर्ण विषय हुन्छ। तर आफ्नो दैनन्दिनको कार्यसंग असम्बन्धित विषयमा न्यायाधीशको संलग्नतालाई उसको न्यायिक कर्तव्यपालनमा बाधा नपर्ने र न्यायिक पदको गरिमामा पनि आँच नआउने गरी एउटा सीमा भित्र राखिनु बान्छित हुन्छ। गैरन्यायिक गतिविधिमा संलग्न रहने सन्दर्भमा न्यायाधीशले राजनीतिक उद्देश्य भएका वा धार्मिक वा जातीय, वर्गीय विद्वेष फैलाउने वा अदालतमा मुद्दा मामिला गरिरहने संस्थाहरू वा चन्दामा निर्भर रहने संस्थाहरूमा संलग्न नरहनु नै राम्रो हुने कुरा पनि मनमा राख्नु पर्छ।

Financial Activities

A judge has the right of an ordinary citizen with respect to his or her private financial affairs, except for any limitations required to safeguard the proper performance of the judge's duties. A judge may hold and manage investments, including real estate, and engage in other remunerative activity, but should not serve as an officer, director, active partner, manager, advisor or employee of any business other than a business closely held and controlled by members of the judge's family. A judge's participation in a closely held family business, while generally permissible, should be avoided if it involves too much time, or involves misuse of judicial prestige or if the business is likely to come before a court. It is, however, inappropriate for a judge to serve on the board of the director of a commercial enterprise, that is, a company whose objects are profit related. This applies to both public and private companies, whether the directorship is executive or non-executive, and whether it is remunerated or not.^{१९०}

^{१८९} Bangalore Principle 4.11.4 states: engage in other activities if such activities do not detract from the dignity of the judicial office or otherwise interfere with the performance of judicial duties.

^{१९०} Commentary on Bangalore Principles at p 114-115 (para 159)

६.१२ न्यायिक पदमा बहाल रहेसम्म न्यायाधीशले कानून व्यवसायमा संलग्न हुन पाउने छैन । सर्वोच्च अदालतका स्थायी न्यायाधीशको हकमा सेवा निवृत्त भएपछि पनि निजले कुनै अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने छैन ।^{१९१}

टिप्पणी

न्यायिक पदमा बहाल रहेसम्म न्यायाधीशले कानून व्यवसायमा संलग्न हुन पाउने छैन भन्ने मान्यताको बारेमा विश्वभरी एउटै नीति छैन । साथै यहाँ उल्लेखित “कानून व्यवसाय” भन्ने शब्दको कसरी परिभाषा गरिन्छ भन्ने कुराले पनि यसको प्रभाव क्षेत्र निर्धारण गर्छ । सामान्य मानिसको बुझाईमा अदालतमा उपस्थित भै कुनै मुद्दामा गरिने बहस पैरवी कानून व्यवसाय हो, तर व्यापक अर्थमा कुनै पनि कानून सम्बन्धी कार्य जस्तो कानूनी लिखतहरूको तयारी गर्ने, कानूनी सल्लाह दिने, सरकारको कुनै मन्त्रालयमा बसी कानूनी सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गर्ने आदि कार्यहरू पनि कानून व्यवसाय अन्तरगत पर्दछन् । त्यसैले कानून व्यवसायमा संलग्न हुने भन्नाले के बुझिन्छ, सो स्पष्ट हुन जरुरी छ ।

न्यायाधीशको पद पूर्णकालीन पद भएर मात्र होइन कि सो पदमा कार्यरत रहनुजेल कानून व्यवसाय गर्ने कुरामा स्वार्थ बाकिने हुँदा न्यायाधीशले कानून व्यवसाय गर्न बन्देज लगाइएको हो । यही कारणले गर्दा न्यायाधीशलाई मध्यस्थता गर्न र मेलमिलापमा प्रत्यक्षरूपले संलग्न हुनबाट पनि रोकिएको हो । तर तल्लो तहका न्यायाधीशहरूलाई भने सेवा निवृत्त भएपछि कानून व्यवसाय गर्न कुनै बन्देज छैन । यस्तो गरिनु पनि हुँदैन किनभने यसो गरिएमा वारमा नाम कमाएका व्यक्तिहरू जो केही समय वेञ्चलाई दिन चाहन्छन् न्यायाधीशको पद स्वीकार नगर्न सक्छन् ।

आचार संहिताले सर्वोच्च अदालतको स्थायी न्यायाधीश^{१९२} पदमा बहाल भैसकेको व्यक्तिले सेवा निवृत्त भैसके पछि अदालतमा उपस्थित भै बहस पैरवी गर्न रोक लगाएको छ । यो बन्देज सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको हकमा मात्र किन ? भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्छ । यसको उत्तरमा के भन्न सकिन्छ भने प्रथमतः सर्वोच्च अदालतको पद कानूनी न्यायिक सेवाको सर्वोच्च पद (signifying culmination of legal/judicial career) हो । यस पछि पनि केही पाउने आशा राख्नु वा अन्यत्र कहीं पुग्नको लागि यसलाई भन्दा बढी वनाउनु सर्वथा उचित होइन । सेवा निवृत्त भएपछि पनि अन्य कुरा खोज्ने कुरा उपर व्यङ्ग्य गर्दै सबै स्मृति नगुमाउँदासम्म (till the time one becomes senile) त सेवा गर्न दिएकै छ, त्यसपछि पनि के खोज्ने ? भनी एउटा न्यायाधीशले भनेका छन् । दोस्रो, सर्वोच्च अन्तिम तहको अदालत हो, यदि न्यायाधीश भैसकेको व्यक्तिलाई आफ्ना पहिलेका सहकर्मीहरूसँग समक्ष बहस गर्न दिइयो र उनीहरूले न्यायलाई अनुचितरूपमा प्रभाव पारे भने जनताले न्याय खोज्न कहाँ जाने ? सो निर्णय उपर कहाँ पुनरावेदन गर्ने ? सर्वोच्च अदालत जस्तो संस्थाको न्यायाधीश पदको गरिमा कायम राख्न पनि कानून व्यवसाय गर्न नहुने हुन्छ । हाम्रो मुलुकको हकमा त यो कानूनी व्यवस्था पनि हो । तर सेवा निवृत्त न्यायाधीशको हकमा भने मध्यस्थता गर्नमा कुनै बन्देज छैन, नत यस्तो कार्यलाई आचार विरुद्ध ठानिएको नै छ ।

जहाँ न्यायाधीशको पद उमेर भरिभरीको लागि तोकिएको हुँदैन र सेवा निवृत्त हुने उमेर तोकिएको हुन्छ, त्यहाँ न्यायाधीशको सेवा निवृत्त हुने उमेर बढाउने चर्चा चल्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय देशमा सेवा निवृत्त हुने उमेर बढाइएको पनि छ । हामी कहाँ २०४७ सालको संविधान जारी भएपछि सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको निवृत्तिभरण बढाउने तर्फ प्रयास भएको कुरा यहाँ स्मरणीय छ । वस्तुतः निवृत्तिभरण बढाउने प्रयोजन नै न्यायाधीशले सेवाबाट निवृत्त भएपछि आर्थिक असुरक्षाको कारण अर्को जागीर खोज्दै हिडनु नपरोस भन्ने हो । तर यो अर्को सम्मानजनक र पहिलाको पदको प्रतिष्ठासंग नमिल्दो नहुने पद वा पेशा उसले स्वीकार गर्न हुन्छ भन्नेहरू पनि छन् ।

^{१९१} Bangalore Principles 4.12 states: A judge shall not practice law whilst the holder of judicial office.

^{१९२} अन्तरिम संविधानमा “प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश भैसकेको व्यक्ति “भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको छ । हेर्नुहोस धारा १०६ (२)

'I can see no reason in principle why a judge who, having earned the pension, has retired, should not engage in further remunerated pursuits, provided of course that they are honourable and not inconsistent with the status of the judge's former office. The purpose of the pension is to give every judge a measure of security on retirement, and in that way to bolster the independence of the office. It is not the price of a restrictive covenant, binding the retired judge to a life of inactivity. If it were wished to discourage early retirement, the remedy (which I am not advocating) would be to fix a later age before which a judge who is not in ill health would not be eligible for the pension'.

-Sir Anthony Mason^{१९३}

६.१३ न्यायाधीशले न्यायाधीशहरूको संघ वा संगठन खोल्न, सदस्यता लिन वा न्यायाधीशहरूको हितको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थाहरूमा सहभागी हुन हुन्छ।^{१९४}

टिप्पणी

न्यायाधीशहरूले पनि आफ्नो व्यवसायिक हितको संरक्षणको लागि संघ संस्था खोल्न मिल्छ। नेपालमा न्यायाधीशहरूले “न्यायाधीश समाज, नेपाल” नामको संगठन खोलेका छन्। त्यस्तै गरी नेपालका केही न्यायाधीशहरू “नेपाल कानून समाज” जस्ता संस्थाहरूका सदस्य रहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा पनि न्यायाधीशहरूका संगठन वा फोरमहरू खडा गरिएका छन्। उदाहरणको लागि दक्षिण एशियामा “सार्क ल (SAARC LAW)” को छाता अन्तरगत न्यायाधीशहरू आवद्ध छन् भने दक्षिणपूर्वी एशियामा पनि Asia Pacific Judicial Forum (APJF) नामक संस्थासंग न्यायाधीशहरू संगठित छन्। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि बहालवाला न्यायाधीशहरूले IUCN, International Commission of Jurists, जस्ता संस्थाहरूसंग आवद्ध भै कार्य गरिरहेका छन्। यी कुराहरू अब सामान्य जस्तै भएका छन्।

६.१४ न्यायसम्पादनको सिलसिलामा न्यायाधीशले कुनै कार्य गर्नको लागि वा गरे वा नगरे बापत न्यायाधीश वा निजको परिवारका कुनै सदस्यले कुनै प्रकारको आतिथ्य स्वीकार गर्न वा दान, दातव्य, उपहार, इच्छापत्र, ऋण वा आर्थिक वा भौतिक लाभ माग गर्नु वा स्वीकार गर्नु गराउनु हुँदैन।^{१९५}

६.१५ न्यायाधीशले जानी-जानी अदालतको कर्मचारी वा आफ्नो प्रभाव, निर्देशन वा अख्तियारी अन्तर्गतका अन्य व्यक्तिलाई न्यायसम्पादनको सिलसिलामा आफूले कुनै कार्य गर्नको लागि वा गरिदिए बापत वा नगरिदिए बापत कुनै उपहार, इच्छापत्र, ऋण वा अन्य लाभको माग गर्न वा स्वीकार गर्न अनुमति दिनुहुँदैन।^{१९६}

६.१६ न्यायाधीशको न्यायिक कार्यमा प्रभाव पार्ने वा पक्षपातपूर्ण काम गर्न प्रेरित गर्ने वा न्यायिक निष्पक्षतामा आँच आउने स्थिति नभएमा प्रचलित कानून र सार्वजनिक गरिनुपर्ने कानूनी दायित्वको

^{१९३} Sir Anthony Mason (Chief Justice of Australia), Role of the Courts cited in David Wood, supra note ... at p 41-42

^{१९४} Bangalore Principles 4.13 states: A judge may form or join association of judges or participate in organizations representing interests of judges.

^{१९५} A judge and members of the judge's family, shall neither ask for, nor accept any gift, bequest, loan or favour in relation to anything done or to be done or omitted to be done by the judge in connection with the performance of judicial duties.

^{१९६} A judge shall not knowingly permit court staff or others subject to the judge's influence, direction or authority, to ask for, or accept, any gift, bequest, loan or favour in relation to anything done or to be done or omitted to be done in connection with his or her duties or functions.

अधीनमा रही न्यायाधीशले कुनै समारोहमा सुहाउँदो बुझिदो किसिमसँग प्रदान गरिएको कुनै उपहार, प्रशंसापत्र वा पुरष्कार ग्रहण गर्न हुन्छ।^{१९७}

टिप्पणी

यी व्यवस्थाहरूले न्यायाधीश उपर करिव करिव एकै किसिमको दायित्व सुम्पन्छन् । उसले आफ्नो गतिविधि मात्र नभै उसका परिवारका सदस्य, आफूसँग काम गर्ने कर्मचारी, प्रभाव, निर्देशन वा अख्तियारीमा रही काम गर्नु पर्ने व्यक्तिका गतिविधि समेत नियन्त्रणमा राख्न निर्देशित गर्छन् । न्यायाधीशलाई सोभै सम्पर्क गर्न नसक्ने व्यक्तिहरूले उसका परिवारका सदस्य वा उसँग समीपमा रही कार्य गर्नु पर्ने व्यक्तिहरूलाई सम्पर्क गरी, उनीहरूलाई खुसी पारी न्यायाधीशलाई प्रभावित पार्ने कोशिश गर्छन् । त्यसैले न्यायाधीशले आफ्ना परिवारका सदस्यहरू एवं आफूसँग एउटै निवासमा रहने वा आफ्नोलागि काम गर्ने निजी सहायक, इजलास सहायक, ड्राइभर आदिलाई आचारले सृजना गरेको दायित्वको बारेमा अवगत गराइरहनु पर्छ । उनीहरूले कुनै पनि व्यक्तिबाट दान, दातव्य, इच्छापत्र, विशेष ऋण आदि प्राप्त गर्न हुँदैन ।

तर यो वन्देजले सामाजिक सम्बन्धमा सामान्य आतिथ्य स्वीकार गर्न, विशेष आर्थिक मूल्य नपर्ने प्रशंसापत्र, प्लेक, ट्रिफि आदि प्राप्त गर्न, वैङ्कवाट ऋण लिन, कुनै खरिदमा पसलहरूवाट अन्य व्यक्तिलाई दिइने जस्तै छुट प्राप्त गर्न, चिठ्ठा जित्न, छात्रवृत्ति लिन, यात्रा गर्दा टिकट वास खाना आदिमा अन्य व्यक्तिले पाउने जस्तै छुट लिन, गैरन्यायिक कार्य गरेवापत न्यायोचित पारिश्रमिक लिन भने रोक्दैन । न्यायाधीशले कुनै कार्यक्रममा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको छ, वा प्रवचन दिएको छ र सो कार्यक्रममा जादा र फर्कदा यात्रा र वास को प्रबन्ध छ भने सो स्वीकार गर्न तथा प्रवचन दिए वापत स-सानो पारिश्रमिक राखिएको छ भने उनले त्यस्तो पारिश्रमिक स्वीकार गर्न मिल्छ ।

आचार संहिताले कहीं कतै पनि न्यायाधीशलाई सवै सामाजिक सम्बन्धप्रति निरावलम्बी भएर वस्तु भन्दैन । उसले सामाजिक सम्बन्धको सन्दर्भमा “सामान्य आतिथ्य” स्वीकार गर्न हुन्छ तर विशेष प्रकारको अर्थात् न्यायाधीशको न्यायिक कार्यमा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा प्रभाव पार्ने खालको आतिथ्य स्वीकार गर्नुहुँदैन । यहाँ “सामान्य” र “विशेष” आतिथ्य कसरी छुट्याउने भन्ने द्विविधा नपर्ने होइन । यदि यस्तो आतिथ्यले न्यायाधीशको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, निष्ठा, कानून प्रतिको सम्मान, न्यायिक कर्तव्यको पालना आदिमा प्रभाव पार्छ वा विवेकशील पर्यवेक्षकको नजरमा प्रभाव पार्छ भनी आशंका उब्जाउने खालको छ भने त्यसलाई अस्वीकार गर्नुपर्छ । यसको अलावा आतिथ्यको लागि अनुरोध गर्ने व्यक्ति पुरानो मित्र हो वा हालसालै चिनाजानी भएको व्यक्ति हो ? उसको समाजमा कस्तो प्रतिष्ठा छ ? आतिथ्यमा आयोजित कार्यक्रम ठुलो वा दुई चार जना व्यक्तिलाई मात्र बोलाइएको के कस्तो खालको छ ? यो स्वतः स्फूर्त वा नियोजित के कस्तो छ ? आतिथ्यको आयोजना गर्ने वा सो कार्यमा संलग्न हुने वा उपस्थित हुने कसेको अदालतमा मुद्दा छ वा छैन ? भन्ने आदि कुरा आतिथ्य स्वीकार गर्ने वा नगर्ने सन्दर्भमा विचारणीय कुरा हुन्छन् ।

^{१९७} Bangalore Principle 4.16 states: Subject to law and to any legal requirements of the public disclosure, a judge may receive a token gift, award or benefit as appropriate to the occasion on which it is made provided that such gift, award or benefit might not reasonably be perceived as intended to influence the judge in the performance of judicial duties or otherwise give rise to an appearance of partiality.

समानता (Equality)

७. सिद्धान्तः न्यायिक कार्यको समुचित सम्पादनको सिलसिलामा अदालतमा सबैप्रति समान व्यवहार सुनिश्चित गरिनु आवश्यक हुन्छ।^{१९५}

टिप्पणी

समान हक र समान व्यवहार लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको आधारस्तम्भ हो। राज्यका सबै निकायहरूले जनताप्रति समान व्यवहार गर्नु पर्छ। अदालत यसको अपवाद हुन सक्दैन। संविधानले स्वच्छ सुनुवाईको हक प्रत्याभूत गरेको सन्दर्भमा मुद्दामा पक्ष विपक्ष बनी आउने सबै व्यक्तिहरूलाई समान व्यवहार गर्नु अदालतको कर्तव्य बन्छ। यसको अतिरिक्त नेपाल पक्ष रहेका मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूले र विशेष गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिले स्पष्टरूपमा “सबै व्यक्तिहरू अदालतको सामुन्ने समान छन्”^{१९६} भनी र सबै व्यक्तिलाई जात जाती, रंग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विश्वास, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, स्रोत साधन, हैसियत वा अन्य परिस्थितिको आधारमा कुनै भेदभाव नगरी स्वच्छ सुनुवाईको हक प्रत्याभूत गरेको छ। यी व्यवस्थाहरूले न्यायाधीश तथा अदालतका कर्मचारीहरूउपर सेवाग्राहीहरू प्रति कुनै भेदभाव वा आग्रह वा पूर्वाग्रह नराखी समान व्यवहार गरिनु पर्ने दायित्व सुम्पेका छन् भनी बुझ्नुपर्छ।^{१९७}

वस्तुतः स्वच्छ र समान व्यवहारलाई लामो समय देखि न्यायको एउटा अत्यावश्यक गुणको रूपमा हेरिदै आएको छ। कानूनको नजरमा समानताको सुनिश्चितता न्यायको लागि अत्यावश्यक मात्र नभै न्यायिक निष्पक्षताको लागि पनि अपरिहार्य छ। सही निर्णयमा पुग्दा पुग्दै पनि यदि न्यायाधीशले पक्षहरू प्रति समान व्यवहार गरेको छैन भने उ निष्पक्ष नरहेको आरोप लाग्न सक्छ। त्यसैले न्यायाधीशले आफूसमक्ष पेशहुने पक्षहरू प्रति कुनै आग्रह वा पूर्वाग्रह राखी वा परंपरादेखि प्रचलित सोचहरू, मिथक वा पूर्वाग्रह (stereotypes, myths or prejudices) को आधारमा व्यवहार गर्नुहुँदैन। यदि आफू वा मातहतका कर्मचारीहरूबाट त्यस्तो व्यवहार भएको छ भने त्यसलाई सुधार गर्दै लैजानु पर्छ।

अदालतमा समानता सुनिश्चित गर्ने क्रममा न्यायाधीशले पुरुष तथा महिलालाई समान व्यवहार गरिन्छ भन्ने कुरा पनि सुनिश्चित गर्नुपर्छ। यस भित्र न्यायाधीशले मुद्दाका पक्ष, वकील, अदालतका कर्मचारीहरू प्रति गर्ने व्यवहार मात्र नभै अदालतका कर्मचारीहरूद्वारा अन्य सेवाग्राही प्रति गरिने व्यवहार समेत पर्छन्। पूर्वाग्रह कहिले काहीं अत्यन्त सुसुप्त पनि हुन सक्छ। नसोचिकनै पनि बोली व्यवहारमा झल्कन सक्छ। न्यायाधीश तथा कर्मचारीहरूले कहिले काहीं महिलालाई होच्याउने शब्दहरू जस्तो आइमाई, नामर्द, जोइटिङ्गे, भन्ने जस्ता शब्दहरू प्रयोग गर्छन् महिला कानून व्यवसायी वा पक्षको शरीर वा पहिरन वारे हल्का फुल्का टिप्पणीहरू गर्छन् जसले गर्दा उनीहरू महिला प्रति पूर्वाग्रही रहेको देखाउछ। तसर्थ यस्ता शब्दहरूको प्रयोगलाई दुरुत्साहित गरिनु उचित हुन्छ।

^{१९५} Bangalore Principles Value 5 on equality and principle involved therein states: Ensuring equality of treatment to all before the courts is essential to the due performance of the judicial office.

^{१९६} धारा १४(१)

^{१९७} धारा २(१) र धारा १४(१); उक्त धारामा उल्लेखित “अन्य परिस्थिति” भन्नाले जन्म वा वसाइको अवैधता, लैङ्गिक भुकाव, आर्थिक स्थिति, असमर्थता, HIV लागे नलागेको स्थितिलाई (illegitimacy, sexual orientation, economic status, disability and HIV Status) समेटिएको छ।

७.१ न्यायाधीशले सामाजिक विविधता र भिन्नताहरू बुझ्ने र त्यसबाट सुसूचित हुन सचेष्ट रहनु पर्दछ । खासगरी जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्म, अपांगता, उमेर, वैवाहिक स्थिति, राष्ट्रियता, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था वा अन्य त्यस्तै अप्रासंगिक आधारहरूको कारणबाट पैदा हुने संभावित असमान स्थितिप्रति सचेष्ट रहनुपर्दछ ।^{२०१}

टिप्पणी

न्यायाधीशले समाजमा रहेका सामाजिक विविधता र भिन्नता बुझ्ने मात्र होइन जातजाति वर्ण, लिङ्ग, धर्म आदि माथि दिइएका असान्दर्भिक आधारहरूलाई अङ्गिकार गरी अदालतमा आउने सेवाग्राही प्रति असमान व्यवहार गर्नुहुँदैन । अदालतले प्रदान गर्ने सेवाको लागि यी अप्रासंगिक आधारहरू हुन । जुनसुकै जात जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्गको भएपनि न्याय माग्न आउने सबै व्यक्तिहरूउपर आदरपूर्वक र समान व्यवहार गर्नुपर्छ । समाज विविधतापूर्ण छ भन्ने बुझेर न्यायमा समान पहुँच र परिणामको समान प्राप्ति सुनिश्चित गर्नुपर्छ । साथै न्यायाधीशले समयक्रमले बदलिदै गरेका सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूको गहिरो अध्ययन गर्दै आफ्नो निष्पक्षतालाई सघाउने मूल्यहरू अंगिकार गर्नु उचित हुन्छ ।

७.२ न्यायाधीशले न्यायिक कार्य सम्पादन गर्दा कुनै व्यक्ति वा समूहप्रति अप्रासंगिक आधारमा बोलेर, लेखेर, आचरणद्वारा वा अन्य कुनै तरिकाबाट पक्षपात वा पूर्वाग्रहपूर्ण व्यवहार गर्नु हुँदैन ।^{२०२}

७.३ न्यायाधीशले आफ्नो कर्तव्यपालनको सिलसिलामा कुनै कार्य वा व्यवहार गर्दा सम्बद्ध सबै पक्ष वा व्यक्तिप्रति यथोचित बिचार पुऱ्याउनु पर्दछ । मुद्दाका पक्षहरू, साक्षीहरू, कानून व्यवसायीहरू, अदालतका कर्मचारीहरू तथा सहकर्मी न्यायाधीशहरूप्रति कर्तव्यपालनसँग सरोकार नरहेका कुनै अप्रासंगिक कुराको आधारमा कुनै प्रकारको भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्नुहुँदैन ।^{२०३}

टिप्पणी

यी व्यवस्थाहरूले करिव करिव एउटै कुरा भन्छन्; सेवाग्राहीको जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्म, अपाङ्गता, उमेर, वैवाहिक स्थिति, राष्ट्रियता, सामाजिक स्थिति, आर्थिक अवस्था, जन्म वा वसाइको अवैधता, लैङ्गिक भुकाव, आर्थिक असमर्थता, HIV लागे नलागेको स्थिति आदि आधारमा गरिने व्यवहारको अदालतबाट प्रदान गरिने सेवामा कुनै सन्दर्भ छैन । अदालतबाट प्रदान गरिने सेवाको सन्दर्भमा यी अप्रासंगिक आधार हुन् । अर्थात यिनको आधारमा लेखेर बोलेर वा आचरणद्वारा वा अन्य कुनै तरिकाबाट न्यायाधीश वा कर्मचारीले मुद्दाका पक्ष, कानून व्यवसायी, साक्षी तथा अन्य सेवाग्राही प्रति असमान व्यवहार गर्नुहुँदैन ।

अदालतमा वा अदालत बाहिर न्यायाधीशले के कस्तो व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने वारेमा परिच्छेद चारमा विस्त्रित चर्चा गरिसकिएको छ । संक्षेपमा भन्दा अदालतमा न्यायाधीशले गर्ने व्यवहार यस्तो हुनुपर्छ कि सेवाग्राहीहरू न्यायाधीश साच्चै नै निष्पक्ष छ भन्ने कुरामा विस्वस्त हुन सकुन्; उसले गर्ने हाउभाउ, जनाउने प्रतिक्रिया, उसको वोलिचाली आदि कसैलाई पनि असम्मान जनाउने किसिमको हुनुहुँदैन । न्यायाधीशका कुनै पनि व्यवहार वर्गीय पूर्वाग्रह देखाउने किसिमको र विशेषतः अल्पसंख्यक समुदायलाई होच्याउने वा उनीहरूप्रति असम्मान प्रकट गर्ने किसिमको हुनुहुँदैन भन्ने कुरालाई उसले विशेष ध्यान दिनुपर्छ । गम्भीर मुद्दाहरूको सुनुवाइ र न्याय निरोपणमा निर्णय सुनाउदा न्यायाधीशले त्यस्तो अपराध प्रति रहेको सामाजिक क्रोध, वा क्षुब्धता उपयुक्त किसिमले प्रकट गर्न हुन्छ । कतिपय नाम चलेका

^{२०१} Bangalore Principles 5.1 states: A judge shall be aware of, and understand, diversity in society and differences arising from various sources, including but not limited to race, colour, sex, religion, national origin, caste, disability, age, marital status, sexual orientation, social and economic status and other like causes ("irrelevant grounds")

^{२०२} Bangalore Principles 5.2 states: A judge shall not, in the performance of judicial duties, by words or conduct, manifest bias or prejudice towards any person or group on irrelevant grounds.

^{२०३} A judge shall carry out judicial duties with appropriate consideration for all persons such as the parties, witnesses, lawyers, court staff and judicial colleagues, without differentiation on any irrelevant grounds, immaterial to the proper performance of such duties.

न्यायाधीशहरूका फैसलामा अपराधप्रति समाजको अस्वीकृति प्रकट भएको पनि पाइन्छ । अपराधीलाई कसुरमा सजाय गर्ने भनेको समाजको तर्फबाट गरिने कानूनी कारवाइ हो । त्यसैले यो स्वभाविक पनि हो । तर फैसलामा कुनै हालतमा पनि बदलाको भाव देखिनु हुँदैन । यो एउटा सिमा भित्र रहनु पर्छ । न्यायाधीशले कुनै किसिमले पनि वहकिएको वा अशिष्टता प्रदर्शन गरेको वा पूर्वाग्रहपूर्ण व्यवहार प्रदर्शन गरेको देखिनु हुँदैन ।

अदालतमा स्वच्छ वातावरण निर्माण गर्ने र सुनुवाईको लागि उचित स्थितिको सृजना गर्ने प्राथमिक कर्तव्य न्यायाधीशको नै हो । उसले सहकर्मी, अदालतका कर्मचारी तथा अन्य सेवाग्राही प्रति कस्तो व्यवहार गर्छ भन्ने कुराले उ निष्पक्ष छ वा छैन, उसले सक्षमतापूर्वक आफ्नो कार्य सम्पन्न गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुरा निर्धारण गर्छ । अदालतमा असान्दर्भिक आधारमा भेदभाव हुँदैन भन्ने न्यायाधीशले सुनिश्चित गर्नु पर्छ ।

७.४ न्यायाधीशले जानी-जानी अदालतको कर्मचारी वा आफ्नो प्रभाव, निर्देशन वा नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिहरूलाई आफूसमक्ष विचाराधीन विवादसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूप्रति कुनै किसिमले भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने अनुमति दिनु हुँदैन ।^{२०४}

टिप्पणी

अदालतका सेवाग्राहीहरूको पहिलो सम्पर्क न्यायाधीशसँग नभै अदालतका कर्मचारीहरूसँग हुन्छ । कर्मचारीहरूले सेवाग्राही प्रति उचित र सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्छन भन्ने कुरा न्यायाधीशले पूर्णतः सुनिश्चित गर्नु पर्छ । यसको अतिरिक्त उसले उसको “प्रभाव, निर्देशन वा नियन्त्रणमा रहेका” व्यक्तिहरूले आफू समक्ष विचाराधीन विवादमा के कस्तो व्यवहार गर्दछन सो पनि हेर्नुपर्छ । यी व्यक्तिहरू अदालतका कर्मचारी नहुन पनि सक्छन तर उनीहरूले न्यायाधीशको समीपमा रही कार्य गर्ने हुँदा उनीहरूलाई मुद्दाका पक्ष तथा अन्य सेवाग्राहीहरूप्रति भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने अनुमति न्यायाधीशले दिनु हुँदैन ।

७.५ न्यायाधीशले मुद्दामा उपस्थित कानून व्यवसायीले कुनै पक्ष वा व्यक्तिप्रति बोली वा व्यवहारबाट अप्रासंगिक आधारमा देखाउने पक्षपात वा पूर्वाग्रहलाई रोक्नु पर्दछ । तर, त्यस्ता अप्रासंगिक आधार मध्येका कुनै कुरा नै मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग सम्बद्ध रहेछ भने त्यस्तो कुरा बहस पैरवीका क्रममा व्यक्त गर्नबाट रोक्नु हुँदैन ।^{२०५}

टिप्पणी

अदालतको काम कारवाइ मर्यादापूर्ण हुनुपर्छ । यद्यपि मुद्दाको पुर्पक्ष तथा सुनुवाईको क्रममा पक्षहरू बीच तितो मिठो वार्तालाप हुँदैन नै भन्न सकिँदैन, तर पक्ष वा कानून व्यवसायीले प्रदर्शन गर्ने अभद्र व्यवहारलाई न्यायाधीशले सहनु हुँदैन । यदि मुद्दामा पक्षको तर्फबाट उपस्थितहुने कानून व्यवसायीहरूले त्यस्तो व्यवहार गर्छन् आफ्नो विपक्षी कानून व्यवसायी वा मुद्दाका पक्षप्रति जात जाति, वर्ग, लिङ्ग आदि असान्दर्भिक आधारमा भेदभाव वा विद्वेषपूर्ण व्यवहार गर्छन् भने त्यसलाई न्यायाधीशले रोक्नुपर्छ । यो रोक्ने क्रममा आवश्यकता अनुसार संभाउने देखि लिएर, चेतानानी दिने, इजलासबाट हटाउने र अदालतको

^{२०४} A judge shall not knowingly permit court staff or others subject to the judge's influence, direction or control to differentiate between persons concerned in a matter before the judge on any irrelevant ground.

^{२०५} A judge shall require lawyers in proceedings before the court to refrain from manifesting by words or conduct, bias or prejudice based on irrelevant grounds, except such as are legally relevant to an issue in proceedings and may be the subject of legitimate advocacy.

अपहेलनामा कारवाई चलाउनेसम्मका कार्य पनि न्यायाधीशले गर्नुपर्छ । अदालतको काम कारवाई, गतिविधि र वातावरणलाई न्यायमूखी, पारदर्शी, प्रभावकारी र उत्तरदायी बनाउने सन्दर्भमा उपयुक्त कदम चाल्नको लागि न्यायाधीश हरदम तयार रहनुपर्छ ।

सक्षमता र लगनशीलता (Competence and Diligence)

सिद्धान्तः सक्षमता तथा लगनशीलता कुशल न्यायिक कार्यसम्पादनका पूर्वशर्त हुन् ।^{२०६}

टिप्पणी

न्यायिक पदमा कार्यरत रहन “सक्षमता” आवश्यक शर्तहरू हो । सक्षमताको लागि कानूनी ज्ञान, सीप र मेहनत तथा पूर्ण तयारी जरूरी हुन्छ । सक्षमता न्यायाधीशको कार्य सम्पादनमा देखिनु पर्छ । न्यायाधीशको व्यक्तिगत आचरण, जस्तो लागू पदार्थ वा नसामा लिप्त हुने वानी, त्यस्तै गरी शारीरिक वा मानसिक सशक्तता आदिले उसको सक्षमतामा प्रतिकूल असर पर्छ । कहिले काहीं न्यायाधीशको अनुभवहिनता, उसको स्वभाव, वानी वहोरा आदिले पनि उ न्यायिक कार्यभार वहन गर्न असक्षम रहेको पाइन्छ । असक्षमता गम्भीर देखियो भने यो कारवाइको विषय बन्छ ।

Commentary on the New Code of Judicial Conduct or the Philippine Judiciary

Judicial office demands competence and diligence."The administration of justice is a sacred task...and upon assumption to the office, a judge ceases to be an ordinary mortal. He becomes the visible representation of the law and more importantly, of justice. Hence, the Constitution prescribes that he "must be a person of proven competence" as a requisite of his membership of the judiciary.^{२०७}

आफू समक्ष विचाराधिन विषयमा शान्त र सचेष्ट भै, आवश्यक मेहनत गरी, अनावश्यक ढिलासुस्ति नगरी निष्पक्षतापूर्वक निर्णय गर्नु लगनशीलता हो । लगनशीलता भित्र कानूनको निष्पक्ष एवं समभावी प्रयोग गर्नु र न्यायिक प्रकृयाको दुरुपयोग हुन नदिनु पनि पर्छ । न्यायाधीशको व्यक्तिगत मेहनतको अतिरिक्त लगनशीलतालाई कामको बोझ, श्रोत साधनको पर्याप्तता, सहयोगी कर्मचारी र प्राविधिक सहयोगको उपलब्धताले पनि प्रभावित गर्दछ ।

यो निश्चित हो कि न्यायाधीशले आफ्नो न्यायिक कर्तव्यको निर्वाह सक्षमता र लगनशीलताका साथ सम्पन्न गर्नुपर्छ । तर यसो भनेर न्यायाधीशले हरदम कामै काममा समय विताउनु पर्छ भन्ने होइन । पदीय कर्तव्यको जिम्मेदारी परिवारका सदस्यहरूलाई दिनु पर्ने समय र सामिप्यताको मूल्यमा वहन गरिनु हुँदैन । न्यायाधीशले आफ्नो शारीरिक र मानसिक तन्दुरुस्तीलाई पनि उत्तिकै ध्यान दिनुपर्छ । यसले न्यायाधीशलाई तनावबाट मुक्त गर्नुको साथै उसको मेहनत र लगनमा समेत उर्जा थप्छ । विगतमा मनोरन्जन र खेलकुदलाई न्यायिक जगतमा त्यति महत्व दिइदैनथ्यो तर हाल आएर व्यवसायिक कार्यको कारण सृजना हुने तनाव कम गर्न यी कुराहरूलाई पनि महत्वकासाथ हेर्न थालिएको छ ।

^{२०६} Bangalore Principles, while dealing with competence and diligence lay down: “competence and diligence are prerequisites to the due performance of judicial office”.

^{२०७} at p 40 citing Philippine Constitution; and *Office of the Court Administrator v Gines*, 224 SCRA 261 (1993)

८.१ न्यायाधीशको न्यायिक कार्यले अन्य कार्यहरू भन्दा प्राथमिकता पाउनु पर्दछ।^{२०८}

टिप्पणी

न्यायिक कर्तव्यको पालन न्यायाधीशको प्राथमिक कर्तव्य हो । यसभित्र इजलासबाट गर्ने सबै कार्यहरू पर्दछन् । यो कार्यले अन्य कार्यको तुलनामा सधै प्राथमिकता पाउनु पर्छ । न्यायाधीशले कहिले काहीं कुनै अनुसन्धान वा आयोगमा रही, त्यस्तै गरी न्यायिक प्रशिक्षणमा संलग्न रही कार्य गर्नु पर्ने हुन सक्छ तर त्यस्ता कार्यहरू प्रधान न्यायाधीश वा परिषद्को संस्थागत निर्णयबाट मात्र गरिनु उचित हुन्छ । न्यायाधीशले व्यक्तिगत रूपमा पनि अदालतको काममा बाधा पर्ने गरी गैरन्यायिक कार्यमा समय लगाउनु हुँदैन।^{२०९} न्यायपालिका समुदायको सेवा प्रदायक संस्था हो भन्ने कुरालाई न्यायाधीशहरूले सदा मनमा राख्नु राम्रो हुन्छ ।

८.२ न्यायाधीशले आफ्नो व्यावसायिक समय मुख्यतः न्यायिक कर्तव्य पालनमा लगाउनु पर्दछ । यसअन्तर्गत न्यायिक कार्य तथा कर्तव्यको निर्वाह र निर्णय गर्ने कुराका अतिरिक्त अदालत र यसको सञ्चालन वा व्यवस्थापन, न्यायिक प्रशिक्षण एवं अनुसन्धानसँग सम्बन्धित कुराहरू समेत पर्छन्।^{२१०}

टिप्पणी

यो व्यवस्था ८.१ को व्यवस्था भन्दा अरु फराकिलो र स्पष्ट छ । यसले न्यायिक कार्य भित्र मुद्दामा निर्णय गर्ने मात्र होइन मुद्दाको व्यवस्थापन, न्यायिक प्रशिक्षण र अनुसन्धानलाई पनि राखेको छ । न्यायाधीश अदालतको व्यवस्थापनमा पनि उत्तिकै जिम्मेदार रहन्छ । यद्यपि एक भन्दा बढी न्यायाधीश रहने अदालतहरूमा न्यायिक व्यवस्थापनको कार्य मुख्य रूपमा सो अदालतको नेतृत्व गर्ने न्यायाधीशले गर्दछ । उसको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रही दैनिक प्रशासन रजिष्ट्रार र श्रेस्तेदारले गर्दछन् । अन्य न्यायाधीशहरू पनि अदालतको प्रभावकारी सञ्चालनमा सरोकार राख्ने व्यक्ति हुँदा उनीहरूले पनि सामूहिक रूपमा व्यवस्थापन प्रति चासो र सहभागिता राख्नु राम्रो हुन्छ । पुनरावेदन तहको अदालतको न्यायाधीशले तल्लो तहको अदालतको निरीक्षण गर्छन् । त्यस्तै गरी न्यायाधीशहरूले अदालत व्यवस्थापन समिति वा न्याय क्षेत्र समन्वय समितिमा रही कार्य गर्छन् । यस सन्दर्भमा समेत व्यवस्थापन न्यायाधीशहरूको साझा जिम्मेदारीको विषय वन्दछ । व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएमा यसबाट मुद्दामा अनावश्यक विलम्ब हुन गै मुद्दाको कारवाई र किनारामा राज्यको व्ययभार बढ्छ । यसबाट सेवाग्राहीलाई समेत हैरानी हुन गै न्याय प्रभावकारी नवन्ने स्थिति पनि हुन्छ ।

अभिलेख व्यवस्थापन कतिपय अदालतहरूमा ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा निर्णय भैसकेका मात्र होइन, चालु अवस्थाका मिसिल हराउने, खोजिएको समयमा नपाइने, मिसिल नै लुकाई सेवाग्राहीहरूलाई दुख दिइने गरेको पनि पाइन्छ । यस्तो कार्यले सेवाग्राहीलाई हैरानी हुने त छदैंछ, अदालतमा भ्रष्टाचार मौलाउन गै जनताको नजरमा अदालतको छवि नै विग्रिन पनि जान्छ । त्यसैले न्यायाधीशले मुद्दाका मिसिल र अभिलेख दुरुस्त राखिएका छन्, अभिलेख व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको भरपूर उपयोग गरिएको छ, अदालतका फैसला तथा आदेशहरू समयमा दिइन्छन् र फैसला कार्यान्वयन

^{२०८} Bangalore Principles 6.1 states: The judicial duties of a judge take precedence over all other activities.

^{२०९} "If called upon by the government to undertake a task which takes him or her away from the regular work of the court, a judge should not accept such an assignment without consulting the presiding judge and other judicial colleagues to ensure that acceptance of the extra-curricular assignment will not unduly interfere with the effective functioning of the court or unduly burden its other members." Commentary on Bangalore Principle, at p 131 (para 185)

^{२१०} Bangalore Principles 6.2 states: A judge shall devote the judge's professional activity to judicial duties, which include not only the performance of judicial functions and responsibilities in court and the making of decisions, but also other tasks relevant to the judicial office or the court's operations.

प्रभावकारी तवरले हुन्छ र परिणामतः जनताले विना कुनै कठिनाई अदालतको सेवा पाएका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सो सन्दर्भमा दण्ड र पुरस्कारको सस्कृतिलाई उसले संस्थागत गर्नुपर्छ।

न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनाले अदालत व्यवस्थापनलाई चुस्त बनाउन कैयौं कार्यक्रमहरू राखेको छ। ती कार्यक्रमहरूमा नेतृत्व र सहभागितालाई न्यायाधीशको कर्तव्यको रूपमा लिइएको छ। अदालत व्यवस्थापनलाई चुस्त बनाइएमा अनियमित लेनदेन वा पैसाको खेल स्वतः घटेर जान्छ। व्यवस्थापनलाई सुधार गर्ने सन्दर्भमा न्यायाधीशले देहायका कुराहरू गर्न सक्छनः

- अदालतमा लाग्ने शुल्कहरूवारे र अनुचित लाभको अभिलासामा ढिला सुस्ति गरिएमा उजुर गर्ने पद्धति सवैले देख्ने ठाँउमा सूचना टाँस्ने;
- आकस्मिक छड्के वा निरीक्षणको व्यवस्था गरी अनौपचारिक रूपमा सेवाग्राहीबाट काम गरिदिए वापत लिइने घुसको वारेमा सख्त रवैया अपनाउने;
- अभिलेख र मुद्दा व्यवस्थापनमा कम्प्युटरको प्रयोग गर्ने;
- मुद्दा व्यवस्थापन, कारवाई, पुर्पक्ष र सुनुवाईका मितिहरू निश्चित गर्ने र सो को जानकारी मुद्दाका पक्षलाई दिने;
- सार्वजनिकरूपमा पर्ने उजुरीमा तुरुन्त कारवाई गर्ने;

८.३ न्यायाधीशले न्यायिक कार्यको कुशल सम्पादनको लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र व्यक्तिगत गुणहरू कायम राख्न तथा अभिवृद्धि गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्दछ। त्यसको लागि न्यायिक नेतृत्व अन्तर्गत उपलब्ध हुने तालिम तथा अन्य सुविधाहरूबाट न्यायाधीशले फाइदा लिनुपर्दछ।^{२११}

टिप्पणी

न्यायिक कार्यको कुशल सम्पादनको लागि गुणात्मक शिक्षा जरुरत हुन्छ। हाम्रो जस्तो अल्प विकसित मुलुकहरूमा गुणात्मक शिक्षा मृगमरिचिका बन्न पुगेको छ। यसको प्रत्यक्ष प्रभाव वार र वेञ्चमा स्पष्टसंग देख्न सकिन्छ। यही वास्तविकतालाई विचार गरेर न्यायपालिका स्वयंको अगुवाईमा न्यायिक शिक्षामा सुधार गर्ने^{२१२} तथा न्यायाधीश तथा अधिकृतहरूलाई उच्च अध्ययनको लागि विदेशमा पठाउने कार्यहरू हुदै आएको हो। हाम्रो आफ्नै मुलुकमा न्यायाधीशहरूलाई छात्रवृत्तिमा भारत, वेलायत र युरोपका विभिन्न मुलुकहरूमा पठाउने चलन वि.सं. २०२० को दशकबाटै शुरु गरिएको हो।^{२१३} यो कार्यलाई संस्थागतरूपमा नै बढावा दिन जरुरी छ। त्यसैगरी मुलुक भित्रै न्यायिक प्रतिष्ठानहरूको स्थापना गरी तालिमहरू सञ्चालन गर्ने कार्यहरूलाई दक्षिण एशियामा १९९० को दशकबाट शुरु गरिएको छ।

वस्तुतः न्यायिक स्वतन्त्रताले न्यायाधीशलाई अधिकार मात्र प्रदान गर्दैन, कर्तव्य पालनको लागि नैतिक दबावको पनि सृजना गर्छ। उसले मेहनत र लगनका साथ आफ्नो न्यायिक कर्तव्यको पालन गर्नु पर्छ। न्यायिक शिक्षा र समय समयमा तालिममा सहभागी भै उसले आफ्नो न्यायिक सीप र क्षमताको अभिवृद्धि गर्दै लैजानु पर्छ। तालिममा सहभागी हुने उसको अधिकार र कर्तव्य दुवै हो। त्यसैले न्यायाधीशको

^{२११} Bangalore Principles 6.3 states: A judge shall take reasonable steps to maintain and enhance the judge's knowledge, skill and personal qualities necessary for the proper performance of judicial duties, taking advantage for this purpose of the training and other facilities which should be made available, under judicial control, to judges.

^{२१२} भारतमा तत्कालिन प्रधान न्यायाधीश न्यायमूर्ति हिदयतुल्लाहको अग्रसरतामा नमुना ल स्कूलको रूपमा बैङ्गलोरमा १९८८ National Law School of India University स्थापना गरिएको कुरा यहाँ स्मरणीय छ। यो परिक्षण सफल भएकै कारण हाल भारतमा यही मोडलमा हैदराबाद, कलकता, जोधपुर, भोपाल, दिल्ली आदि स्थानमा नमुना ल स्कूलहरूको स्थापना गरिएको छ।

^{२१३} नेपालमा जस्तै यो कार्य cadre based system भएका तेस्रो विश्वका अन्य मुलुकहरूमा पनि गरिन्छ।

पदमा नियुक्त भै पदभार ग्रहण गर्नु पूर्व अदालतमा सम्पन्न गर्नु पर्ने कार्यसंग सम्बन्धित विषयमा व्यवहारिक ज्ञान बढाउन न्यायाधीशलाई विस्त्रित र उपयुक्त तालिमको व्यवस्था गरिनु वाञ्छित हुन्छ । त्यसो भएमा उसले शुरुवात सन्तोषजनक किसिमले न्यायिक कर्तव्यको निर्वाह गर्न सक्ने हुन्छ । यो तालिम सारवान र कार्यविधि कानूनको मात्र नभै कानूनले व्यक्तिहरूको जीवनमा पार्ने असरको बारेमा पनि केन्द्रित हुन्छ, ताकि उसले कानूनको प्रयोग गर्दा अन्याय हुने स्थितिबाट अधिकाधिक जनतालाई जोगाउन सकोस् ।

न्यायाधीशको पेशालाई विद्वत पेशा मानिन्छ; वकीललाई मात्र होइन न्यायाधीशलाई पनि “विद्वान न्यायाधीश” (Learned Judge) भनी सम्बोधन गर्ने पनि चलन पाश्चात्य मुलुकहरूमा छ । पूर्वीय दर्शनमा न्यायाधीशलाई विद्वान मात्र होईन “सर्वज्ञानीको” रूपमा हेरिन्छ । परिच्छेद एकमा हामीले यसवारेमा चर्चा गरेका पनि छौं । जनता न्यायाधीशलाई कानून र न्यायको मात्र होईन सामाजिक चासोका अन्य विधा एवं समाजमा विद्वान जटिलता र असल समाजको लागि आवश्यक मूल्य र मान्यताहरूको ज्ञाताकोरूपमा हेर्न चाहन्छन् । उपयुक्त तालिमले न्यायाधीशलाई न्यायको लागि आवश्यक ज्ञान (knowledge), सीप (skill) र दृष्टिकोण (attitude) को विकास गर्न मद्दत गर्छ । विगतमा विशेषतः कमन ल प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा न्यायाधीशको पदमा नियुक्त व्यक्तिमा असल र सक्षम न्यायाधीशको लागि आवश्यक सबै गुणहरू हुने अनुमान गरिएको हुन्थ्यो । तर अब आएर न्यायिक शिक्षाको महत्वलाई सर्वत्र स्वीकार गरिएको छ । न्यायिक शिक्षाले सक्षम कानून व्यवसायी र कानूनी क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई सक्षम न्यायाधीश बन्न मद्दत गर्छ ।

A senior Canadian judge recalls

For my part I can well remember a silk who was a superb chairman of the Bar Council in my day. He controlled meetings gently but firmly, he hardly ever talked himself, he saw that minority views got a chance of expression, he summed up a sense of a discussion briefly but lucidly, and he knew when the time had come to put a question to vote. He was an excellent lawyer, and obviously he would make a first-class judge; and in due time he was appointed. Slowly the word began to go round that cases before him were taking too long; for he was talking and talking and talking. The trouble, I think, was that he got too interested in most of the cases before him, and he was never satisfied that he had got to the bottom of them; and to keep on trying to get to the bottom of every case is a perilous thing for a judge to do, even for cases that are not bottomless. Nor is it merely a question of being a good lawyer. A good lawyer may make a bad judge, and an indifferent lawyer may make a good judge. The quality of judgment and demeanour in court may be far more important than being learned in the law. ^{२१४}

न्यायिक शिक्षा सबै देशमा एउटै किसिमको हुँदैन । न्यायाधीशको नियुक्तिको प्रकृया के छ, सो पदमा के कस्तो योग्यता, सीप र अनुभव भएका व्यक्तिहरू नियुक्त हुन्छन्, न्यायपालिकाका संस्थागत आवश्यकता के छन् भन्ने आदि कुराले न्यायिक शिक्षाको मोटामोटी खाका निर्धारण गर्छ । सो भित्र पनि लक्षित समूहलाई हेरी पाठ्यक्रम र तालिमको विस्त्रित डिजाइन गरिन्छ । सामान्य रूपमा के स्वीकार गरिएको हुन्छ भने तल्लो अदालतमा कार्यरत न्यायाधीशको लागि तर्जुमा गरिएको तालिममा सूचना मुलक हुन्छ भने माथिल्ला तहका न्यायाधीशको लागि सीप र दृष्टिकोणको विकासमा जोड दिइने गरिन्छ । आचार संहिताले न्यायाधीशलाई शिक्षा कसले दिने भन्ने बारेमा पनि स्पष्ट दृष्टिकोण राखेको छ । यसले भनेको छ न्यायाधीशको लागि तालिम न्यायिक नेतृत्वमा नै सञ्चालन गरिनु पर्छ । किनभने जसरी न्यायपालिका स्वतन्त्र रहन जरुरी छ, त्यस्तै गरी न्यायाधीशलाई शिक्षा दिने संस्था पनि सरकारको नियन्त्रण र निर्देशन देखि स्वतन्त्र रहन जरुरी छ । यही कुरालाई दृष्टिगत गरी २०४७ साल पछि हामीकहाँ “न्यायसेवा तालिम

^{२१४} Sir Robert Megarry VC, *The Anatomy of Judicial Appointment: Chane But not Decay, the Leon Ladner Lecture for 1984* 19:1 UNIVERSITY OF BRITISH COLUMBIA LAW REVIEW (1984) p 113, 114 (cited in Commentary on Bangalore Principle at p 135)

केन्द्र” बाट न्यायाधीशलाई तालिम सन्चालन गर्ने कार्य गरियो । हाल वन्द सो कार्यको लागि न्यायपालिकाको आफ्नै नेतृत्वमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको स्थापना गरिएको छ ।

न्यायिक शिक्षाको सन्दर्भमा के कुरा स्पष्ट हुन जरुरी छ भने यस्तो शिक्षा प्रदान गर्ने संस्था न्यायिक अनुशासन हेर्ने संस्था भन्दा अलग हुनुपर्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्दा, न्याय परिषदले गर्ने कार्य र राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले गर्ने कार्य बीच एउटा सीमा रेखा रहनु उचित हुन्छ । परिषदले प्रतिष्ठानको नीतिगत तहमा हस्तछेप गरी कुन लक्षित समूहको शिक्षामा के कुरामा विशेष जोड दिइनु राम्रो हुन्छ, भन्न सक्छ तर न्यायिक शिक्षाको सञ्चालनमा भने प्रतिष्ठानलाई नै छाडिनु राम्रो हुन्छ । यसै सन्दर्भमा वैडगलोर सिद्धान्तको टिप्पणीमा भनिएको छ:

In order to ensure a proper separation of role, the same authority should not be directly responsible for both training and disciplining judges. Those responsible for training should not also be directly responsible for appointing or promoting judges.^{२१५}

यसैसंग जोडिएको अर्को प्रश्न न्यायाधीश को गुरु को हुन्छ ? अर्थात न्यायाधीशलाई कसले शिक्षा दिन्छ भन्ने हो । हाल न्यायाधीशलाई शिक्षा दिने सबैभन्दा उपयुक्त व्यक्ति न्यायाधीश नै हो भन्ने स्वीकार गरिएको छ । मुलतः दुई कुराहरुलाई विचार गरी यसो भन्ने गरिन्छ । प्रथमतः न्यायाधीशहरुको लागि बनाइने शैक्षिक कार्यक्रममा उनीहरुले कार्यस्थलमा वेहोरेका वा वेहोर्नु पर्ने व्यवहारिक समस्याहरुको वारेमा नै केन्द्रित रही छलफल गरिन्छ । न्यायाधीशले वेहोरेका समस्याको विश्लेषण न्यायाधीशले भन्दा अरुले गर्न सक्दैनन् । दोस्रो, जहाँ न्याय निसाफसंग सम्बन्धित विषय आउछ न्यायाधीशहरुले अरुका कुरा भन्दा उनीहरुका सहकर्मी वा उनीहरुको फैसला वा आदेश जाच्ने अधिकार भएको व्यक्तिका कुराहरु बढी सुन्छन् । तर न्यायाधीशका कमी कमजोरीहरु अरुले औल्याउन थाले भने उनीहरु निको मान्दैनन् र प्रतिवाद गर्न थाल्छन् । यही कुरालाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा स्थायी Faculty को व्यवस्था नगरी न्यायाधीशहरुबाट नै Core र Extended Faculty को व्यवस्था गरिएको छ । हाम्रो यो कुरालाई अन्य देशका न्यायिक प्रतिष्ठान र न्यायिक शिक्षाका विज्ञहरुले सकारात्मक रुपमा हेरेका छन् । तर न्यायिक शिक्षालाई दिगो रुपमा व्यवस्थित गर्न न्यायिक शिक्षा प्रदान गर्न सक्षम न्यायाधीशहरुको भ्रुण्ड नै निर्माण गर्न जरुरी हुन्छ, ताकि उनीहरुलाई आलो पालो गरी प्रतिष्ठानमा काजमा राखी शैक्षिक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न सकियोस् । त्यसैले Faculty Development राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको एउटा ठुलो चुनौती हो र यसलाई प्रतिष्ठान आफैले कानूनमा उच्च शिक्षाका अवसरहरुको शृजना गरी व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ । यहाँ अर्को सान्दर्भिक कुरा के छ भने सबै विषयमा न्यायाधीशले श्रोत व्यक्तिको रुपमा कार्य गर्न सक्दैनन् । कतिपय कानूनका कुरा पनि यति प्राविधिक प्रकृतिका हुन्छन् । उदाहरणको लागि VOIP call bypass, forensic science, DNA typing आदि विषयमा न्यायाधीशले भन्दा यस्ता विषयका विज्ञहरुले बढी प्रकाश पार्न सक्छन्। यस्ता विषयहरुमा सम्बन्धित व्यक्तिहरुको सेवा पनि लिन सकिन्छ । न्यायपालिकाको आफ्नै नेतृत्वमा न्यायिक शिक्षाको व्यवस्था सन्चालन गरिएमा यी सबै कुराहरुको उचित तवरले व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

^{२१५} Commentary on Bangalore Principles at p 137 (para 195)

८.४ न्यायाधीश मानवअधिकारका सिद्धान्तहरू स्थापित गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता तथा अन्य दस्तावेजलगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा भएका सम्बद्ध विकासहरू बारे सुसूचित रहनुपर्दछ।^{२१६}

टिप्पणी

कुनै समयमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई Vanishing point of jurisprudence पनि भनिन्थ्यो । केही दशक अधिसम्म पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका पुस्तकहरूमा “के अन्तर्राष्ट्रिय कानून यथार्थमा कानून हो” भन्ने शीर्षक रहन्थ्यो । अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मुलुकको कानून बीचमा विभाजनको पर्खाल(Wall of separation) रहेको कारण मुलुकको कानूनले प्रवेशको अनुमति नदिएसम्म अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई न्यायाधीशले कार्यान्वयन गर्नु जरुरी मानिदैनथ्यो । तर अहिले स्थिति बदलिएको छ, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले आफ्नो प्रभावक्षेत्र व्यापक रूपमा विस्तार गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मुलुकको कानून बीचमा रहेको विभाजनको पर्खालमा धेरै छिद्रहरू परेका छन्। विश्वव्यापीकरण र विशेषतः मानव अधिकार कानूनको वढदो प्रभावको कारण अब न्यायाधीशहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अज्ञानतालाई पालेर वस्न सक्ने अवस्थामा छैनन् । त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई न्यायिक प्रतिष्ठानहरूले न्यायिक शिक्षाको अभिन्न अङ्गकोरूपमा विकास गर्न जरुरी छ भने न्यायाधीशले व्यक्तिगत रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र तत्सम्बन्धमा भएका विकासहरूवारे सुसूचित रहने हरदम कोशिश गर्नु पर्छ ।

८.५ न्यायाधीशले मुद्दाको सुनुवाई सक्ने निर्णय सुनाउन राखेकोमा निर्णय सुनाउँदा यथाशक्य लिखित फैसला दिने र अन्य न्यायिक कार्यहरू सम्पादन गर्दा समेत कुशलतापूर्वक, स्वच्छ एवं छिटो-छरितो रूपमा गर्ने गर्नुपर्दछ।^{२१७}

टिप्पणी

न्यायिक कार्य स्वच्छ एवं छिटो छरितो रूपमा सम्पन्न गर्नु न्यायाधीशको कर्तव्य हो भने छिटो, छरितो, कम खर्चिलो र प्रभावकारी न्याय प्राप्त गर्नु सेवाग्राहीको हक हो । त्यसलाई दृष्टिगत गरी न्यायाधीशले मुद्दाको कारवाई कुशलतापूर्वक स्वच्छ एवं छिटो छरितो रूपमा सम्पन्न गर्नुपर्छ । साथै अदालतका कार्यहरू पारदर्शीरूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ । संभावित ढिलासुस्तीलाई अन्त्य गर्न कुन काम कतिसमयमा सम्पन्न गरिनेछ भन्ने मापदण्ड तयार गरी सो समय भित्र सम्पन्न नभएमा सेवाग्राहीले उजुरी गर्न पाउने र सुनिने आन्तरिक व्यवस्था अदालतहरूले कायम गर्नुपर्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा र विशेषतः सर्वोच्च अदालतको तहमा पक्षले हाल वेहोरिरहेको फ्रन्कट निर्णय सुनाउने तारिख दिइनु र पटक पटक सारिनु हो । आचार संहिताले निर्णय सुनाउने तारेख नै तोक्नु हुँदैन त भन्दैन, तर यसलाई निर्णय कायम गर्ने र फैसला तयार गर्न राखिएको समय हो भनी बुझ्नेको छ । त्यसैले जहाँ सुनुवाई सक्ने निर्णय सुनाउन राखिएको छ, त्यस्तोमा “लिखित फैसला” नै दिनको लागि आचारले स्पष्ट शब्दमा न्यायाधीशहरूलाई निर्देशित गरेको छ ।

कुशलतापूर्वक कार्य सम्पन्न गर्ने सन्दर्भमा न्यायाधीशहरूले अदालतमा नियमित उपस्थित हुने, समयमा इजलासमा वस्ने र सकेसम्म वढी समय इजलासलाई नै दिनुपर्छ। सम्बन्धित अदालतका नियमावलीहरूमा इजलासको समय स्पष्टरूपमा किटान गरिएको छ । समयमा इजलास नवस्ने कुराले अदालतको वारेमा सकारात्मक सन्देश संप्रेषित गर्दैन । न्यायाधीशले आफूले सदा समयको पालन गर्ने, सहकर्मी तथा अदालतका कर्मचारीहरूलाई सो पालन गर्न लगाउने र सो कार्यमा मद्दत गर्न कानून व्यवसायीहरूको सहयोग लिई अदालतको कार्यलाई व्यवस्थित गर्नुपर्छ ।

^{२१६} Bangalore Principle 6.4 states: A judge shall keep himself or herself informed about relevant developments of international law, including international conventions and other instruments establishing human rights norms.

^{२१७} Bangalore Principles 6.5 states: A judge shall perform all judicial duties, including the delivery of reserved decisions, efficiently, fairly and with reasonable promptness.

८.६ न्यायाधीशले आफू संलग्न भई विवादको सुनुवाई गर्दाका सबै अवस्थामा न्यायिक प्रक्रियाको सुव्यवस्था र न्यायिक मर्यादा कायम राख्नुपर्छ । न्यायाधीशले विवादका पक्षहरू, साक्षीहरू, कानून व्यवसायीहरू र अन्य सम्बद्ध मानिसहरूसँग शालीन, सौम्य, नम्र र धैर्य भई व्यवहार गर्ने र उनीहरूको कुरा सुन्नुपर्छ । अदालतका कर्मचारीलगायत न्यायाधीशको निर्देशन वा नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिहरूबाट समेत त्यस्तै प्रकारको व्यवहार गर्न लगाउनुपर्दछ ।^{२१८}

टिप्पणी

“न्यायिक प्रकृयाको सुव्यवस्था” भन्नाले न्यायिक कार्यहरूमा र सुनुवाईमा एक किसिमको नियमितता र सुचारुपनलाई जनाउँछ । ऐन, नियम, निति निर्देशनमा अमुक न्यायिक कार्यहरू सम्पन्न गरिने समयावधि उल्लेख गरिएको छ भने ती कार्यहरू सोही समयावधि भित्र सम्पन्न गरिनु पर्छ भन्ने यसको मान्यता हो । “मर्यादा” भन्ने शब्दले न्यायाधीश, कर्मचारी, कानून व्यवसायी र अन्य सेवाग्राहीले गर्नु पर्ने व्यवहारलाई संकेत गर्छ ।

न्यायाधीशले अदालतमा गर्नु पर्ने व्यवहारवारेमा परिच्छेद चारमा विस्तृतरूपमा प्रकाश पारिएको छ । संक्षेपमा यहाँ यति भन्नु उचित होला कि मर्यादा संस्कृतिजन्य कुरा भएकोले अदालतमा गरिने मर्यादाको सर्व स्वीकार्य नियम त छैन तथापि न्यायाधीशका हरेक कुराहरू शिष्ट र सौम्य हुनुपर्छ । उसले सदा धैर्यतापूर्वक मुद्दाका पक्ष र कानून व्यवसायीहरूको कुरा सुन्नुपर्छ । उसले सहकर्मी कर्मचारी, मुद्दाका पक्ष, र कानून व्यवसायी प्रति सदा शिष्ट र भद्र व्यवहार गर्नुपर्छ । मुद्दाका पक्ष प्रति गरिने अशिष्ट तथा अभद्र व्यवहारले अदालतप्रतिको मर्यादा नै घटाउँछ ।

Conduct Towards Lawyers

A judge must channel anger appropriately. No matter what the provocation, the judicial response must be a judicious one. Even if provoked by a lawyer's rude conduct, the judge must take appropriate steps to control the courtroom without retaliating. If a reprimand is warranted, it will sometimes be appropriate that it take place separately from the disposition of the hearing of the matter before the court. It is never appropriate for a judge repeatedly to interrupt a lawyer without justification, or be abusive or ridiculing of the lawyer's conduct or argument. On the other hand, no judge is required to listen without interruption to abuse of the court's process or arguments manifestly without legal merit or abuse directed at the judge or other advocates, parties or witness.

अदालतमा आउने सेवाग्राही सबैभन्दा पहिला अदालतका कर्मचारीको सम्पर्कमा आउँछन् । उनीहरूले गर्ने व्यवहारले पनि सेवाग्राहीले अदालतवारे दृष्टिकोण बनाउँछन्; मनमा एउटा छवि कोर्छन् । तसर्थ न्यायाधीशले अदालतका कर्मचारीहरूले पनि सदा नम्रता र शिष्टतापूर्वक सेवाग्राहीप्रति व्यवहार गर्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्छ ।

^{२१८} Bangalore Principles 6.6 states: A judge shall maintain order and decorum in all proceedings before the court and be patient, dignified and courteous in relation to litigants, jurors, witnesses, lawyers and others with whom the judge deals in an official capacity. The judge shall require similar conduct of legal representativeness, court staff and others subject to the judge's influence, direction or control.

८.७ न्यायिक काम कारबाहीमा आवश्यक पर्ने मिहिनेत, लगनशीलता तथा सक्षमता अभिवृद्धिसँग मेल नखाने अन्य कुनै आचरण वा व्यवहार न्यायाधीशले गर्न हुँदैन।^{२१९}

टिप्पणी

अदालत व्यवस्थापनमा कसरी मुद्दा तोकिन्छ, पेशीसूचिको व्यवस्थापन कसरी गरिन्छ, सहकर्मी न्यायाधीशका अनुचित एवं अनुपयुक्त व्यवहारलाई कसरी नियन्त्रण गरिन्छ भन्ने कुरामा न्यायाधीश र अभ्यर्थी मुख्य भै कार्य गर्ने न्यायाधीशको मिहिनेत, लगन र सक्षमता भल्कन्छ। मुद्दाहरूको वितरण र पेशी व्यवस्थापन प्रति न्यायाधीशको वितरण, वा विशेषज्ञता अनुरूपको वितरण वाहेक अन्य वास्तविक तत्वहरूले कुनै प्रभाव पार्नु हुँदैन। त्यस्तैगरी तोकिसकेको मुद्दा हेर्न नमिल्ने भै सम्बन्धित न्यायाधीशले नै आदेश गरेमा वा पहिले नै तय भएका नियम अन्तर्गत पक्षको निवेदन परेमा वाहेक उसको जिम्मेदारीबाट भ्रिक्किनु हुँदैन। न्यायाधीशले गैर व्यवसायिक आचरण गरेमा उसलाई सम्झाउने र नसुधेमा कारवाई गर्ने अख्तियारी भएको न्याय परिषदलाई लेख्ने जिम्मेदारी पनि सम्बन्धित अदालतको नेतृत्वगर्ने न्यायाधीशमा सम्भवतः रहन्छ। त्यस्तैगरी कानून व्यवसायीको गैर व्यवसायी आचरण र व्यवहारको बारेमा पनि उसले सम्बन्धित कानून व्यवसायीसँग कुराकानी गर्ने र नसुधेमा आवश्यक कारवाईको लागि कानून व्यवसायी परिषद् समक्ष लेख्नु पर्छ। लगन, मिहिनेत र सक्षमता, न्यायिक स्वतन्त्रता र निष्पक्षताका अन्तर्वस्तु हुन्। सक्षमता भनेको लोक रिभाई होइन यो कर्म र व्यवहारमा देखिने जिम्मेदारी बोध हो भन्ने कुरालाई न्यायाधीशले सदा मनमा राख्नु पर्छ।

^{२१९} Bangalore Principles 6.7 states: A judge shall not engage in conduct incompatible with the diligent discharge of judicial duties.

सन्दर्भ सामाग्रीहरू (Bibliography)

- Ananda M. Bhattarai, "Designing the System of Justice for Federal Nepal: Possible Contribution of Comparative Constitutional Law, NJA L.J. 115,(2011)
- Ananda Mohan Bhattarai, Access of the Poor to Justice: The Trials and Tribulations of ESC Rights Adjudication in South Asia, NJA L.J. 1 (Special Issue 2012)
- Andrew Le Sueur, Developing Mechanisms for Judicial Accountability in the UK in INDEPENDENCE, ACCOUNTABILITY AND JUDICIARY (Guy Canivet, Mad Andenas and Duncan Fairgrieve eds: (London, British Institute of International and Comparative Law, 2006)
- Anja Seibert Fohr, "Judicial Independence in the Normativity of Transitional Principle in JUDICIAL INDEPENDENCE IN TRANSITION (Anja Seibert Fohr Eds. 2012)
- Benjamin B. Strawn, DO JUDICIAL ETHICS CANONS AFFECT PERCEPTIONS OF JUDICIAL IMPARTIALITY, 88 B.U.L. Rev.781 (June 2008)
- Commonwealth of Virginia, Judicial Ethics Advisory Committee, Opinion 2000-7
- Cynthia Gray, AVOIDING THE APPERANCE OF IMPROPRIETY: WITH GREAT POWER COMES GREAT RESPONSIBILITY, 28 U. Ark. Littl Rock L. Rev. 63 (Fall 2005)
- David Wood, Judicial Ethics: A Discussion Paper (Australain Institute of Judicial Education Inc.) 1996
- Hari Phuyal, "The Evolution of the Judicial Council, The Nepal Experience, in SEARCHING FOR SUCCESS IN JUDICIAL REFORM (Livingston Armitage ed.) Delhi, Oxford University Press
- H.R. Khanna, Judicial Encroachment: Myth or Reality, LEX ET JURIS Aug. 1986
- International Commission of Jurists, Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South-West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276(1970), ICJ Reports 1971
- J.A.G Griffith, THE POLITICS OF THE JUDICIARY, 3rd Ed., 1985
- J.B. Thomas, JUDICIAL ETHICS IN AUSTRALIA, Sydney, Law Book Company 1988.
- James J. Alfini, FUTURE TRENDS IN JUDICIAL ETHICS: THE INFLUENCE OF CYBERSPACE 51 South Texas L. Rev. 851, 855-56 (2010)
- Jona Goldsmith, Order in the Court: Constitutional Issues in the Law of Courtroom Decorum, 31 Hamline L.Rev.1 (winter 2008)
- Michigan SC, BIAS FREE BEHAVIOUR IN THE COURTS, (Brochure of Michigan Supreme Court).
- M. Margaret-Mckeowe, Recusal on Appeal: Don't Shoot the Canons: Maintaining the Impropriety Standard 7J App. Prac Process 45, (spring 2005)
- Monroe H Freedman, the Judicial Impartiality in the Supreme Court-The Troubling Case of Justice Stephen Breyer, 30 OKIA City U.L. Rev. 513, (Fall 2005)
- Nancy Gertner 'Judging Judges' Ethics: To Speak or Not to Speak: Musings on Judicial Silence, 32 Hofstra L. Rev. 1147 (Summer 2004)
- Nihal Jayawickrama, The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence, Cambridge University Press, 2002
- P.Devin, "Judges and Law Makers" (1976) 39 MODERN LAW REVIEW 1,3
- Pennsylvania Interbranch Commission for Gender, Racial and Ethnic Fairness, ACHIEVING FAIRNESS THROUGH BIAS-FREE BEHAVIOUR: A packet guide for the penneylvania courts

- Rama Jois, LEAGL AND CONSTITUTIONAL HISTORY OF INDIA, Universal Publishing Co. Pvt. Ltd. 1984 at pp. 494-497
- Richard E. Flamm, History of and Problems with the Federal Judicial Disqualification, 58 Drake L. Rev. 751 (2010)
- Roger J. Minor, JUDICIAL ETHICS IN TWENTY FIRST CENTURY: Tracing the Trends, 32 Hofstra L. Rev. 1107, (Summer, 2004)
- Ronald D. Rotunda JUDICIAL ETHICS, THE APPEARANCE OF IMPROPRIETY AND THE PROPOSED, NEW ABA JUDICIAL CODE, 34 HOFSTRA L. REV, 1337 (Summer 2006)
- Russel Engler, Ethics in Transition: Unrepresented Litigants and the Changing Judicial Role, 22 NDJ. L. Ethics & Pub. Pol'y 367 (2008)
- Samuel Vincent Jones, Judges, Friends and Facebook: The Ethics of Prohibition, 24 Geo.J. Legal Ethics 281, 286 (Spring 2011)
- Supreme Court of Wisconsin, Judicial Conduct Advisory Committee, Opinion 1998-10R
- The Massachusetts Committee in Judicial Ethics, Opinion No 2000-7
- The Massachusetts Committee on Judicial Ethics, Opinion No 1998-4.
- S.P. Sathe, "Judicial Activism", 5 Wash. U. L.J. and Pol'y 29, 64 (2001)
- S. V Makwanyane, The Constitutional Court of South Africa, 1995 (3) S.A. 391
- Supreme Court of the Philippine and Others, New Code of Judicial Conduct for the Philippine Judiciary, [Annotated] February 2007
- UNDP, PROGRAMMING FOR JUSTICE: ACCESS FOR ALL 2005
- Y.V. Chandrachud, Shah Bano Rivisted, Lex Et Juris, May 1986
- Model Code of Conducts
- Australian Guide to Judicial Conduct (2001)
- Bangalore Principles 2000
- Commentary on Bangalore Principles 2005
- US Model Code of Judicial Conduct
- सर्वोच्च अदालत, न्यायाधीशको आचार संहिता २०६५

संविधान र कानून

- नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७
- अन्तरिम संविधान २०६३
- न्याय परिषद् ऐन, २०४७

लेख रचनाहरू

- खेमनारायण ढुङ्गाना, "आचार संहिताको अनुगमन र प्रभावकारिता, ९(९) न्यायपरिषद् बुलेटिन २०६९
- जीवनहरि अधिकारी, न्याय परिषद्मा पर्ने उजुरीको प्रकृति र व्यवस्थापन, न्याय परिषद्द्वारा २०६९।३।२२ मा सौराहमा प्रस्तुत पावर प्वाइन्ट ।



डा.आनन्द मोहन भट्टराई

लेखक हाल पुनरावेदन अदालत, तुल्सीपुरको का.मु.मुख्य न्यायाधीश पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ। वहाँले भारतको वैडगलोर स्थित नेसनल ल स्कूल अफ ईन्डिया युनिभर्सिटीबाट एल.एल.एम. (१९९८) र जे.एस.डि. (२०००) गर्नुको साथै ट्युवर्ट हम्फ्रे फेलोसिप (२००२-०३) अन्तर्गत संयुक्त राज्य अमेरिकाको मासाच्युसेट इन्स्टिच्यूट अफ टेक्नोलोजी (MIT) बाट र अलेक्जेन्डर फन् हम्बोल्ट फेलोसिप (२००५-०६, २००८, २०१०) अन्तर्गत जर्मनीको म्याक्स प्लान्क इन्स्टिच्यूट अफ इन्टरनेशनल ल एण्ड कम्पेरेटिभ पब्लिक ल, हाइडलबर्गबाट उत्तर - विद्यावारिधि अनुसन्धान कार्य गर्नु भएको छ। वहाँका Displacement & Rehabilitation in Nepal (2002); Communities, Forest and Laws of Nepal (2005) / Protection of Himalayan Biodiversity (2010) गरी तिन पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भैसकेका छन्।

वहाँका थुप्रै पुस्तक/पत्रपत्रिकामा समय सान्दर्भिक बौद्धिक लेखरचनाहरू प्रकाशित हुँदैआएका छन्। वहाँले पटक-पटक राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमा फ्याकल्टीको रूपमा काजमा रही योगदान दिई सक्नुभएको छ। अद्यापि वहाँ प्रतिष्ठानका भरपर्दो एक्सटेण्डेड फ्याकल्टी हुनुहुन्छ।

सम्पर्क ठेगाना :

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

फोन नं. : ०७७-१-५५४९०५७/५५४९०६७

फ्याक्स नं. : ०७७-१-५५३०६६२

E-mail: info@njanepal.org.np

Website: njanepal.org.np